

XIV

ACTA DEMOGRAPHICA

**Reprodukce kulturně odlišných skupin
obyvatelstva jižní Moravy v novověku
na příkladu křesťanů a židů**

Ludmila Nesládková

Česká demografická společnost
Praha 2003

XIV

XIV

ACTA DEMOGRAPHICA

ACTA DEMOGRAPHICA

ACTA DEMOGRAPHICA

ACTA DEMOGRAPHICA

ACTA DEMOGRAPHICA

Ludmila Nesládková

**Reprodukce kulturně odlišných skupin
obyvatelstva jižní Moravy v novověku
na příkladu křesťanů a židů**

**Česká demografická společnost
Praha 2003**

Ludmila Nesládková

**Reprodukce kulturně odlišných skupin
obyvatelstva jižní Moravy v novověku
na příkladu křesťanů a židů**

Předmluva

Předkládaná práce je zaměřena na komparaci vývoje přirozené měny křesťanského a židovského obyvatelstva jižní Moravy v letech 1784–1850. Tak lze zachytit rozdílné kulturní tradice a zvyky v utváření židovské rodiny a v její reprodukci a zároveň zohlednit odlišný existenční základ židovského obyvatelstva vázaného na nezemědělskou činnost. Výzkum je založen na stejných metodických východiscích a na základě excerptce židovských matrik; přirozenou měnu židovské populace je možno rekonstruovat až od data počátků vedení židovských matrik (1784).

Bylo to současně období tzv. „úředního antisemitismu“, kdy byla státem záměrně formou řady diskriminačních opatření (viz dále) snižována sňatečnost a omezována početnost židovské populace, jde proto spíše o ověření možnosti práce s židovskými matrikami z dané doby a o postižení míry a charakteru těchto zásahů v archivním materiálu. S ohledem na specifičnost židovské komunity se práce zaměřuje nejen na mapování demografických charakteristik, ale také na zachycení sociálních, ekonomických a mentálních souvislostí, pokud to materiál dovoluje.

U majoritní populace půjde o ověření možnosti práce s menšími územními jednotkami (historické kraje) a v jejich rámci o hlubší a detailnější propojení vývoje populačního se sociálním, hospodářským a kulturním. Vychází přitom z dat vzorku obyvatelstva zpracovaným v letech 1996–1998. Vzhledem k tomu, že pro jižní Moravu jsou dostupná data za 30 sond pro křesťanské a 3 sondy pro židovské obyvatelstvo, je možné sledovat diferenciaci vývoje i podle rozdílných výrobních a tím i sociálních typů : nížiny, města a podhorské oblasti. Protože byly již zpracovány i lokální monografie z daného regionu – vesnice Komín, farnost sv. Petra a Pavla v Brně na Petrově (včetně rekonstrukce rodin)¹ a městečko Vracov,² otevírá se prostor ke sledování a vyhodnocování řady dalších demografických znaků (úrovně nemanželské plodnosti, podílu vícečetných

¹ Brabcová, P.: *Demografické charakteristiky brněnského obyvatelstva v 18. století*. Doktorská práce, FF MU v Brně, Brno 1999 (dále jen *Demografické ...*); Táž: *Plodnost vdaných žen ve vesnici Komín v první polovině 18. století*. *Demografie* 39, 1997 (dále jen *Plodnost ...*).

² Veverková, S.: *Populace Vracova od konce 17. století do poloviny 19. století*. DP, FF OU v Ostravě, Ostrava 1999 (dále jen *Populace ...*).

porodů, prvních, druhých a dalších sňatků, průměrného věku snoubenců, úmrtnostních charakteristik atd.) a jejich srovnání jak s daty pro české země, tak v širším středoevropském měřítku. K závažným cílům práce patří i rekonstrukce průběhu demografických krizí v regionu jižní Moravy, zejména v první polovině 19. století, a jejich dopadu na vývoj přirozené měny. Užití agregativní metody umožňuje zabývat se i vývojem sezonnosti všech jevů přirozené reprodukce, v tom i komparace majoritního křesťanského a minoritního židovského obyvatelstva. Kromě údajů z církevních matrik bylo využito informací získaných z katastrů (především lánských rejstříků), konskripcí obyvatelstva a seznamů obyvatelstva, které se zachovaly pro židovskou populaci.

Výzkum Židů na Moravě po roce 1989 má ráz zejména individuálních aktivit a projektů, nicméně paralelně se uskutečňují i některé dlouhodobé systematické akce. K těm druhým patří např. od roku 1994 pravidelně každoročně pořádané jednodenní konference věnované moravským Židům s názvem „*Židé a Morava*“, které organizuje Muzeum Kroměřížska v Kroměříži. Dosud se uskutečnilo devět těchto potřebných regionálních konferencí, z nichž vychází vždy sborník referátů. Badatelé se při nich osobně poznávají, navazují spolupráci, informují se o svých výzkumných záměrech a prezentují výsledky své práce.³

Jako další příklad systematické činnosti jednotlivce lze uvést dlouhodobě probíhající aktivitu pracovníka Památkového ústavu v Olomouci Jaroslava Klenovského, specialisty na židovské památky, který průběžně zveřejňuje monografie zabývající se židovskými hmotnými památkami (synagogy, hřbitovy, zachované části ghett) historicky významných moravských ghett a obcí. Součástí těchto prací jsou i informace k vývoji početnosti židovské populace v průběhu staletí.⁴

V poslední době se začínají objevovat i velké monografie věnované významným moravským židovským obcím. Do tohoto okruhu náleží i práce Jaroslava Bránského zaměřená na židovské Boskovice. Monografie zachycuje dějinný úsek od prvních zmínek o osazení Židů ve městě až po holocaust a zánik židovské obce po osvobození. Autor se kriticky vyrovnal s řadou nepřesností, pochybenými staršími interpretacemi, nehodnověrnou ústní i písemnou tradicí.⁵

³ Z řady sborníků z těchto konferencí je zde možno např. uvést: *Židé a Morava. Sborník příspěvků z konference konané v říjnu 1994 v Kroměříži*. Kroměříž 1995, *Židé a Morava. Sborník příspěvků přednesených na konferenci konané 10.11.1999 v Muzeu Kroměřížska*. Kroměříž 2000.

⁴ Z mnoha již vydaných dílčích monografií uvádíme: Klenovský, J.: *Židovské památky Mikulova*. Mikulov 1994; týž: *Židovské památky Holešova*. Holešov 1999; týž: *Židovské památky Ostravy*. Ostrava-Brno 1998.

⁵ Bránský, J.: *Židé v Boskovicích*. Boskovice 1999.

O významu dějin moravských Židů svědčí i na podzim roku 2000 realizované tradiční XXVI. Mikulovské sympozium, jehož tématem byli „*Moravští Židé v rakousko – uherské monarchii (1780 – 1918)*“.

Od počátku 90. let 20. století byl zahájen na katedře historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity projekt, který se zaměřuje na systematický původní výzkum moravských Židů v 19.–20. století do roku 1938. Bádání je koncipováno jako interdisciplinární na bázi historiografie, historické demografie a gender history. Cílem je zpracovávání mikrostudií, které mají charakter dílčích sond, jejichž základem je standardní rekonstrukce demografických charakteristik, doplněných historiografickým materiálem a přesahující do oblasti gender history, studia každodennosti apod. Vzhledem k pracné heuristice získal výzkum týmový ráz, vedle vlastního bádání jsou zapojováni diplomanti i doktorandi.

V poslední době se projekt rozšířil směrem do minulosti a pokouší se mapovat některé demografické znaky židovské populace Moravy v období od třicetileté války do konce 18. století. Vychází z různých typů pramenů, jimiž jsou např. lánské rejstříky, soupisy židovského obyvatelstva, knihy familiantů, židovské matriky po roce 1784. Otevírá se tak prostor k rekonstrukci např. sídelních poměrů, přirozené měny židovské populace, vývoje lidnatosti atd. Výsledky tohoto směru bádání jsou zveřejněny v této práci.

Ludmila Nesládková

**Reprodukce kulturně odlišných skupin
obyvatelstva jižní Moravy v novověku
na příkladu křesťanů a židů**

Praha 2003

Ludmila Nesládková

**Reprodukce kulturně odlišných skupin
obyvatelstva jižní Moravy v novověku
na příkladu křesťanů a židů**

Acta demographica XIV

Česká demografická společnost

Praha 2003

Redakční rada:

Předseda: Jitka Rychtaříková

Členové: Zuzana Finková

Pavla Horská

Milan Kučera

Tomáš Kučera

Jaroslav Kraus

Zdeněk Pavlík

Vladimír Roubíček

ISBN 80-901674-7-0

1. Historická demografie a možnosti výzkumu přirozené měny křesťanského a židovského obyvatelstva jižní Moravy v novověku

1.1. Historická demografie na přelomu tisíciletí

Historická demografie za padesát let své existence neobyčejně rozvinula nejen širokým rozsahem témat, která zpracovává, ale také svou metodickou a teoretickou výbavou. Vedle toho se stala dnes již téměř nezastupitelnou při vytváření konceptů hospodářských a sociálních dějin, ale nejen jich. Prorůstá do řady dalších oborů zabývajících se rodinou, domácností, úlohou pohlaví v životě i dějinách, zdravotními poměry v širokém lékařském i sociálním kontextu, ale také studiem mentalit a jejich změnami v etapách velkého vymírání označovaných jako demografické krize, vzory chování i antropologickou dimenzí člověka v podobě přechodových rituálů zrodu života, těhotenství a mateřství ve spojení se křty, sňatků jako počátků pohlavního života a smrti, kterou život končí a nebožtík se loučí pohřbem se světem živých. Studiem sňatkových strategií přesahuje historická demografie do etnografie a stýká se s ní. Všímá si i početnosti člověka výrobce a konzumenta, lidí na cestách, migrujících apod. Je tedy významně účastna pohybu ve vědách směřujícího ke stále jemnějším, formalizovanějším a rafinovanějším metodám a pracovním postupům i vyhledávání a mapování prostorů na hranicích jednotlivých oborů.

Práce o raném novověku, které lze zařadit do historicko demografické tematiky, se u nás zpočátku orientovaly spíše na vývoj počtu obyvatelstva, sledování sociálních a věkových struktur apod.¹ Pro oblast Moravy a jižní Moravy máme v tomto směru zveřejňovány příspěvky zejména na stránkách regionálních periodik, které pramenně vycházejí z katastrů, konskripcí, soupisů obyvatelstva panství atd. a pokoušejí se kvantifikovat určité znaky populací v rozsahu panství, krajů, jen výjimečně země.² Řada prací vznikla v souvislosti se sledováním sociálních poměrů poddaných.³

¹ Placht, O.: *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.–18. století*. Praha 1957; Gabriel, F.: Lidnatost Čech na počátku 18. století. *Demografie* 9, 1967, s. 142–154; Davídek, V.: Statistické příspěvky o osídlení a zalidnění České země v 16. a 17. století. *Demografie* 7, 1967, s. 128–144; Maur, E.: Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století. *ČSČH* 19, 1971, s. 839–870. Řada příspěvků zaměřených na menší územní jednotky byla otištěna na stránkách Historické demografie.

² Radimský, J.: Vývoj obyvatelstva na Moravě do roku 1857. *VVM* 1, 1946, s. 72–110; Týž:

Přirozená měna se u nás pro svou pracnou a zdoluhavou práci s prameny v předstatistickém období sledovala relativně velmi dlouhou dobu jen na úrovni dílčích lokálních studií a monografií.⁴ Z teritoriálního aspektu se týkala řady lokalit v Čechách a na severní a severovýchodní Moravě, jižní Morava nebyla v tomto směru zkoumána vůbec. Jistou výjimkou jsou nečetné příspěvky zabývající se více z pozic historika než historického demografa přirozenou reprodukcí, nejčastěji úmrtností, obvykle v souvislosti s mimořádnými událostmi (třicetiletá válka, epidemie), nebo zveřejňováním průběhu demografického vývoje v nedlouhých časových úsecích. Tyto práce zpravidla nejsou

Vývoj obyvatelstva ve Slezsku 1754-1930. *SlSb* 45, 1947, s. 1-16; Slavík, Fr.: *Morava a její obvody ve Slezsku po třicetileté válce*. Telč, 1892; Auerhan, J.: Hustota a vzrůst obyvatelstva na Moravském Slovensku v letech 1834-1930. *Statistický obzor* XIII, 1932, s. 453-475; Radimský, J.: Jihlavský kraj roku 1716. *Vlastivědný sborník Vysočiny* III., 1959, s. 107-115; Kordiovský, E.: Jihomoravská liechtenštejnská panství v lánových rejstřících a tereziánském katastru. *Jižní Morava* 29, sv. 32, 1993, s. 207-237; Týž: Počet obyvatel na území nynějšího okresu Břeclav v roce 1763. *Jižní Morava* 29, 1990, s. 167-190; Radimský, J.: Sčítání obyvatelstva v Jihlavském kraji v roce 1763. *ČL* 2, 1947, s. 143-145; Čoupková, J.: Osidlování buchlovského panství po třicetileté válce. *Slovácko* 29, 1987, s. 47-56; Táž: Osidlování buchlovského panství po třicetileté válce II, *Slovácko* 30, 1988-1989, s. 55-65; Vermouzek, R.: Pohroma v Tvrdonicích. *Malovaný kraj* 23, 1987, č. 4, s. 6.

³ Novotný, J.: Sociální skladba venkovského lidu na Moravě v druhé polovici 17. století. *VVM* XIX., 1967, s. 187-201; Válka, J.: Sociální poměry na uherskobrodském panství v 17. století. *ČMM* LXXI, 1952, s. 217-247; Němec, P.: Ekonomická a sociální struktura Moravských Budějovic ve druhé polovině 16. a v 17. století. *ČMM* 104, 1985, s. 91-107.

⁴ Čáňová, E., Horská, P.: Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652 až 1800. *AUC, Phil et Hist.*, 1972, 3, s.81-100; Maur, E.: Populační vývoj českých komorních panství po třicetileté válce. *Tamtéž*, s. 9-80; Honc, J.: Příspěvek k poznání populačního vývoje horních městeček (Rekonstrukce 203 rodin ročníků 1610-1690 v matrikách fary Rudolfov u Českých Budějovic). *Tamtéž*, s. 101-125; Dušek, L.: *Obyvatelstvo města Ústí nad Labem do konce 18. století (na základě matrik)*. Ústí nad Labem 1974; Týž: Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří v letech 1701-1850. *Ústecký sborník historický* 1985, s. 143-239; Mužík, P.: Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1651-1830. *SAP* 26, 1986, s. 103-207; Beránková, J.: Demografický vývoj města Kouřimi v letech 1650-1850. *HD* 18, 1994, s. 69 až 104; Lašťovková, B.: Vývoj úmrtnosti ve farnosti Hostivař v první polovině 18. století. *HD* 19, 1995, s. 59-86; Dokoupil, L., Nesládková, L.: Vývoj úmrtnosti sobotínské farnosti v epoše pozdního feudalismu. *Sborník prací PF v Ostravě*, 60, 1978, C-13, s. 51-69; Nesládková, L.: K některým aspektům populačního vývoje beskydské pasekářské obce Čeladná. *HD* 9, 1985, s. 161-174; Dokoupil, L., Nesládková, L.: Mortalitní krize na Sobotínsku v období pozdního feudalismu (konec 17. až první polovina 19. století). *Severní Morava* 40, 1980, s. 24-28.

zpracovány s použitím pracovních postupů obvyklých v historické demografii, poskytují však často zajímavé informace historické.⁵

Zvláštní kapitolu v „dějinách“ rekonstrukcí přirozené měny zaujímá její použití pro vymezení průmyslových oblastí v českých zemích, respektive sledování tzv. „protooblastí“ (konec 18. století) – tedy stavu před počátkem industrializačních procesů vedoucích k jejich vzniku. Tento typ výzkumů byl realizován od 60. let 20. století a byl zaměřen na sledování vývoje počtu obyvatelstva a jeho přirozeného pohybu. Protože se jednalo o genezi budoucích celků, které nerespektovaly administrativněsprávní hranice, postupovalo se mikroanalyticky, zpracovávaly se jednotlivé nejmenší celky (obce, farnosti) na základě matrik a anonymní excerpce. Postupně tak vznikaly rekonstrukce obyvatelstva větších území.⁶

Další stupeň na cestě za syntetizujícím podáním představovaly od druhé poloviny 70. let výzkumy orientované na vyhodnocení dlouhodobých populačních trendů zaměřených na sledování úmrtnosti v letech 1632 až 1850 v podobě 16 sond, jejichž výsledky byly shrnuty E. Maurem a P. Horskou.⁷ Vytvářel se nový přístup i v organizaci výzkumů, které měly charakter týmové práce s jednotným metodickým vedením, za intenzivní spolupráce historiků s archiváři seskupenými v Pracovní skupině pro historickou demografii při archivní správě ministerstva vnitra České republiky. Pro oblast severní a severovýchodní Moravy byly výsledky tohoto typu výzkumu zpracovány L. Dokoupilem a L. Nesládkovou.⁸ Začínal se tak vytvářet datový soubor, který se mohl stát základem budoucího kompletu, který by již měl podobu reprezentativního vzorku. Vedle

⁵ Z nemnoha těchto studií je možno pro region jižní Moravy např. uvést: Zemek, M., Zimáková, A.: Mortalita v letech 1654–1830 v Mikulově. *Jižní Morava* 16, 1980, s. 158–172; Aut. kol.: Slovácko. Kapitoly z dějin Slovácka. Praha 1978; Adámek, J.: Demografický vývoj kralické farnosti v období 1652–1784. *XIX. Mikulovské sympozium 1989*, Brno 1990, s. 235–242; Filka, I.: Farnost Fryšava pod Žakovou horou v matričních záznamech - I. část. *Západní Morava. Vlastivědný sborník* II, 1998, s. 144–155; Štindl, M.: Úmrtní zápisy v nejstarší matrice farnosti velkomeziříčské 1657–1665 (edice). *Západní Morava. Vlastivědný sborník* III, 1999, s. 146–150 (úvod).

⁶ Myška, M., Dohnal, M., Dokoupil, L., Prokop, R.: Geneze ostravské průmyslové oblasti. Problémy, metody a projekt výzkumu. In: *Geneze průmyslových oblastí–vznik a počátky vývoje ostravské průmyslové oblasti. I*, Ostrava–Katowice–Opava 1967; Pitronová, B.: Vývoj lidnatosti v ostravské průmyslové oblasti v období jejího vzniku. *SlSb* 65, 1967, s. 442–454; Dokoupil, L.: Obyvatelstvo ostravské průmyslové oblasti do sčítání 1869. *Spisy PF v Ostravě*, sv. 57, Ostrava 1986.

⁷ Výsledky tohoto výzkumu byly zveřejněny ve sborníku *Acta demographica* IV, Praha 1981.

⁸ Dokoupil, L., Nesládková, L.: Vývoj přirozené měny obyvatelstva severní a severovýchodní Moravy v protostatistickém období. *Sborník prací PF v Ostravě* 66, 1979, C–14, s. 3–35.

toho pokračoval výzkum založený na dalším zpracování lokálních studií, které shrnuli P. Jančárek, E. Maur a E. Čáňová.⁹ Území českých zemí bylo však stále pokryto velmi nerovnoměrně, existovaly regiony - např. jižní Morava, které byly jak na úrovni lokálních monografií, tak v rovině sond v rámci systematicky vedeného historicko demografického bádání zcela nedotčeny.

V letech 1991–1993 byl zpracován výzkum zaměřený na vývoj přirozené měny obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století. Stal se pokračováním linie týmové organizace bádání, orientované na excerpci matriční evidence, nyní již zaměřené na všechny jevy přirozené měny (porodnost, úmrtnost, sňatečnost). Báze sond byla rozšířena na počet 43 jak v prostoru Čech, tak i Moravy a Slezska. Výzkum především prokázal nosnost agregativní metody při tak rozsáhlém územním záběru a vedl k vytvoření obrazu přirozené měny celku českých zemí, vycházejícího nyní již důsledně ze statistických dat. Výsledky přinesly mnoho nového a podnětného v pohledu na demografický vývoj dané etapy, posunuly tak významně také poznání v oblasti českých dějin dané periody. Z územního hlediska byla poprvé třemi sondami (Dalešice, Slušovice, Pavlov) začleněna i jižní Morava. Výsledky projektu byly využity a zakomponovány do zdařilého popularizačního přehledu *Dějiny obyvatelstva českých zemí*.¹⁰

Vrcholnou etapou bylo zpracování přirozené měny obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století na základě ověřené agregativní metody a v rozsahu již zcela reprezentativního vzorku obyvatelstva v letech 1996–1998. Pohled na přirozenou měnu populace českých zemí v rozsahu 170 územních celků, které již zcela rovnoměrně pokryly celé teritorium, přinesl nové interpretace řady jevů, vedle např. korektury našeho pohledu na vývoj úmrtnosti v průběhu velkých demografických krizí (1680, 1713, 1771–1772 td.) z regionálního i celostního hlediska.¹¹ Poprvé byl rekonstruován vývoj počtu obyvatelstva před započítáním státní evidence, bylo vyhodnoceno tempo růstu populace v dlouhém časovém horizontu, částečně i z hlediska rozdílných výrobních celků. Konstatování trvalého populačního růstu v tak dlouhém časovém úseku odkrylo prostor ke sledování jeho důsledků v rovině sociální i ekonomické, mimo jiné i z hlediska rozvoje jiných možností obživy (protoindustrializace) než v tradičním zemědělství. K významným závěrům náleží i konstatování, že české

⁹ Jančárek, P.: Populační vývoj českých zemí v předbělohorském období a problematika jeho studia. *HD* 12, 1987, s. 125–136; Maur, E.: Populační důsledky třicetileté války. *HD* 12, 1987, s. 137–152; Čáňová, E.: Populační vývoj od poloviny 17. století do konce 18. století. *HD* 12, 1987, s. 153–175.

¹⁰ *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996 (dále jen *Dějiny obyvatelstva*).

¹¹ Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha 1999 (dále jen *Přirozená ...*).

země nemohly v dané etapě náležet k ekonomicky těžce zaostávajícím oblastem Evro-py, právě s ohledem na stálý početní růst svého obyvatelstva.

Rekonstrukce přirozené měny populací v tak dlouhém časovém úseku novověku otevírá prostor k různým teoretickým konstrukcím vytvářeným s ohledem na vývoj obyvatelstva. Dnes existuje v demografické, historiografické, ekonomické i jiné literatuře celá řada názorů a teorií, které se pokoušejí popsat a vysledovat jeho fungování, platné mechanismy a také určit, které prvky jsou určující a nosné. V samém centru pozornosti stojí problém poměru populace, ekonomiky a prostředí. Jak dovedla raně novověká společnost přizpůsobit dynamiku svého růstu kapacitě své ekonomiky, tedy zemědělství? Tuto otázku lze chápat jako ústřední, jako bod, kolem kterého se točí dějiny všech tradičních populací. Odpovědi na ni byly hledány již za renesance, i v 16. a 17. století, kdy hledali teoretikové klíč k řešení v „modelu přelidnění“, který vycházel z názoru, že zprvu neexistovala mezi růstem obyvatelstva a jeho hospodářstvím žádná souvislost, obě veličiny se vyvíjely samostatně. V okamžiku, kdy hustota obyvatelstva překročila ekonomicko – ekologickou prahovou hodnotu, „únosnost“ svého prostředí, nastalo přelidnění a spustil se mechanismus redukce populací v podobě epidemií, válek, hladomorů, sociálních katastrof. Hlavní regulující veličinou se v tomto modelu stala úmrtnost.

Proti této konstrukci vznikla zcela protichůdná, která vycházela z předpokladu teologů ze 17. a 18. století o existenci božího řádu platícího jak v říši zvířecí, tak i lidské. Boží řád udržuje v rovnováze nejen početnost, ale i existenční zdroje každého žijícího druhu na zeměkouli, tedy i člověka. Klíčové dílo pruského polního kazatele a statistika z roku 1744 nese příznačně název „Božský řád ve změnách lidského rodu z jeho rození, smrti a rozmnožování“. Ústřední veličinou této teorie je plodnost. Od 60. let 20. století dokládá historicko demografické bádání skutečnost, že se tradiční lidské populace podobně jako zvířecí přizpůsobují podmínkám svého prostředí jako „homeostatické“ (tj. samy sebe v rovnováze udržující).¹² Dnešní evropská historická demografie považuje populační vývoj tradičních společností za systém, a to systém mající schopnost autoregulace v tom smyslu, že při reagování na přicházející vnější podněty je stále zajišťována biologická reprodukce, jejíž úroveň je taková, aby nepředbíhala hospodářské možnosti obyvatelstva, ani únosnost prostředí.¹³

Z hlediska dějin těchto názorů a teorií lze uvést další, které akcentovaly tu kterou demografickou veličinu jako ústřední. Řada badatelů se v nových

¹² Pfister, Ch.: *Bevölkerungsgechichte und Historische Demografie*. München 1994, s. 63 (dále jen *Bevölkerungsgeschichte* ...).

¹³ Bardet, J. P., Dupâquier (eds.): *Histoire des populations de l'Europe*. I, Paris 1997, s. 455-457.

modifikacích a z jiných zorných úhlů vracela k myšlence, že úlohu zásadního regulátoru vývoje lidské reprodukce plnila „úmrtnost“. Tento výklad nabyl na významu v souvislosti s objevem vztahu mezi maximy úmrtnosti a maximy obilních cen, na který upozornil francouzský ekonomický historik Jean Meuvret, který zveřejnil v roce 1946 teorii tzv. vyživovacích krizí (*crise de subsistence*). Jeho argumentaci podpořil na základě rozsáhlého statistického materiálu tvůrce termínu demografická krize Pierre Goubert, který zpracoval velkou monografii o ekonomickém, sociálním a demografickém vývoji francouzského města Beauvais v 17. a 18. století, v níž stanovil i rok 1740 jako zlomový v populačním vývoji, kdy ve Francii končí tzv. „starý demografický režim“ spojený s demografickými krizemi a nastává etapa růstu populace.¹⁴

Tento výklad byl přijat také italským ekonomickým historikem C. Cipollou, který formuloval teorii „katastrofického“ populačního vývoje za feudalismu, který byl akceptován i naší historičkou L. Kárníkovou.¹⁵ Byl přesvědčen, že existuje vysoká úmrtnost i porodnost a v letech mimo krize nastává rychlejší růst přirozeného přírůstku, který bývá zastaven a redukován v obdobích mimořádných. „Mortalitní“ teorii rozvíjela řada dalších badatelů, britský historický demograf T. H. Hollingsworth např. dospěl k jednoznačnému stanovisku, že mezi léty 1635–1820 existovala stabilní hladina plodnosti a výkyvy přirozené změny byly dány výlučně změnami mortality.

Proti těmto názorům se začala objevovat i stanoviska kritická, která odmítala zásadní roli úmrtnosti jako regulátoru tempa růstu přirozeného přírůstku. Samozřejmě nepopírala její význam, ale obracela pozornost k dalším faktorům – zejména k úloze natality, respektive plodnosti, která má úzkou vazbu na sňatečnost. Bylo upozorňováno jak na prudký růst sňatečnosti i porodnosti v době po překonání demografické krize, což v krátké době vedlo k zacelení ztrát vzniklých v jejím průběhu, tak i na snižování sňatkového věku v dobách trvalých ekonomických konjunktur, během nichž docházelo i ke snížení úrovně definitivního celibátu. Angličtí autoři E. A. Wrigley a R. S. Schofield se pomocí různých početné skupiny trvale svobodného obyvatelstva snažili vysvětlit změny tempa růstu anglického obyvatelstva v 16.-18. století.

V teoretických konstrukcích hraje v této souvislosti významnou roli rodina a její utváření. Existence malé rodiny s nutností snoubenců zajistit ekonomickou existenci nové jednotky vedla v západní Evropě k vyššímu věku vstupu do

¹⁴ Srvn. Horská, P., Kučera, M., Maur, E., Stloukal, M.: *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha 1990, s. 266–290 a Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená...*, s. 4–8.

¹⁵ Kárníková, L.: *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha 1965 (dále jen *Vývoj obyvatelstva ...*).

manželství a k stále přítomné kategorii osob trvale svobodných, což snižovalo úroveň natality na hladinu ekonomické úživnosti. Současně, v dobách po krizích, se mohla realizovat sňatečnost i u té části populace, která byla jinak odsouzena k neúčasti v reprodukčním procesu.

J. Dupâquier se při vysvětlování trvalého populačního růstu v 18. století ve Francii domnívá, že tento fakt nelze vysvětlit změnami plodnosti, porodnosti a sňatečnosti, ale spíše snižováním úmrtnosti. Její pokles však nevysvětluje pokroky medicíny, ale změnami ve vnějším prostředí (proměny ultrafialového záření). Tento trend k růstu obyvatelstva lze totiž nalézt na všech kontinentech.

K dalším koncepcím náleží tzv. model stropu jako meze růstu. Vychází z poznání, že evropské obyvatelstvo raného novověku rostlo jen velmi pomalu a přesto dokázalo zvládnout těžké ztráty způsobované epidemiemi. M. Mattmüller dospěl pro oblast Švýcarska k závěru, že vzorec růstu lokálních i regionálních populací mezi léty 1500–1700 zůstal vázaný na mez růstu, strop. Jeho překročení způsobilo změny v celém systému reprodukce – ovlivnilo nejen úmrtnost, ale i plodnost, četnost sňatků, migrace.¹⁶

Vytváření nových teorií stále více zohledňuje třetí proměnnou – a tou je prostředí ve vztahu k populaci a ekonomice. V posledních letech se začíná vytvářet ekonomická demografická teorie, která chce postavit na nový základ problém růstu populace a technologického vývoje. Při vytváření této koncepce se uplatňují dva myšlenkové přístupy. Ekologický je chápán ve smyslu ekologické únosnosti, tzn. sleduje se při dané technologii a předpokladu rovnostářské dělby zdrojů disponibilní objem potravy na hlavu, která by byla dostačující pro potřeby populace ve smyslu kvantitativním i kvalitativním. Druhý přístup zohledňuje sociální únosnost, což je situace, kdy převážná část populace dovede uspokojit svou potřebu výživy i přes existenci „systému sociální nerovnosti“. V podmínkách raného novověku byla docilována jen při dobrých sklizních, tedy v době zemědělských konjunktur. V souvislosti s tímto konceptem je nutno diferencovat hladové krize. Sociální únosnost se dá sledovat podle kolísání obilních cen, vyhodnocení ekologické únosnosti vyžaduje konfrontaci poptávky populace po potravinách a nabídky ze strany zemědělství. V této souvislosti se objevuje koncept ekotypu, který vznikl v antropologii. Rozumí se jím regionálně dominující ekonomický způsob, který vznikl adaptací života lidí v určitém prostoru. Někteří badatelé (Gehrmann) zahrnují do tohoto pojmu vedle ekonomických a sociálních faktorů také prvky z oblasti mentální – kulturu, morální představy (Imhof), traumatizaci v důsledku existenčně rizikových situací.¹⁷

¹⁶ Mattmüller, M.: *Bevölkerungsgeschichte der Schweiz. Die frühe Neuzeit, 1500–1700*, 2 Bde. Basel, Frankfurt a. M., 1987.

¹⁷ Pfister, Ch.: *Bevölkerungsgeschichte ...*, s. 66–76.

Více se sledují určitá témata – např. počátky plánování rodiny v protestantském i katolickém prostředí s ohledem na město i vesnici v etapě před rozvinutím industrializace (17. a 18. století), růst manželské plodnosti v souvislosti s růstem kojenecké úmrtnosti ve druhé polovině 18. století, vztah zvyšující se plodnosti a výživy (zatím nedořešeno medicínsky), změny proporce pohlaví při dosažení sňatkového věku i při narození (více děvčátek při narození v obdobích moru a války) v určitých regionech a obdobích, typologie demografických krizí, rozdílné průměrné délky života podle víry, problematika definitivního celibátu atd.¹⁸

1.2. Prameny a metody

Pro sledování přirozené měny obyvatelstva českých zemí v předstatistickém období, zahrnujícím časový úsek 16.–18. století, jsme odkázáni na náhradní typ pramenů, které mají schopnost suplovat neexistující moderní demografickou statistiku. I v této etapě však byla prováděna jak hromadná evidence obyvatelstva, tak i registrace jednotlivých událostí přirozené měny, které je možno statisticky zpracovat k výzkumným účelům historické demografie. Jejich použití nicméně vyžaduje neobvykle pracné postupy i neustálý kritický přístup, protože byly pořizovány k jiným účelům než demografickým.¹⁹

V mnoha evropských zemích jsou k těmto výzkumům využívány z pramenů církevní provenience především matriky, které evidovaly sňatky, křty a pohřby. Situace u nás je vcelku příznivá, protože v 17. století, zejména v jeho druhé polovině, již římskokatolické matriky pokrývaly souvisle celé území českých zemí.²⁰ Nejstarší matrika v moravskoslezské oblasti je datována k roku 1571. Vedení matrik bylo nařízeno tridentským koncilem (1545–1563), v našich

¹⁸ Tamtéž, s. 89–103.

¹⁹ Maur, E.: *Základy historické demografie*. 2.vyd. Praha 1983, s. 7.

²⁰ Problematikou matrik se u nás např. zabývali: Klíma, J.: O důležitosti starých matrik římsko-katolických farních úřadů pro farní a obecní kroniky, jakož i pro historii a statistiku pohybu obyvatelstva na území ČSR od roku 1620–1930. *ČKD* 72, 1931, s. 180–182; Doskočil, K.: Vývoj farních matrik v českých zemích ve světle právních předpisů. *ČRS* 12, 1940, s. 6–17; Maur, E.: O počátcích a vývoji církevních matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům. *HD* 3, 1969, s. 4–19; Týž: Vývoj matričního zápisu v Čechách. *HD* 6, 1972, s.40–58 (dále jen *Vývoj matričního ...*); Týž: Církevní matriky jako historický pramen (se zvláštním zřetelem k historické demografii). *SAP* 20, 1970, s. 425–457; Bartůněk, V.: Historický vývoj matrik. *ČRS* 12, 1940, s. 10–11; Lapčík, S.: Nástin historického vývoje matrik s přihlédnutím k regionu střední a severní Moravy. *Ročenka Státního okresního archivu v Olomouci* 2 (21), 1993, s. 84–90.

zemích pak olomouckou synodou v roce 1591 a pražskou synodou v roce 1605. Jejich existence se sice poměrně rychle prosadila, jen zřídka se však dodržovala forma zápisu předepsaná římským rituálem z roku 1614.²¹ Jednotlivé sakrální úkony měly být zapisovány přesně stanovenými formulemi v podobě větného zápisu. Někteří duchovní však používali rubrik, aby si ušetřili stálé opisování pravidelně se opakujících výrazů. Častěji se objevovala kombinace větného zápisu s rubrikami.²² Záznamy byly vedeny až do poloviny 18. století střídavě česky, latinsky, německy, záleželo na pořizovateli zápisu.

V potridentském období byl zaveden tzv. farní přímus, podle něhož byli věřící nuceni vykonávat nejzávažnější úkony náboženské praxe ve svém farním kostele. Farář představoval nejen církevní, ale i státní autoritu. Vzrůstal podíl farářů na světské administrativě, zvláště v souvislosti s absolutistickými a centralizačními snahami Habsburků.²³ Vestfálský mír potvrdil s definitivní platností úpravu náboženských a církevních poměrů v českých zemích, čímž navázal na vydání Obnovených zřízení zemských z let 1626 a 1627. Těmito akty skončilo období náboženské svobody a koexistence více církví. Napříště se katolická církev stala jedinou legální náboženskou institucí (do roku 1781). V praxi, zejména v oblastech, kde byla před tím nekatolická vrchnost i fary, se síť katolických kolatur budovala hůře a déle, existovalo obyvatelstvo, které různým způsobem nerespektovalo farní přímus. Po třicetileté válce zůstala kromě toho řada far neobsazených, jejich velké obvody ztěžovaly kněžím každodenní práci a vedly k cézurám v matriční evidenci, chybám atd. Při kumulaci 3 až 4 farností nebylo v lidských silách celý obvod zvládnout a tak zejména pohřby se často odehrávaly „podle zásad sedláků“, tzn. nebyly vůbec faráři oznámeny.²⁴

Docházelo také ke změnám farních obvodů. V důsledku demografického růstu a rekatolizace se vytvářel stálý tlak ze strany rakouského státu na zřizování nových far. Podle výpočtů J. Tenory, které převzal do své práce R. Zuber, bylo na Moravě kolem roku 1620 asi 320 far, přičemž do roku 1710 se jejich počet zvýšil na 478 (včetně lokálních kaplanství). Tento trend nadále pokračoval do přelomu let 1771/1772, kdy se počet far a kaplanství zvýšil o 34 % (udáno na základě materiálů z generální vizitace), tzn. dosáhl úrovně cca 640 far. Na jednu farnost připadalo v této době v průměru 1930 obyvatel. Ve skutečnosti byla početnost osob žijících ve farních obvodech regionálně velmi nerovnoměrně rozložena, přičemž platilo, že síť starých far byla výrazně hustší, než nově

²¹ Maur, E.: *Vývoj matričního...*, s. 42.

²² *Tamtéž*, s. 43–44.

²³ Zuber, R.: *Osudy moravské církve v 18. století. I. díl. Dějiny olomoucké arcidiecéze*. Praha 1987, s. 183–184 (dále jen *Osudy...*).

²⁴ Štindl, M.: *Cit. d.*, s. 148.

vzniklých. Početnost kolatur byla největší na jižní Moravě s děkanáty v Mikulově, Podivíně, Slavonicích a Znojmě.²⁵

Práce s matrikami, zejména ze staršího období, přináší řadu dalších problémů. V 17. a na počátku 18. století např. skutečnost, že byla zapisována data křtů, nikoliv data narození nemluvňat, tzn. nebyly registrovány děti, které zemřely před křtem. U zemřelých mohl nastat několikadenní posun mezi úmrtím a pohřbem, který byl evidován, při sezónním sledování tak dochází k jistým drobným posunům mezi měsíci. Jediný jev, který je totožný mezi starší církevní registrací a potřebami demografické statistiky, byly sňatky. Při nestálých hranicích farních obvodů, především po třicetileté válce, se stávalo, že jedna událost mohla být zapsána v několika matrikách, nebo naopak, zejména pohřby, pokud se konaly u filiálních kostelů a bez přítomnosti faráře, nemusely být uvedeny nikde.²⁶ V dobách mimořádných (vpád nepřitele) se mohla celá komunita obce načas vystěhovat a žádná událost se nezapisovala. Za válek, epidemií a hladomorů docházelo rovněž často k úmrtím kněží, což mělo za následek různě dlouhé cézury v matriční evidenci. Stávalo se také, že duchovní nevedl matriky průběžně a pak zpětně dopisoval celé roky, mnohdy s chybami (např. 30 dní v měsíci únoru), přehozenými měsíci, mezerami atd. V některých matrikách se setkáváme s přehozenými listy, které zřejmě vznikly až při převazbách v době restaurování matrik. Kvalita evidence při dlouhodobém sledování značně kolísá, přesto se obecně postupem doby zlepšuje.

K výraznému zkvalitnění římskokatolických matrik došlo v souvislosti s reformním úsilím rakouského osvěcenského státu. Za Marie Terezie byla vydána řada nařízení např. o bezplatném zápisu o křtu, zákazu uvádění jmen ne-manželských otců atd. Dvorským dekretem z 6. října 1770 byly v celé monarchii zavedeny nové matriční formuláře, které nahradily větný zápis rubrikami. Další závažné změny nastaly v souvislosti se zásahy Josefa II. Dne 1. května 1781 byly matriky prohlášeny za veřejné listiny, patentem z 20. února 1784 byl předepsán nový, mnohem podrobnější, formulář, který s četnými úpravami platil až do roku 1949. Vedení matrik bylo přikázáno správcům far, dohled nad zápisy byl svěřen biskupům a krajským úředníkům. Jazykem matriční evidence se stala jednotně němčina.²⁷

Matriční reforma Josefa II. se netýkala jen majoritní populace křesťanské, ale také židovské komunity v říši. Paragraf 6 patentu z 20. února 1784 ukládal židovským matrikářům vést stejné druhy matrik, ale připouštěl úpravu rubrik,

²⁵ Tamtéž, s. 186–188.

²⁶ Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená ...*, s. 17–37.

²⁷ Maur, E.: *Vývoj matričního ...*, s. 46–49.

jak to vyžadovala židovská víra. V místech, kde byl ustanoven, byl vedením matrik pověřen rabín, za osaměle žijící židovské rodiny měl provádět matriční zápis rabín z nejbližší židovské obce.²⁸ Patent vstoupil v platnost v květnu téhož roku a byl ihned uveden v život, tzn. máme dochovány matriky již z května, června roku 1784. Jihomoravské židovské sondy začínají rovněž v této době.

Pokusy o evidenci přirozené měny židovského obyvatelstva jsou však staršího data, začínaly ve 30. letech 18. století v návaznosti na snahu státu omezovat a regulovat početnost židovských rodin. Patřily k nim knihy obřezek (Beschnheidsbücher) a knihy narozených (Geburtsbücher). I přes stanovení odpovědnosti ze strany jejich vrchností i krajských hejtmanů nebyly knihy řádně vedeny. Rabíni zapisovali pouze počty obřezaných chlapců do poznámkových knih.

Snaha Josefa II. racionalizovat a unifikovat chod státu cestou fruktifikace i židovského obyvatelstva ho vedla k vydání dalšího patentu 28. července 1787, který stanovil vedení matrik i knih obřezek v německém jazyce s německými pevně stanovenými jmény a příjmeními. Následovala jednání, která byla vyvolána připomínkami ze strany židovských představených k počtu a znění jmen. Výsledný dvorský dekret z 12. listopadu 1787 povolil 110 mužských a 35 ženských jmen. Rabíni, kteří by se neřídili novými předpisy, měli být zprvu pokutováni, pak propouštěni z úřadu.

Významným zásahem ze strany státu do vedení židovských matrik bylo vydání systemálního patentu z 3. srpna 1797. Ten se zabýval židovskými matrikami v 9. a 10. paragrafu. Vedením matrik byli nyní pověřeni židovští učitelé a v místech, kde nebyly školy, osoby, které byly vrchností určeny a vzaty pod přísahu. Dohled nad židovskými matrikáři byl svěřen katolickým duchovním, kteří měli vést tři řady duplicitních, tzv. kontrolních matrik.

K dalším změnám došlo v souvislosti s vydáním guberniálního dekretu v roce 1838, jehož přílohou byl i ve 40 paragrafech velmi podrobně a detailně rozvedený návod k vedení židovských matrik. Především byl značně zvýšen počet rubrik a tím zpřesněny a konkretizovány matriční zápisy. Přesto, že platnost byla stanovena od 1. listopadu 1839, byly nové formuláře matrik zaváděny až od počátku 40. let. Matrikáři měli splňovat určité podmínky, např. důvěryhodnost, dokonalou znalost německého jazyka atd. Krajské úřady stanovily pořadí volby matrikáře – od rabína, přes učitele, církevní správce až po hospodáře. Znovu bylo potvrzeno vedení kontrolních židovských matrik místními duchovními. Často se až v této době začaly kontrolní matriky vůbec zakládat. Dohledem na správné vedení matrik byl pověřen místní úřad, okresní vikář a krajský úřad.

²⁸ Kukánová, Z., Matušiková, L.: Matriky židovských náboženských obcí v Čechách a na Moravě z let 1784 až 1949. *Paginae historiae. Sborník Státního ústředního archivu v Praze*, Praha 1992, s. 106 (dále jen Matriky židovských...).

Tento typ matričních zápisů je již plně srovnatelný s římskokatolickými, starší zápisy jsou ve srovnání s křesťanskými ze stejné doby stručnější, často zachycují jen data a jména osob. Úpravu zápisu volil ten, kdo matriky vedl. Správně měly být vyplňovány v matrice narozených rubriky: den, měsíc a rok narození, číslo domu, jméno, pohlaví, původ (manželský, nemanželský) dítěte, rodiče (otec, matka), svědci, jejich jméno a stav. Úmrtní matriky měly být členěny na kolonky: den, měsíc a rok úmrtí, číslo domu, jméno zemřelého, pohlaví, stáří, nemoc a příčina smrti. Oddací matriky měly obsahovat: den, měsíc a rok sňatku, číslo domu, ženicha – jméno, stáří, stav, nevěsty – jméno, stáří, stav a svědků (jméno a stav).²⁹

Ve zvolených sondách (Podivín, Bučovice, Ivančice) byl v zásadě dodržován předepsaný rozsah informací, častěji však chybí v rodných i oddacích matrikách svědci, v rodných matrikách není důsledně vyplňován původ, u nemanželských dětí bývá uváděn i otec. Frekventovaněji se objevují v rodných matrikách dodatečné vpisky celých rodin s mnoha dětmi (4, 5, 6 dětí). Otec obvykle figuruje, původ dětí není často vůbec označen. Vzadu jsou pak kromě toho uváděny – zpravidla až v 19. století - nemanželské děti. U některých narozených dětí chybí jméno, je uvedeno pouze příjmení otce. V matrikách zemřelých chybí, více u děvčat, které zemřely brzy po narození, jméno, není vždy důsledně vyplňováno pohlaví. V matrikách sňatků v počátcích evidence není častěji uváděno jméno i věk a původ nevěsty. Některé matriky nebo úseky let byly vedeny podle vojenských, nikoliv kalendářních, roků, část z nich byla vyplňována podle křesťanských formulářů s tím, že v rubrice náboženství je ručně vepsáno „jüdisch“.

Matriky byly psány německy, kurentem, vcelku velmi pečlivě, jednou rukou, tzn. že to nejsou originály ale duplikáty. Všechny originály židovských matrik byly na konci II. světové války Němci v Praze zničeny, podařilo se zachránit jen malou část originálů a některé duplikáty. Dnes jsou z celé republiky soustředěny ve Státním ústředním archivu v Praze. Kontrolní matriky pro Moravu, pokud existují, se nacházejí v různých fondech v moravských archivech, až na malou sbírku, která je uložena v archivu Židovského muzea v Praze.³⁰

Údaje o narozených, zemřelých a oddaných od roku 1785 z křesťanských matrik, od roku 1828 i z židovských, se staly podkladem pro vedení státní statistiky přirozeného pohybu obyvatelstva za jednotlivé země. Po roce 1785 je

²⁹ Tamtéž, s. 107-113.

³⁰ Tamtéž, s. 112-115.

registrován přirozený pohyb celku obyvatelstva, bez rozlišení náboženství. Vedle toho existuje i zachycení přirozené měny židů od roku 1828.³¹

Druhou podstatnou informací pro historického demografa je znalost počtu obyvatelstva, na jejímž základě může vypočítat některé intenzitní demografické ukazatele. V dobově nedokonalé podobě byl zachycován např. ve zповědních seznamech nebo v knihách status animarum, v poddanských seznamech, soupisech obyvatelstva podle víry apod. Jejich nevýhodou je, že se dochovaly u všech typů pramenů v torzovité podobě jak v ohledu teritoriálním, tak i časovém, kromě toho práce s nimi přináší další obtíže a problémy. Některé z nich, např. poddanské seznamy panství, jsou vhodné k jiným typům výzkumů (rodina, životní cykly, věkové struktury).³²

Na úrovni dat za země se setkáváme s počty obyvatel od roku 1754, odkdy začaly být sledovány státem na základě uskutečnění první konskripce duší v monarchii. Od tohoto roku byly v určitých intervalech konány další soupisy. První sčítání obyvatelstva se uskutečnilo v roce 1857, první census, při němž byly uplatněny moderní zásady, byl proveden v roce 1869.

Výsledky těchto konskripcí byly zveřejněny díky úsilí Františka Dvořáčka,³³ Ludmily Kárníkové,³⁴ Václava Sekery³⁵ a Jiřího Radimského.³⁶ Údaje z konskripcí sice poprvé zachycují veškeré obyvatelstvo, nejen osedlé, nicméně jsou v mnoha ohledech nepřesné – neregistrují např. děti do jednoho roku, vojsko, méně spolehlivě jsou zachyceni svobodní mladí, kteří představují nejmobilnější složku tehdejší společnosti. Přesto v první konskripci z roku 1754 bylo veškeré obyvatelstvo tříděno na tehdejší dobu neobvykle široce – podle tří znaků – pohlaví, věku, rodinného stavu a odděleně podle náboženství. Pro Moravu se dochovala a Fr. Dvořáčkem byla publikována data i za kraje, a to jak pro křesťanské, tak i židovské obyvatelstvo.

Pro práci s daty v předstatistickém období jsou dnes používány v zásadě dvě metody – jednak je to francouzskými badateli vypracovaná metoda rekon-

³¹ Dvořáček, Fr. Soupisy obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754–1921. *Československý statistický věstník*, V,VI,VII, Praha 1924, 1925, 1926 (dále jen *Soupisy ...*).

³² Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená ...*, s. 12,13.

³³ Dvořáček, Fr.: *Soupisy ...*

³⁴ Kárníková, L.: *Vývoj obyvatelstva ...*

³⁵ Sekera, V.: *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918. Díl I. 1754–1865*. Praha 1978.

³⁶ Radimský, J.: *Vývoj obyvatelstva na Moravě do r. 1857*. *VVM*, roč. I., 1946 (dále jen *Vývoj obyvatelstva na Moravě ...*).

strukce rodin,³⁷ jednak tzv. metoda agregativní. Francouzská metoda je založena na mikrohistorickém přístupu; její podstatou je rekonstrukce „demografické“ historie manželského páru a jeho dětí, od narození jednotlivých členů po zánik rodiny a úmrtí rodičů. Ze souboru rekonstruovaných rodin lze získat různé údaje, zvláště úroveň specifické plodnosti vdaných žen. Tato metoda má však také řadu nevýhod – nutnost zaměřit se na populaci bez větší migrace a velkého „odpadu“. V našich podmínkách jí bylo několikrát využito, pro region jižní Moravy je v současnosti zpracována ve dvou sondách pro farnost sv. Petra a Pavla v Brně na Petrově a vesnici Komín.³⁸

Vzhledem k těmto omezením byla hledána cesta, která by zejména odstranila velkou pracnost a malý územní záběr rekonstrukce rodin. Cambridgská skupina pro výzkum populace (zvláště E. A. Wrigley a D. E. C. Eversley) vypracovala makrohistorickou, tzv. agregativní, anonymní metodu. Ta vychází ze sledování dlouhých časových řad všech událostí přirozené změny obyvatelstva získané excerpcí matrik a vyhodnocované také sezonně. Porovnávají se jednotlivé křivky zvláště i ve vzájemných souvislostech, kromě toho lze sledovat a vyhodnocovat také tak závažné demografické jevy, jakými byly mortalitní krize. Protože na rozdíl od rekonstrukce rodin se nejedná o jmennou excerpci, je rychlejší. Řady dat lze konfrontovat s nepřímými proměnnými, jimiž může být výživa, alfabetizace, pokroky medicíny atd. ve smyslu „histoire totale“. Nevýhodou je fakt, že získaná data nelze vztahovat k počtům obyvatelstva. Angličtí badatelé E. A. Wrigley a R. S. Schofield proto ve spolupráci s R. D. Leem vypracovali metodu tzv. zpětné projekce³⁹ a odhadli početnost a úroveň přirozené změny obyvatelstva v Anglii za období 1541–1871. V současné době se obvykle oba postupy kombinují.⁴⁰

Výzkum realizovaný u nás v letech 1996–1998 byl založen na agregativní metodě. Sonda do reprodukce židovské populace, která je součástí této práce, byla zpracována rovněž s použitím anonymního postupu. Aplikovat techniku

³⁷ Příruček podávajících přesný popis této metody a návod na její aplikaci je několik, první vyšla v roce 1956, jejím autorem byl L. Henry, který spolu s M. Fleuryem metodu rozpracoval - *Des registres paroissiaux a l'histoire de la population. Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. Paris 1956, poslední, vydaná L. Henrym a A. Blumem, je z roku 1988.

³⁸ Brabcová, P.: *Demografické ...*, Táž: *Plodnost ...*

³⁹ Wrigley, E. A., Schofield, R. S.: *The Population History of England, 1541–1871. A Reconstruction*. London 1981, 2.vyd. 1993.

⁴⁰ Např. ve Francii INED postupně sestavil agregovaná data ze 400 vybraných obvodů, rekonstrukce rodin z několika desítek farností, což umožnilo rekonstruovat vývoj přirozené změny populace Francie od 16. století.

rekonstrukce rodin na existující knihy familiantů židovské obce v Ivančicích se ukázalo jako nemožné. Kniha je vedena velmi jednoduše, u zapsaných manželských párů familiantů s uvedením jen roku narození byly průběžně podle pohlaví zapisovány děti rovněž pouze s rokem narození. V poznámce vedle je připisována u některých jmen informace o úmrtí slůvkem „gestorben“, bez uvedení jakéhokoliv data. Kniha by proto mohla sloužit jako doplňkový informační zdroj při klasické rekonstrukci rodin.

Celý projekt zaměřený na křesťanskou populaci 17. a 18. století v českých zemích byl z hlediska sběru dat jednotně veden a podřízen stejným metodickým a pracovním postupům.⁴¹ V rámci jižní Moravy byla získána data za 30 sond. Protože sondy zahrnovaly zpravidla více sídel, byly tak excerpovány údaje zhruba za 103 lokality. Sondy zpravidla zahrnovaly období od počátku 18. do poloviny 19. století, zejména s ohledem na skutečnost, že pro ně chybí relevantní data za přirozený pohyb obyvatelstva pro období napoleonských válek, a rovněž cholerové epidemie 30. let nejsou zatím dostatečně zmapovány a vyhodnoceny. Převážná část sond začínala ve druhé polovině 17. století, Líšeň, Komín, Brno (sv. Petr), Pačlavice až na počátku 18. století. Slavonice, Popelín, Slušovice, Líšeň, Komín končí na konci 18. století, Brno (sv. Petr) k roku 1784. Sondy, s nimiž se pracovalo, pokrývaly tedy různě dlouhé úseky, ale tento nedostatek bylo možno aplikací vhodných metod odstranit.

Protože bylo dosaženo vcelku rovnoměrného rozložení sond na celém území, lze tento soubor považovat za reprezentativní vzorek. Vyexcerpovaná data se stala východiskem k rekonstrukci časových řad s použitím algoritmu výpočtu, který byl vytvořen v Paříži ve Státním ústavu pro demografická studia (INED).⁴² Původní francouzský program byl u nás upraven v Sociologickém ústavu AV ČR. Materiál získaný z matrik byl doplněn, upraven a dopočítán pro Moravu až do roku 1849. Úprava vycházela z kalendářních roků, nepostihla sezonnost. Ta byla počítána z původních dat pro období, kdy jsou k dispozici relativně všechny sondy a události v nich.⁴³

⁴¹ Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená ...*, s. 17 - 37.

⁴² Demographie historique, numéro spécial. *Population*, Novembre 1975.

⁴³ Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená ...*, s. 18–36.

2. Sídlní poměry a lidnatost jižní Moravy od poloviny 17. do poloviny 19. století

Jaký byl stav osídlení jižní Moravy před třicetiletou válkou? Jestliže se Morava od 16. století z hlediska správy členila na pět krajů, pak jih země sestával ze čtyř krajů – Jihlavského, Brněnského, Znojemského a Hradištského. Na severu Moravy se nacházel největší ze všech moravských krajů – Olomoucký, který se dělil na dva díly – vlastní Olomoucký a Přerovský. V obou dílech Olomouckého kraje bylo soustředěno nejvíce sídel (38 %), pak následoval kraj Brněnský s 29 % sídel, Hradištský s 12,5 %, Znojemský s 12 % a Jihlavský s 11 %. Na jižní Moravě tak stály proti velkému Brněnskému kraji sídelně, lidnatostně i plošně výrazně menší a proto vzájemně srovnatelnější zbývající tři kraje. Ve všech typech sídel sedělo na Moravě před válkou asi 99 150 osedlých. Fr. Matějek uvádí vedle 6 královských měst a 60 měst poddanských, 178 městeček a 2 600 vesnic od 5 až 10 osedlých po velké s více než 100 osedlými.

Nejmenší vesničky se nacházely na Českomoravské vrchovině, zejména na Boskovicku, Blanensku, Tišnovsku, Novoměstsku a Velkomeziříčsku. O něco větší byly na Žďársku, Jihlavsku, Třebíčsku, Budějovicku a Jemnicku. Lidnatější vsi byly při hranicích na Valašsku a Jesenicku. Ve středu Moravy se táhl pás vesnic od Znojma přes Brno až k Olomouci, kde žilo 30–35 osedlých, Haná měla vsi v průměru se 40 osedlými.

Největší koncentraci obyvatelstva měly obce na jihovýchodní Moravě od linie Ivančice – Mikulov na východ až k úpatí Malých Karpat. Byla to velmi specifická oblast s rozvinutým zemědělstvím a zejména vinařstvím. V tomto regionu se vytvořily vůbec nejlidnatější vesnice českých zemích. Např. Velké Bojanovice měly 166 domů, Blatnice 132 domy, Vlčnov 122 domů atd.

Obdobně nerovnoměrné bylo rozložení městeček. Před Bílou horou jich měla Morava 178, jejich největší koncentrace a tudíž nejhustší síť byla spojena s jižní Moravou, naopak sever země měl tento typ sídel rozvinut výrazně méně. Zatímco ve Znojemském kraji připadalo na 1 městečko přibližně 12 vsí, v Brněnském kolem 13, v Hradištském na 15, v Jihlavském asi 19, jihomoravský průměr se rovnal necelým 15 vsím na jedno městečko, v Olomouckém kraji byl tento poměr vyjádřen 23 vesnicemi, v Přerovském dokonce 35 vesnicemi, severomoravský průměr činil 29 vesnic. Průměrné městečko mělo

77 osedlých, průměrná ves 22 osedlých. Jen čtvrtina městeček se svým hospodářským profilem blížila městům, zbytek můžeme přiřadit k větším vsím.

Sídelní struktura země byla dále tvořena větším počtem poddanských měst. Nacházela se při hranicích země, především na českém a uherském pomezí. Jejich rozmístění se historickým vývojem utvořilo zcela jinak než u městeček, převaha měst tohoto typu se nacházela na severu země. Nej hustší síť vznikla v Přerovském kraji, kde na 1 město připadalo 23 vesnic, v Olomouckém 39, v Hradištském 41, ve Znojenském 68, v Jihlavském 73 a v Brněnském 84 vesnice, tzn. průměr severu činil 31 vesnic, průměr jihu byl více než dvojnásobný – přes 66 vesnic. Průměrné poddanské město mělo 230 osedlých, přičemž nejmenší Ostroh čítal pouze 52 usedlíků, největší Prostějov 598. Královská, respektive markrabská, města byla rozložena rovněž nerovnoměrně, s převahou na jihu země (z šesti čtyři).¹

Celkově byla hustota měst jižní Moravy nižší ve srovnání se střední a severní Moravou, což je v geografické literatuře zdůvodňováno jako důsledek pomalejšího osidlování, větší závislosti sídel na místních topografických poměrech, skutečností, že venkovské a městské obce se vyvíjely bez jednotného plánu, odděleně. Ne nepodstatnou roli sehrál rovněž fakt, že Brno a Jihlava nedovolily vyrůst ve své blízkosti významnějšímu městu.²

Důsledky třicetileté války i vpádu Tatarů se citelně projevíly v poklesu lidnatosti ve všech kategoriích sídel. Průměrná velikost moravské obce klesla z 22 osedlých na 15, přestaly existovat vesnice mající více než 100 usedlíků (před válkou jich bylo 14), nastala velká nouze o lidi, nebylo kým osazovat poustky. Ubyla pravděpodobně více než třetina obyvatelstva. Zaniklo 17 osad, 31 zpustlých bylo později znovu obydleno díky usilovné snaze vrchností.

Ze 44 městeček s více než 100 osedlými jich po válce zůstalo 18, přičemž značně utrpěla ta, která se nacházela při uherské hranici. Např. ve Velké nad Veličkou zůstalo z 279 domů jen 114.³ Ze 178 poválečných moravských městeček byla jen v 65 z nich rozvinuta řemesla, ostatní měla z výrobního hlediska zemědělský charakter. K těm se zemědělským obyvatelstvem patřily např. Nové Hvězdlice, Račice, Klobouky u Brna a řada dalších. Městeček sice během války nebylo, ale z 62 ležících v Brněnském kraji mělo jen 21 řemeslníky, z 22 v Hradištském kraji byly s řemeslníky 4, z 16 v Jihlavském kraji žili řemeslníci v 9 a z 32 ve Znojenském kraji v 10. Velmi nízký počet řemeslnických měste-

¹ Matějka, Fr.: *Morava za třicetileté války*. Praha 1992, s. 390–392 (dále jen *Morava za třicetileté...*).

² Láznička, Zd.: *Moravská města*. Brno 1948, s. 68.

³ Matějka, Fr.: *Morava za třicetileté ...*, s. 394–395.

ček v Hradištském kraji vysvětluje Fr. Matějek tamním vinařstvím. Hospodářský propad daného typu sídel v 60. a 70. letech 17. století je v současné literatuře považován za možný a patrně vcelku objektivně zachycující skutečnost právě s ohledem na celkový rozvrat a v důsledku toho zničený trh řemeslnických výrobků. K ekonomicky zničeným můžeme počítat i mnohá městečka, která byla sídly panství. Např. v Bučovicích bylo osazeno 74 domů vedle 45 poustek a sídlili zde jen 2 řemeslníci a 3 nádeníci.⁴

Citelně byla válkou postižena poddanská města. Z předválečných 16, která měla více než 300 usedlíků, jich zůstalo jen 5 a ze 7 s více než 400 osedlými zbyl pouze Mikulov, který se stal největším moravským poddanským městem. V kdysi největším Prostějově zůstala z 598 domů méně než polovina - 273, v Uherském Brodě ze 420 se zachránilo 211. Průměrná velikost měst poklesla z 230 na 166 domů.⁵ Z 60 poddanských měst Moravy se nacházelo 11 v Brněnském, 9 v Hradištském, 5 ve Znojenském a 4 v Jihlavském kraji. Poustky ve městech na rozdíl od městeček připadaly z 92 % na chudinu, tzn. drobné majitele půdy nebo úplné bezzemky. Města s nejpočetnějšími stavy řemeslníků na celé Moravě měl Jihlavský kraj. Celkem na Moravě podle dat v lánových rejstřících pracovalo 4 696 řemeslníků ve 46 řemeslech a 5 službách. Plně řemeslnicky rozvinutá města se nacházela především na severu Moravy, zvláště v Přerovském kraji. Na jižní Moravě lze do této kategorie měst zahrnout Velké Meziříčí, Třebíč, Telč a Slavonice.

Až do poloviny 18. století si nemůžeme udělat přesnější představu o růstu lidnatosti obyvatel Moravy, ani českých zemí. Až první konskripce duší uskutečňované od roku 1754 nám tuto možnost poskytují, opět však s řadou omezení. S informacemi o počtech obyvatel obcí se setkáváme v řadě topografií⁶, které zveřejňovaly výsledky rakouských konskripcí.

V polovině 18. století bylo v českých zemích 1 514 panství, 347 měst, 473 městysů, 14 312 vesnic, sídelní poměry již vykazovaly poměrnou stabilitu. Přesto docházelo ke změnám, počet vesnic v letech 1776–1846 vzrostl o 5,0 %, měst o 4,6 %, hlavně však z důvodů povyšování obcí na města, počet městysů zůstal nezměněn. Výrazně přibylo domů, téměř o 50 %, počet obyvatelstva se zvýšil o 77 %.

⁴ Matějek, Fr.: Řemesla v moravských městečkách a městech za třicetileté války a po ní. *ČMM*, CIX, 1990, s. 256–259.

⁵ *Tamtéž*, s. 260–264.

⁶ Z topografií zveřejňujících na úrovni obcí výsledky konskripcí můžeme uvést např. Schwoy, F. J.: *Topographie vom Markgrafthum Mähren*. Wien 1794; Wolny, G.: *Die Markgrafschaft Mähren*. I., Brünn 1835.

Katastrální obce byly utvořeny v době josefínských reforem, měly zahrnovat všechny pozemky a domy jedné sídelní jednotky bez ohledu na hranice panství. V jejich čele stál volený rychtář nezávislý na vrchnosti.

Na rozloze 79 317 km² českých zemí v daných hranicích bylo konskripcí v roce 1790 evidováno 4 468 062 obyvatel, s hustotou zalidnění 56 obyvatel/km². Rozdíly v krajích byly značné, nejvyšší měl Litoměřický kraj – 82 obyvatel/km². Z krajů jižní Moravy měl největší hustotu zalidnění překvapivě Jihlavský kraj (64), ostatní se již nacházely pod průměrem českých zemí – Hradištský (54), Brněnský (47), Znojemský (43). Do poloviny 19. století (1846) zaznamenal relativně největší dynamiku růstu jen Brněnský kraj (86), který však „dostihl“ průměr českých zemí (83), nejrychleji rostoucí Litoměřický kraj měl v této době již hustotu rovnu 112. Hradištský kraj dosáhl úrovně 74 osob/km², Jihlavský zcela stagnoval (68), Znojemský (57) sice nepatrně rostl, zůstal však ve skupině krajů s nejnižší hustotou vůbec (Budějovický 53).⁷

Protože výzkum byl založen na sondách na úrovni obcí a farností, bylo využito údajů o počtech obyvatel a domů z roku 1834, které jsou zveřejněny v Hosákově Místopise Moravy a Slezska⁸ za obce a pro komparaci byly excerpovány údaje o roku 1850 z Retrospektivního lexikonu obcí ČSSR.⁹ Data byla převedena na stejné území, pro které byla data o přirozené změně získána z matrik.

Farnosti použité pro výzkum se většinou skládaly z několika vesnic. Čím menší byla obec, tím větší jejich počet tvořil farnost. Kolatura Bohuslavice se skládala z 15 malých vesniček, Pavlov vytvářel farní obvod jako jediné sídlo. Vyskytoval se i typ farnosti tvořené městečkem a vesnicí nebo vesnicemi. Města byla obvykle počítána spolu s předměstími, ale bez případných židovských obcí (např. Uherský Brod). Jistý problém souvisí s Brnem, protože v jeho rámci byla zpracována méně významná a především málo početná farnost u sv. Petra a Pavla na Petrově. Její obvod však nelze lidnatostně přesně vyčlenit. Bylo proto použito výsledků P. Brabcové, která ve své práci hypoteticky vypočetla počet obyvatel farnosti pro 18. století.¹⁰ Počet obyvatel se podle autorky mohl pohybovat na konci 18. století mezi 3500-4000 osob. Pro účely této práce byl zvolen hrubý odhad pro první polovinu 19. století : k roku 1834 asi 4 500 obyvatel, k roku 1850 asi 4 700 osob.

⁷ Srb, V.: *Tisíc let obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998, s. 34, 40 (dále jen *Tisíc ...*).

⁸ Hosák, L.: *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960*. Ostrava 1967 (dále jen *Historický*).

⁹ *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970*. Praha 1978 (dále jen *Retrospektivní ...*).

¹⁰ Brabcová, P.: *Demografické ...*, s. 134–135.

Tab. č. 1 : Počet obyvatel a počet obyvatel na dům ve vybraných farnostech jižní Moravy v letech 1834 a 1850

Farnost	Počet obyvatel 1834	Počet domů 1834	Počet obyvatel na dům	Počet obyvatel 1850	Index růstu počtu obyvatel (1834 = 100)
Bohuslavice	4074	705	5,77	4943	121,3
Brno	4 500	582	7,73	4700	104,4
Buchlovice	3560	626	5,68	4012	112,7
Dyjákovice	2042	344	5,93	2187	107,1
Hoštice	1385	223	6,21	1516	109,5
Ivančice	3939	660	5,96	4488	113,9
Jaroměřice	2018	277	7,28	2332	115,6
Kdousov	2500	380	6,57	2619	104,8
Komín	605	110	5,50	696	115,0
Lipůvka	1740	283	6,14	2027	116,5
Líšeň	2267	277	8,18	3186	140,5
Luleč	3056	549	5,56	2954	0,96
Mašovice	682	113	6,03	697	102,2
Moravany	655	119	5,50	756	115,4
Mušov	1494	278	5,37	1486	99,0
Netín	1509	224	6,73	1445	96,0
Nové Hvězdlice	919	162	5,67	1026	111,6
Pačlavice	1074	172	6,24	1241	115,5
Pavlov	935	190	4,92	1126	120,4
Popelín	753	99	7,60	764	101,5
Rančířov	859	119	7,21	1044	121,5
Slavonice	2176	368	5,91	3798	174,5
Slušovice	4829	751	6,43	5089	105,4
Svitávka	1224	207	5,91	1312	107,2
Telč	3604	507	7,10	4289	119,0
Uherský Brod	4584	728	6,29	5093	111,1
Újezd u Vizovic	2668	413	6,46	2822	105,8
Vracov	2014	404	4,98	2066	102,6
Vrahovice	1309	180	7,27	1420	108,5
Žarošice	974	181	5,38	1374	141,1
Žebětín	686	94	5,40	745	108,6
Celkem	64634	10325	6,22	73253	113,33

Pramen: Hosák, L.: Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848 -1960. Úvodní svazek. Ostrava 1967; Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850 – 1970. Praha 1978, I/2.

Mezi léty 1834–1850 byl ve třetině farností jen velmi mírný růst počtu obyvatel v průměru o 10 % (Vracov, Vrahovice, Újezd, Svitávka, Mašovice, Žebětín, Kdousov, Hoštice, Brno, Slušovice, Dyjákovice). Vedle nich se vydělily lokality, kde nastal pokles počtu obyvatel. Náležely k nim Luleč, Netín a Mu-

šov. Další skupinu představovaly obce s poněkud vyšším růstem lidnatosti do hodnoty indexu 120. Byly to Uherský Brod, Telč, Pavlov, Pačlavice, Lipůvka, Moravany, Komín, Ivančice, Nové Hvězdlice, Buchlovice, Rančívov, Bohuslavice. Výraznější vzestup počtu obyvatel nalézáme pouze u dvou sídel – Žarošic a Líšně. Žarošice se staly významným poutním místem, zaměřeným na výrobu pouťových předmětů, Líšeň rostla díky blízkosti Brna, dnes je jeho součástí.

Počet obyvatel na dům svědčí o převaze venkovského osídlení, pohyboval se ve 30. letech 19. století u našich sond v rozpětí 4,98–8,18. Nejnižší hodnota je spojena s městečkem Vracovem, největší s městečkem Líšň. Je překvapivé, že i taková města jako Ivančice (5,96), Uherský Brod (6,29) měly nízké počty obyvatel na dům, odpovídající spíše venkovu. Mírně vyšší byly v Telči (7,10), Jarměřicích (7,28), Brně na Petrově (7,73). Zajímavý je počet u Popelína (7,60) a Vrahovic (7,27).

První systematictější sledování početnosti židovské minority podle jednotné metodiky a na celém území Moravy je spojeno až s lánovými vizitacemi prováděnými po skončení třicetileté války. V edicích těchto rejstříků vydaných pro Moravu Františkem Matějkem se ve velmi stručné podobě objevují i židé. Jsou v nich uváděni jako osedlí, kteří byli předmětem šetření, a vždy jako domkáři. V Hradištském kraji (léta 1669–1671) byli evidováni v Uherském Brodě (90), Kyjově (13), Strážnici (57), v Jihlavském kraji ve Velkém Meziříčí (19), Třebíči (56), ve Znojenském kraji v Jemnici (14). Nejvíce komunit se nacházelo v Brněnském kraji – v Břeclavi (8 rodin vypuzených z Rakouska), Bučovicích (20 usedlostí), Hodoníně (19 osedlých), Dolních Kounicích (16), Slavkově (65), nejvíce v Mikulově, kde jim patřilo 98 domků, v nichž žilo 146 rodin, v některém domě až 8 rodin.¹¹

František Dvořáček zveřejnil v rámci edice soupisů obyvatelstva Čech, Moravy a Slezska přehlednou tabulku o počtu židovské populace od poloviny 18. do poloviny 19. století. Z ní se dovídáme, že v roce 1754 bylo na Moravě registrováno 19 752 osob „mojžížského“ vyznání, což představovalo cca 2,23 % z úhrnu obyvatelstva země. Na počátku vlády Josefa II. v roce 1780 bylo na Moravě napočítáno 24 311 židů žijících ve 4 836 rodinách, na jednu rodinu tak připadalo 5,03 členů. Roční průměrný přírůstek židovské populace činil podle našich výpočtů v letech 1754–1786 (jen Morava) 0,84 %, v letech 1790–1850 se snížil na 0,6 % a zahrnoval i populaci slezských židů. Křesťanská rodina byla tvořena v této době 4,96 členy, roční přírůstek se rovnal v 18. století 0,65 %, ve

¹¹ Matějka, Fr.: Lánové rejstříky všech 4 jihomoravských krajů budou přesně citovány v další kapitole.

Tab. č. 2 : Židé na Moravě a ve Slezsku podle pohlaví a počet židovských rodin v letech 1754–1850

Rok	Muži	%	Ženy	%	Celkem	Počet rodin
1754	9 753	49,4	9 999	50,6	19 752	.
1760	9 544	49,9	9 597	50,1	19 141	.
1771	13 682	49,2	14 148	50,8	27 830	.
1772	11 339	48,8	11 887	51,2	23 226	.
1773	10 629	49,9	10 687	50,1	21 316	.
1774	11 151	49,8	11 221	50,2	22 372	.
1775	11 822	50,6	11 560	49,4	23 382	.
1776	11 328	49,9	11 376	50,1	22 704	.
1780	12 076	49,7	12 235	50,3	24 311	4 836
1781	12 227	49,9	12 262	50,1	24 489	4 866
1782	12 478	49,8	12 556	50,2	25 034	4 950
1786	12 545	49,7	12 717	50,3	25 262	4 916
1790	14 194	49,8	14 284	50,2	28 478	5 736
1792	14 333	49,8	14 423	50,2	28 756	5 777
1795	14 021	49,5	14 292	50,5	28 313	5 813
1798	13 884	49,3	14 266	50,7	28 150	5 820
1801	13 623	49,0	14 199	51,0	27 822	5 772
1803	14 113	49,7	14 283	50,3	28 396	5 926
1830	32 244	.
1831	32 600	.
1834	32 547	.
1837	36 655	.
1840	37 316	.
1843	38 357	.
1846	40 064	.
1850	40 681	.

Pramen: Dvořáček, Fr.: Soupisy obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754 – 1921. *Československý statistický věstník* VII/1926, s.164. Od roku 1790 Morava a Slezsko dohromady.

druhé polovině klesl na 0,58 %, v 19.století činil 0,68 %.¹² Do roku 1850 se demografický vývoj židovské komunity ve svém trendu ani intenzitě nezměnil. V období 1850/51 žilo na Moravě 38 225 židů. Za 100 let se jejich počet téměř zdvojnásobil (1,9 x), reprezentoval 2,01 % z celku obyvatelstva země.

Při platnosti numeru clausu a familiantského zákona zůstává otevřenou otázkou validita číselné řady zachycující počet židů na Moravě. Domnívám se, že zejména osoby bez familiantského čísla byly sledovány v jakékoliv dobové evidenci vágněji a mnohdy příležitostně, a proto byla jejich početnost podhod-

¹² *Dějiny obyvatelstva ...*, s. 141–142.

nocena, tedy i úhrnné počty jsou nižší než byla skutečnost. Je ovšem nemožné vysledovat, jakou část židovské společnosti činily. Kromě toho je třeba upozornit na stálé židovské vystěhovalectví, kdy z každé obce každoročně museli odejít někteří mladí lidé do jiných zemí monarchie, případně do ciziny.

3. Základní ekonomická a sociální charakteristika jižní Moravy od poloviny 17. do poloviny 19. století

3.1. Morava a jižní Morava v předvečer třicetileté války, její průběh a následky do konce 17. století

Je známo a v literatuře domácí i zahraniční proveniencí interpretováno, že od přelomu 15. a 16. století docházelo v evropských dějinách k rozdělení vývoje. Zatímco v západních zemích rostla zboží výroba a vznikaly předpoklady k vytváření základů moderní společnosti se všemi jejími typickými znaky, ve východní Evropě se objevovaly prvky retardace. České země se nacházely na přechodu mezi rychle se rozvíjejícím Západem a zaostávajícím Východem. K podstatným limitujícím faktorům tohoto území náležel nedostatečný ekonomický a populační rozvoj měst. V Čechách, kde bylo více královských měst, odhadl A. Míka pro období před třicetiletou válkou podíl městského obyvatelstva na 25 %, na Moravě na 20 %, přičemž při eliminaci městeček zemědělského charakteru představovala moravská městská populace 10–15 %. Čechy byly zejména díky Praze ve srovnání se sousedními zeměmi nadprůměrné, Morava odpovídala středoevropskému regionu. České země měly od středověku vybudovanou hustou síť menších měst a městeček, postrádaly však velká města napojená na dálkové mezinárodní obchodní trasy. Tento nedostatek obzvláště vynikne při srovnání s prudce se rozvíjející nizozemskou provincií Holland, kde v letech 1514–1622 vzrostla městská populace o 185 % a dosáhla 54 % všeho obyvatelstva.¹

Specifickým rysem jižní Moravy byla existence měst s viničným horenským právem a vinicemi. Řada z nich pracovala nejen pro místní, ale i oblastní trh, jádro městského obyvatelstva bylo tvořeno řemeslníky. J. Marek uvádí, že čím větší bylo město a čím dynamičtější byl jeho vývoj, tím byl podíl zemědělské půdy ve vlastnictví městského obyvatelstva menší; převaha vinic nad poli dokazuje, že vlastnictví půdy bylo spíše základnou obchodního podnikání než vlastní zemědělské výroby. Opravdových zemědělců bylo málo.² Tato města se

¹ *Dějiny obyvatelstva ...*, s. 99–100.

² Marek, J.: *Společenská struktura moravských královských měst v 15. a 16. století*. Praha 1965, s. 122.

nacházela v prostoru jihomoravských úvalů, na území vymezeném dolním tokem Dyje směrem k severu přes povodí dolní Jihlavy, Svratky a Svitavy až za Brno a východně přes jižní výběžky Dražanské vrchoviny až k Bílým Karpatům. Nutným předpokladem produkce byly příznivé přírodní podmínky.

V tomto regionu se rozkládaly tři základní vinohradnické oblasti: znojemsko–mikulovská, hustopečsko–hodonínská a bzenecko–strážnická s rajóny znojemským, mikulovským, miroslavsko–těšetickým, hrušovanským, židlochovicko–kounickým, moravskokrumlovským, velkopavlovickým, mutěnickým, břeclavsko–hodonínským, klobouckým, hovoransko–kyjovským, slavkovsko–bučovickým, bzeneckým, blatnickým a strážnicko–hradištským. Za zlatý věk moravského vinařství se považuje období 14.–16. století, kdy se velké i malé vinice rozkládaly u četných měst, klášterů, hradů, zámků, ale také byly součástí mnoha vesnic. V klidných mírových dobách nastával rozvoj, za válek docházelo k pustnutí a neobnovování vinic. Vinaři zaujímali v rámci městských i vesnických společenství významné postavení, mívali vysoký sociální status. Přispívala k tomu také jejich organizovanost. Již z první poloviny 16. století máme doklady o zřizování vinařských cechů, z pozdější doby o vinařských bratrstvech. Tyto organizační formy však nikdy nebyly na jižní Moravě tak rozšířené jako v Čechách, Dolním Rakousku nebo na Slovensku.

Ve vinařských krajinách se mezi obyvatelstvem vytvořila i odlišná sociální situace. Držba vinohradů obvykle nebyla úměrná majetkovým poměrům jednotlivých vrstev venkovského obyvatelstva. Stávalo se, že např. podsedecký míval více vinic než pololáník. V každé vinařské obci však největší sedláci drželi i největší vinice. Typickým rysem místní sociální stratifikace byla existence velkého množství drobných držitelů, domkářů i podruhů, kteří zpravidla neměli žádnou zemědělskou půdu, ale drželi vinohrady a měli dostatek času na jejich obdělávání. Často také měli plošně větší vinice než držitelé gruntů, kteří potřebovali více času na polní práce spojené s tradičním zemědělstvím. Cena vinohradů představovala velké procento celkové hodnoty usedlostí a výtěžek z vinic byl významným zdrojem příjmů pěstitelů, kteří vínem spláceli dluhy, daně i další povinnosti. Rovněž hodnota vinohradnických staveb, náradí a nádob byla v celkovém vybavení hospodářské usedlosti značná.³ Příznivý vývoj moravského vinařství byl přerušena třicetiletou válkou.

Třicetiletá válka je dnes v odborné literatuře považována za zásadní přelom nejen v demografickém vývoji, ale ve svých dalších a širších důsledcích se promítla do převratných změn osídlení obyvatelstva Moravy, našla svůj odraz

³ Frolec, V.: Tradiční vinařství na Moravě. *Spisy UJEP v Brně*, FF UJEP, č. 198, Brno 1974, s. 15, 159–160.

v proměnách náboženské, hospodářské, finanční, sociální, mocenské i mentální výbavy. Barokní společnost, která se již utvářela mnohdy velmi rychle a dynamicky v samém průběhu této zatím nejdelší evropské války, často s použitím přímého násilí a řady dalších donucovacích prostředků, byla již jinou strukturou (entitou) než společnost Moravy i českých zemí předbělohorského období. Záludnost jejího dopadu netkvěla v přímých ztrátách na obyvatelstvu českých zemí – vojáků na bojištích a civilistů, jak již uváděl O. Placht, ale v působení řady dalších faktorů, které svým opakovaným a dlouhodobým působením spojeným s častou kumulací vedly k destrukci a likvidaci jak obyvatelstva, tak materiálních i nemateriálních hodnot.⁴ Nebudeme zřejmě nikdy schopni zcela objektivně stanovit míru působení všech negativních momentů, které se podílely na celkovém díle zkázy, nicméně můžeme rozlišit ty, které ovlivňovaly lidskou reprodukci, různé formy vojenských zásahů a ostatní. V současnosti, i když nemáme dostatek analytických dat z celého území českých zemí, je již více než zřejmé, že docházelo k poklesu přirozeného přírůstku snížením úrodnosti a sňatečnosti, přičemž narůstala míra úmrtnosti. Na pokles nuptiality měly vliv celkově rozvrácené poměry, což se promítalo i v úbytku narozených, přičemž patrně, nejvíce v dobách hladomorů, klesala natalita i jako projev tzv. hladové amenorrhoe, což byla přechodná sterilita způsobovaná stresem a podvýživou.⁵

K formám vojenského teroru náležely vpády nepřátelského i císařského vojska, pobyty armád na panstvích, kdy pro ně muselo poddané obyvatelstvo zajišťovat, mnohdy i dlouhodobě, celkové živobytí, ničivé průtahy vojsk často spojené s placením výpalného, nepřáteli zakládané požáry, odvlékání dětí, žen i mužů. K těm ostatním můžeme zařadit hladomory, epidemie infekčních nemocí, celkové zhoršení zdravotního i hygienického stavu, psychické strádání a život, spíše živoření, v neustálém strachu o přežití vlastní i těch nejbližších. Všechny tyto a další nejmenované projevy války měly různou intenzitu v čase a velmi se lišily místně. Platilo, že zvláště horské oblasti, komunikačně obtížně přístupné, dlouho odolávaly, některé nebyly zasaženy vůbec, naopak nížiny, kraje při cestách a v blízkosti obléhaných měst byly postiženy daleko podstatněji.

Fr. Matějka, který se široce zabýval problematikou třicetileté války a jejích důsledků, rozlišil čtyři období nepřátelských vpádů na Moravu:

1. Dampierrovy a Buquoyovy vpády za stavovského povstání, následné obsazení země po Bílé hoře, které se projevilo hlavně na Jihlavsku a Znojemsku.

⁴ Placht, O.: *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.–18.století*. Praha 1957, s. 107.

⁵ *Dějiny obyvatelstva...*, s. 104.

2. Vpády Gabriela Bethlena v letech 1621 a 1623 navazující na moravskou vlnu emigrace.
3. Mansfeldův vpád označovaný za méně ničivý, pustošivější pohyby a pobyt Valdštejnových vojsk ve 30. letech.
4. Velmi sužující vpád švédského vojska v roce 1640 a jeho následný pobyt v zemi trvajícím dlouhých 8 let.

Pro Moravu bylo z hlediska celkového dopadu nejhorší, že hned v počátcích války ztratila zřejmě velkou část obyvatelstva, odhad z roku 1621 hovoří o poklesu počtu usedlostí z necelých 100 000 předválečných na pouhých 40 000, tzn. na méně než polovinu. Otázkou zůstává věrohodnost dat, tudíž do jaké míry odhad vypovídal o skutečném stavu, nicméně přinejmenším naznačoval velkou počáteční intenzitu destrukce.⁶

O stavu země a útrapách jejího obyvatelstva dobře vypovídá leták z roku 1620 „*Pláč robotných lidí*“, v němž se můžeme dočíst: ... *“nás i děti naše donaha svláčeli ... poctivé panny i ženy poškrňovali: ... obydlí naše ohněm pálili, v horách, v skalách, v lesích ani v zemi schovaného nic nenechali;... nám naše hlavy do presu dávali, uši, nosy, tejně oudy řezali: luntý do chřípí a v ústa strkali: šavlemi sekali a zabíjeli: ruce šnorovali, palce do palečnic a kohoutků od ručnic dávali: prsty rozřezávali: hnáty rozšlapovali, stehna rozpálenýma železy, mísami propalovali, čili nevypravitedlně s námi katovali...“*⁷

V prvních měsících roku 1622 Morava živila na 5000 jezdců, 10 000 pěších, pomocné španělské vojsko o síle 5500 pěšáků a několika set koní. Tak např. Ivančice se staraly o vojsko plukovníka Löbla, oddíly Aldobrandiniho zabraly Telč, Brno zásobovalo papežský regiment, plukovník Collalto obsadil Uherský Brod a další města. Protože zemské kontribuce nestačily uspokojovat nároky vojska, docházelo k násilnému vynucování požadavků, vojáci kradli a rabovali. O těžké situaci svědčí řada prosebných listů zemského hejtmána kardinála Dietrichštejna císaři. Jedním z nich byl dopis císaři z 29. dubna 1622: „...*je již nejvyšší čas císařské vojsko z Moravy stáhnout, neboť celková suma výdajů a škod, které vojsko na Moravě způsobilo, přesahuje 2 milióny zlatých.*“ V jiném svém dopise se obrací na císaře a válečnou radu s prosbou o slitování se zemí a lidem, „*který houfně od svého utíká, desperíruje a hyne*“.⁸

V našich archivech se dochovala řada materiálů, které dokládají v konkrétním detailu na úrovni panství, jakoby pod drobnohledem, chování vojska k oby-

⁶ Matějka, J.: Morava za třicetileté s. 392, 393.

⁷ Kordiovský, E.: Třicetiletá válka a Břeclavsko. Malovaný kraj, roč. 23, č. 5, 1987, s. 6.

⁸ Urbánková, L.: K situaci poddaných na Blanensku a Boskovicku po Bílé hoře. VVM, roč. XIV, 1959, s. 93–94.

vatelstvu. Zachovaly se sumární seznamy vydání na vojsko za poměrně krátkou dobu – z počátku roku 1622 - na Boskovicku a Blanensku, přičemž právě daný region nepatřil v této době k těm nejpostiženějším. V seznamu výdajů panství Šebetova se dochoval text (český), který informuje o chování císařských rejtarů k poddaným ve vsi Světlé: „*V tejš vsi Světlým rejtarstvo z kvartýru letovského, přijedouce po dvakráte na mnoha fůrách z Lysic, chudým poddaným od všelijakého obilí, žita, ovsa, ječmene, kaše prosnej, též sena, slámy, ovec, husí, slepic, šatův všelijakých pobráním a vyrabováním veliké škody učinili, takže ty chudé lidi o všecko připravili.*“ V letovských seznamech je zaznamenáno: „*Na 3 karnety ... jsouce ... již na sedmý tejden v městečku Letovicích, na kteréž se, ačkoliv proviant dává, však nicméně chudí lidé jim dávati musejí, co káží, a jich nadmíru sužují, obírají dobytky a jinší věci jim berou, takže již větší díl dokonce nic nemají, a budou-li tu ještě dále za dosti krátkej čas zůstávati, chudí lidé zutíkati musejí.*“⁹

V obou ukázkách autor načrtnul stejný obrázek a naznačil, přesáhla-li míra nouze určitou mez, obyvatelstvo utíkalo. Tento moment se objevuje i v mnoha dalších dobových zprávách, což vede k úvaze o dosti značné teritoriální mobilitě obyvatelstva za války. V okamžiku, kdy bylo nejhůř, nebo velmi zle, poddaní přebíhali z panství na panství, z vesnic do lesů, případně do poddanských i královských měst, z Čech na Moravu, z Moravy do Uher atd., ne vždy se po zklidnění a zlepšení situace vraceli. Docházelo k hromadným pohybům populací. „*Na sta takových neposlušných poddaných zběhlých, obzvláště v městech se nachází a žádného dobrým způsobem vydati nechtějí ...*“¹⁰ Města, v sumě svých běd obvykle ještě krutěji postižena než vesnice, si také tímto způsobem pomáhala k osazování svých opuštěných domů, mnozí imigranti avansovali sociálně a stávali se měšťany.

Jaký byl průběh válečných událostí v jihomoravských farnostech a s ním spojený stupeň zničení těchto sídel i jejich obyvatel? Nebylo by účelné vlastivědným způsobem vypisovat konkrétní detaily v jednotlivých případech, zvolíme proto jiný postup. Pokusíme se poněkud podrobněji zachytit dopad války na Uherský Brod, který nám bude plnit roli modelového města, vzhledem ke své hraniční poloze a lokaci na komunikaci ve směru na Vídeň i Uhry. Brod patří, podle mého soudu, k městům, na která dolehly všechny hlavní a tudíž silně destruuující válečné pohromy.

Majitelem města se stal typický představitel barokní kultury a katolické ideologie, panský rod Kouniců v moravské větvi. Patřil k nejmocnějším morav-

⁹ Tamtéž, s. 95.

¹⁰ Placht, O.: Cit. d., s. 99.

ským šlechtickým rodům, jehož hospodářská a o ni se opírající politická moc se utvářela především ve druhé polovině 17. a v 18. století. Jeho příslušníci byli lidé tvrdého až násilnického vystupování, a to nejen vůči poddaným, ale všem níže postaveným, tzn. i proti drobné zchudlé šlechtě. Část předních brodských měšťanů se intenzivně zapojila do stavovského povstání a po bitvě na Bílé hoře řada těchto lidí opustila i s rodinami město a odešla do exilu.¹¹ V létě roku 1621 byla pevnost vystavena nájezdům vojsk G. Bethlena a jeho spojenců. Brodský kronikář Václav František Letocha o tom napsal ve svých *Památkách města Brodu Uherského* toto: „*Sám Bethlen Gabor jako i kníže krnovské, též baša turecký v městě ložirovali a přes 70 000 silni byli. Od sv. Václava až do sv. Jiří tudy byli, všechny vsudy dědiny, dvory a mlejny popálili, dobytky pojedl a mnoho lidu pozajímali. Kteří pak se do města reterírovali, od hladu a od zimy jak hovada mřeli, psy a kočky jísti museli. Odtud potom, co od vojska nepomřelo, zanechajíce město a tu všechno okolo města pusté, pryč odtáhli.*“ Pravdivost tohoto líčení dokládá relace Maxmilána Kounice i zpráva Rudolfa Přenského, měšťana z Veselí. Když následujícího roku pobývalo na Moravě císařské vojsko, obsadil Brod na zimní kvartýry generál Buquoy a V. Fr. Letocha nás zpravuje o chování vojáků k obyvatelstvu: „*...vynesli mimo žen a čeledi na 3000 mužův. Všech domů měšťanských se zmocnili, hospodáři a sousedé pro ukrutné s nimi nakládání s dítkami utécti museli, a kteří zámožnější byli a v domech zůstali, těm všechno vsudy, jak klíče od komor, truhel, sklepův, in summa ode všeho pobrány a oni toliko s manželkami a dítkami vojákům přísluhovati museli, aby jen kousek chleba od nich pro vyživení dostati mohli. A takové silné ložírování jak císařského lidu, také i nepřátelského za 2 neb 3 léta trvalo a tak role jak při městě tak i v dědinách zpustly a jako nějaký háj bylinami, trním a jinými neřestmi zarostly, takže vlků, lišek a jinší divoké zvěře ty časy v takových pustotinách dosti se naplodilo. A lidu po dědinách žádných, ani psa, ani kočky nebylo, a kteří se do města dostali, ti hladem a zimou v hnojích a jinde na hůrách a ve sklepích bídně mřeli.*“¹²

Uherský Brod stíhala jedna zkouška za druhou. V roce 1623 si zde stejným způsobem počínalo Lichtenštejnovo vojsko, později rejtarstvo hejtmana Thena, Thunova pěchota.¹³ Hospodářského rozvratu města využil majitel Maxmilián Kounic a přinutil měšťany, aby povinně nakupovali vikuálie pro vojsko i město z panských zásob za přemrštěné ceny. V důsledku toho prudce narůstalo zadlužení města, Kounic dokonce odkupoval od jiných věřitelů městské dluhy a tak

¹¹Zemek, M. a kol.: Uherský Brod, minulost a současnost slováckého města. Brno 1971, s. 112.

¹²Letocha, V.,Fr.: Památky města Brodu Uherského. Úvodem a poznámkami opatřil B. Sobotík. Uherský Brod 1942, s. 35–36.

¹³Zemek, M. a kol.: Cit.d., s. 113.

zvyšoval tlak na radní a nutil je např. k nevýhodnému odprodeji vesnic, které Brodu dlouhodobě patřily. Vyvíjel rovněž nátlak na prodej pivovaru, který reprezentoval v městských příjmech významnou položku atd.¹⁴

V těžkém roce 1623 navštívil město mor: „*Po těch tak nesnesitelných vy- stálých nouzích) a těžkostech strhl se ...veliký mor v městě, že všechno téměř pomřelo, na ten způsob nezůstanouce žádný, který by brány městské zavírali mohl. Dnem nocí město otevřeno a pusté stálo, takže ... zvěř do města svobodně přicházela a tu mrtvé těla vykopávala a žrala.*“¹⁵

Další vyliďňování bylo spojeno se zákazem jiného než katolického vyznání v roce 1624, což vedlo k odchodu evangelíků. Zůstali bohatší měšťané na náměstí a hlavních ulicích, 38 domů bylo zbořeno. Patřily těm obyvatelům, kteří nechtěli přestoupit ke katolicismu a nechtěli odejít z města.¹⁶ Domovy opouštěli jednotlivci i rodiny z mnoha dalších měst a městeček, exil čekal také na reformační kněze. „*Téhož jako v Čechách roku 1624 vyšla v Moravě také proti kněžím výpověď a nařízení k vykonání jí komisaři, kteří po vsí zemi jezdíce, všudy kněží pod obojí vyzdvihovali a do exilu posílali. Komisaři tedy jménem císařským je vypověděli a aby v osmi dnech z markrabství vyšli, poručili. I stalo se, šli do exilium muži pobožní, kteréž pán z Žerotína svým nákladem a průvodem až do Uherské Skalice doprovoditi dal. A tak z celé České i Moravské země kněží, služebníci Kristovi, vybyti, a holomci Antikristovi církvím za učitele, slepí vidoucím za vůdce představeni byli.*“¹⁷

V následujícím roce řádl v Uherském Brodě požár, kterému padlo za obětí 54 městských domů, klášter, fara, škola, sbor se školou a bratrským domem. V dalších letech městem procházela nebo pobývala další vojska - Mansfeldovo, Valdštejn, v roce 1627 Chorvaté pod vůdcem Isolanim atd. V důsledku všech pohrom a běd prudce vzrůstalo zadlužení města, pouze náklady na vojsko obnášely 743 207 zlatých v letech 1621–1626. Suma sestávala z řady položek, jednou z nich bylo např. pečení chleba pro armádu Albrechta z Valdštejna (v roce 1626). Ten městu nařídil, aby bylo denně pro jeho vojáky upečeno 10 000 bochníků chleba. Úředník uherskobrodského panství v souvislosti s tímto příkazem upozorňoval: „*...kterak netoliko grunty zdejší, ano i všecken tento kout od nepřitele pokažen jest a téměř v nic obrácen jest, takže nijakž možné není zde tolik obilí shledati, aby jmenovaný počet chlebů každodenně se zhotoviti mohl.*“¹⁸

¹⁴ Letocha, V., Fr.: Cit.d., s. 36.

¹⁵ Tamtéž, s. 39.

¹⁶ Zemek, M. a kol.: Cit.d., s. 113.

¹⁷ Polišínský J.: *Kniha o bolesti a smutku (výbor z moravských kronik XVII. století)*. Praha 1948, s. 94, 96.

¹⁸ Zemek, M. a kol.: Cit.d., s. 114.

Třicátá léta přinesla městu poněkud klidnější vývoj. Mohlo si vydechnout, protože se především snížila četnost vojenských zásahů, což se začalo promítat v ožívování živností, opětném vaření městského piva, v obnovení vinného i pivního šenku. Řady těchto aktivit, zvláště šenkování, obchod a mnoho výnosnějších řemesel na sebe přetáhli židé, kteří se rovněž početně významně rozrostli (domy a domky po exulantech). Bylo to však jen intermezzo, poslední velmi těžká etapa války patřila Švédům.

V létě roku 1643 pronikla švédská vojska až k městu, které bylo v té době bez větší posádky, proto otevřelo 29. června brány. Uvnitř hradeb bylo mnoho uprchlíků z Uherského Hradiště i dalších měst majících namířeno do Uher. Ačkoliv složili brodstí značné výkupné, Švédové město vyloupili, na 37 vozech odvezli nejrůznější proviant, ukradli koně a při svém odchodu město zapálili. „*Od nich jest město zapáleno, kdežto rathauz, klášter, zámek, pivovar, stodoly, dvory, kromě kostela farního a koliksi domův v jednom koutě všechno do gruntu shořelo a na miliony škody se stalo.*“¹⁹ Švédové své vpády ještě zopakovali, takže majitel Lev Vilém Kounic žádal v listopadu 1643 císaře o udělení moratoria na kontribuci, protože, jak se sám ve své žádosti vyjádřil, „*...město je zničeno a lehlo popelem.*“ Přesto Brodu fakticky nepomáhal, ničil jeho trh a tím hospodářskou prosperitu, k čemuž využil všech dostupných prostředků. Nově také změněné sociální a profesní skladby měšťanů, kde již bylo vyšší zastoupení jeho panských úředníků (připravil je jak o městský pivovar, tak o poslední městskou ves).²⁰

Podobné osudy sdílela řada moravských měst i městeček. Z našich jihomoravských sond byly velmi tvrdě postiženy Ivančice, které musely nejdříve zaplatit vysoké výkupné Bethlenu Gáborovi, pak byly několikrát vydrancovány císařskými i Švédy, došlo k částečnému zboření města i s jeho předměstími. Musely živit vojsko a těžce se zadlužily (jednorázově zaplatily spolu s tamními židy na počátku války částku 38 000 zlatých). Byly rovněž v roce 1648 napadeny morem, zemřelo údajně přes 250 lidí. Po válce se staly jen „stínem“ bývalé zámožnosti a výstavnosti, vinařství se již nepodařilo vzkřísit vůbec.²¹ K městům, které se z hrůz třicetileté války hospodářsky nevzpamatovaly nikdy, náležely Slavonice. Naopak Telč byla postižena jen nepříliš, téměř vůbec Jaroměřice nad Rokytnou.²²

¹⁹ Tamtéž, s. 117.

²⁰ Tamtéž, s. 118–119.

²¹ Kratochvíl, A.: *Vlastivěda moravská, II. Místopis. Ivančický okres*, Brno 1904, s. 42, 49.

²² Hosák, L., *Historický ...*, s. 103; Kuča, K.: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha 1996, s. 237, 240, 241, 569, 588.

Těžce byla zasažena královská moravská města. Zprvu je chtěl císař potrestat za jejich účast v odboji, proto na ně „uvaloval“ půjčky, které dosahovaly značných sum. Později – poprvé od prosince roku 1624 - změnil taktiku, vydal generální pardon, kterým upouštěl od jejich trestání, protože města ... „*byla neustálým pohybem vojska tak poničena a také na jednotlivých svých obyvatelích natolik potrestána, že nebyla schopna už více snésti.*“ Žádala pak císaře, aby nemusela věřitelům splácet dluhy alespoň po dobu 12 let, a aby je mohla umořovat pozvolna. Později utvořená komise zjistila, že dluhy dosáhly obrovských částek. Např. Znojmo dlužilo 214 274 zl., Uherské Hradiště 42 592 zl., Jihlava 722 910 zl., Brno kolem 700 000 zl., celkově byla dlužní částka vypočtena na 2 332 384 zl. Velké zadlužení se stalo záležitostí počátků války, pro města představovalo břemeno, kterého byla schopna se zbavit až téměř za 150 let. Teprve počátkem 60. let 18.století se oddlužila a uvolnila se tak od zátěže vznikuvší za třicetileté války.

Obdobně byla rozvrácena i panství s řadou vesnic. Podle matričních záznamů si můžeme udělat představu o úplném vyliďnění vesnice, kde byli lidé zčásti odvečeni, zčásti pomřeli, zčásti utekli (hromadně). Ves byla díky snaze vrchnosti znovu osazena, možná se i někteří obyvatelé vrátili, ale za určitou dobu opět nastala fáze úplné devastace a depopulace s opětnou snahou o osazení. Tento mechanismus se mohl v průběhu 30 let na jednom místě i několikrát zopakovat. Existují o tom nejen doklady matriční evidence, ale řada kronikářských záznamů, dopisů, stížností atd. Venkované se na základě vlastní trpké zkušenosti naučili vojáků bát a utíkat před nimi, nejčastěji do přírody, do lesů. Pokud to bylo v létě, nebyla situace tak zlá, jsou však zachovány zprávy o pomrznutí mnoha set poddaných na útěku z jednotlivých panství v zimních měsících. Např. Zdeňkovi Žampachovi z Potnštejna se po opakovaných nepřátelských vpádech tak vyliďnilo jeho hodonínské panství, že z předválečných 800 poddaných mu zůstalo necelých 50.²³

Je doloženo, že se v průběhu této dlouhé války sami majitelé panství snažili, při citelných ztrátách svých poddaných, hledat nové osadníky a přilákat je nabízením přijatelnějších životních podmínek. Patřil k nim také Gundaker, kníže z Lichteštejna.

Ten v roce 1646 zveřejnil text následující výzvy: „*My Gundaker z boží milosti svaté římské říše kníže z Lichtenštejna....všem v obci i jednomu každému na vědomí dáváme, jakož naše...panství v markrabství moravském ... skrze nenadálý vpád švédské armády mečem a ohněm totaliter ruinirováno a na díle*

²³ Matějka, Fr.: Škody způsobené na Moravě řáděním vojáků za třicetileté války. *VVM*, roč. s. 86–88 (dále jen Škody ...).

desolirováno jest, takže potomně skrze následující pád morové rány (mnoho) našich poddaných na díle se rozešlo i bídně pomřelo, kdež nám nemálo domů aneboližto gruntů pustých zůstalo, jsouce my pak v tej dokonalej naději postaveni, ...k tomu a na ten způsob jsme se rozmyslili, aby nahoře jmenované naše spravedlivé domy ...s dobrými a hodnými hospodáři osazeny byly. ...podle toho patentu se otevřítí, aby všichni od datum jejich se osazení ode všech nám náležejících platů a schodků peněžitých i ode všech extraordinárních robot (kromě těch, které k vobilí, vínu, senu, pivovaru a kuchyni náležejí)... na tři léta přichráněni a osvobozeni byli. Podobně chceme jim všechny obyčejné handle (kromě otevřeného vinného a pивného šenku, kteréhož podobně v každém místě podle podle starobylého obyčeje a jejich majících svobod užívati budou)... svobodně a bez hyndrunku pustiti a je při tom ochraňovati....slibujem z milosti všem, kteříž ... na naše panství se osaditi oumysl mají, jim se zapůjčením obilí, vína, dříví a jinších materií k vystavení jejich domův... nápomocni bejti, i tolikéž jim svobodný odjezd (kterýž s naším vědomím státi se má), když by příbytky své (jinými) příjemnými hospodáři osadili, potomně dovoliti.“²⁴

Škody způsobené Švédy na Moravě byly vyčísleny na 6–7 miliónů zlatých, třicetiletá válka stála zemi na 34–40 miliónů zlatých, což by při placení běžné kontribuce bylo získáváno v průběhu 70–100 let. Tento čas je považován za přiměřený k obnově zničené země.²⁵

Celkový rozvrat byl tak značný, že i mnozí majitelé velkých panství žádali moravský sněm o prominutí starých berní a zemských dluhů, někteří prosili o „roční almužny“ po 50, 30, 20 zlatých. Postihla nejen bohaté, ale všechny vrstvy obyvatelstva, po ní nikdo nebyl schopen splácet dluhy a málokdo dostal svým povinností vůči vrchnosti a státu. Na moravském sněmu v září 1650 byla přijata propozice císaře Ferdinanda III., datovaná 9. 8. ve Vídni, týkající se nutného zvelebení země: ...*“tolikéž aby města, městečka, vesnice a grunty až dosavad spustlé a zbořené zůstávající zase k svému vyzdvižení neb zvelebení přijíti a osazené býti mohly; též ty osoby, kteréž by se takových pustých gruntův ujaly, je zase vyzdvihly, napravily a také se na nich osázely, ty a takové aby od datum zavření sněmu tohoto za tři léta pořád zběhlá ode všech ...daní a contribucí úplně osvobozeni byli. ...věrní stavové naši ...navracujícím se poddaným anebo těm, jenž by takové pusté neb rozbořené grunty zase vyzdvihnouti a k obydlí přivésti chtěli, podobného dobrodiní užiti dají, ano i to vše, což by ...osobně vykonati a robotovati povinni byli, po ta tři léta prominou a tudy k dalšímu osazení země příčinu podají.“*²⁶ Sněm sice souhlasil, nicméně přesto docházelo

²⁴ Časopis pro dějiny venkova, roč. XIV, Praha 1927, Selský archiv, s. 237.

²⁵ Matějek, Fr.: Škody, s. 93.

²⁶ Slavík, Fr.: Morava a její obvody ve Slezsku po třicetileté válce. Telč 1892, s. 8.

ke zbíhání poddaných. I v dalších letech bylo opakovaně jednáno o zdržování zběhů na uherském a rakouském pomezí.

S ožíváním země v mírových dobách spojeném s úbytkem strachu o život i majetek souviselo postupné zprovoznování během války neudržovaných a zarostlých cest, zvláště v horách a hůře přístupných místech, kde řádily loupežnické bandy, lapkové a mordýři.²⁷

Postižení objektivní situace bezprostředně po válce je historiograficky velmi obtížné, F. Matějka zastává stanovisko, že ji v podstatě nelze pro Moravu pravdivě rekonstruovat, protože k tomu neexistují vhodné prameny. Nicméně se domnívá na základě dlouhodobého badatelského zájmu o toto téma a s ním spojené důkladné znalosti problematiky, že na konci švédského pobytu v zemi mohl být stav obyvatelstva snížen až na polovinu předválečné úrovně. První pokus o zmapování válečných ztrát byl učiněn 7 let po válce (1656–1657) v podobě tzv. lánové vizitace, z níž se však nezachovala všechna data o Jihlavském a Znojenském kraji a úroveň jejího zpracování byla nízká. Až lánové rejstříky z druhé lánové vizitace pořizované v letech 1669–1679 nám tuto možnost poskytují, dochovaly se v úplnosti, přičemž pro jihovýchodní Moravu jsou zachyceny i důsledky tatarského vpádu z roku 1663.

Tab. č. 3 : Skladba osedlých Moravy podle lánových rejstříků v roce 1657 (udáno v %)

Kraje	Osedlí	Lhůtníci	Poustky	Celkem
Brněnský	57,4		42,6	100
Hradištský	71,8	3,6	24,6	100
Jihlavský	92,4	1,3	6,3	100
Znojemský	67,5	2,3	30,2	100
Olomoucký	83,3	2,8	13,9	100

Pramen : Radimský, J., Trantírek, M.: *Tereziánský katastr moravský*. Praha 1962, s. 6.

Na základě rozboru lánových rejstříků je možno vysledovat stupeň zasažení válkou, či spíše rychlost zacelování ztrát regionálně, podle jednotlivých krajů, oblastí, panství i vesnic. Nejméně postižen byl celý hornatý Jihlavský kraj, kde bylo v roce 1657 již 92,4 % osedlých a pouze 6,3 % poustek. Olomoucký kraj s 83,3 % osedlých a 13,9 % poustek figuroval na druhém místě. Na jeho teritoriu se nacházela území, např. Jeseníky, jichž se válka téměř nedotkla. V Hradištském kraji s 71,8 % osedlých a 24,6 % poustek byla sídla válkou těžce rozvrácena, v hornatějších oblastech regionu byl dopad války menší. Znojemský kraj měl 67,5 % osedlých a 30,2 % poustek, přičemž jeho západní část náležela

²⁷ Tamtéž, s. 11.

k oblastem, kde poničení nepřesahovalo 25 %. Brněnský kraj naopak doznal značného zpusťování, jehož míra se zvyšovala od západu směrem k jihovýchodu, nejvyššího stupně dosáhla na Břeclavsku, kde poustky představovaly v celku regionu 42,6 %.²⁸

V Uherském Brodu zůstalo po válce v roce 1656 z 333 městských domů 158 pustých, podle urbáře z téhož roku bylo ve vnitřním městě 135 domů osazeno křesťany a 40 židy, 144 křesťanských a 14 židovských domů bylo pustých. Z rozsáhlého majetku zůstaly Brodu 4 mlýny, 4 rybníky, několik kusů pozemků a předměstěné povinné městu robotami a dárkami. Nákladnický cech se rozešel, vinné pořádky zanikly, městský pivovar již městu nepatřil, šenkovní domy byly obtíženy velkými platy ze strany vrchnosti i městské rady. Nedostatek peněz byl velký, město často nemělo ani na kontribuci, ani na vrchnostenské dávky, proto se prodávaly domy i pozemky mnohdy lidem pochybné pověsti nebo i vesničánům. Kounicové se chovali velmi tvrdě jak k měšťanům, tak k místním židům.²⁹

V roce 1663 se turecká vojska zmocnila západního Slovenska a pronikla i na jihovýchodní Moravu, také na Uherskobrodsko a Uherskohradištsko. Odvlekla mnoho slovenského i moravského obyvatelstva do zajetí, plenila, pustošila, páčila, ve velkém kradla dobytek. Uvádí se, že na Moravu proniklo přes průsmyky, zradou neznámého sedláka, 6 000 mužů pod vedením tatarského chána. Dostali se také k Uherskému Brodu a těžce ničili jeho okolí. Do města se uteklo mnoho venkovanů, brodští se chystali k obraně, nastavili barikády, zatarasili brány, přestáli několik vpádů. „*Jakej tu strach, ouzokost, utíkání, starost, ukrývání, běhy a pronásledování bylo, to se vypsati nemůže. Nebo nebylo nic viděti, toliko ohně, pálení, mordování a zajímání, aniž v lesích a horách před nimi kdo jistý byl, nebo oni skrze své bezbožné tlumoče lid ze skulin a vejmolů lesních vyluzovali, na ně volali: „Jane, Mikulo, Juro a tak dále, kde ste, podťte ven, nebo ti šelmi již odjeli!“ A tak vyloudice je bili, zajímali, ženské osoby prznili, děti pak v měchách na koněch přinesli a po celej zemi hrozně a ukrutně páchali... co bylo přes 40 let, všechno mordovali...“³⁰ Na Uherskobrodsku bylo těžce postiženo 14 vesnic, řada z nich byla celá nebo zčásti vypálena, včetně zásob obilí, ztráty na lidech šly do set (šlo především o zabití, odvezení do zajetí). Tataři ukradli tisíce kusů dobytka, hlavně ovcí, krav a koní.³¹ Údajně bylo tehdy z Moravy odvečeno do tureckého zajetí na 12 000 lidí.³²*

²⁸ Matějtek, Fr.: *Morava za třicetileté ...*, s. 394.

²⁹ Zemek, M. a kol.: *Cit.d.*, s. 119.

³⁰ Letocha, V., Fr.: *Cit.d.*, s. 72.

³¹ Zemek, M. a kol.: *Cit.d.*, s. 120.

³² Kordiovský, E.: *Třicetiletá válka a Břeclavsko. Malovaný kraj*, 1987, roč.23, č. 5, s. 6.

Změny byly tak zásadní v mnoha oblastech života společnosti, že docházelo ke změně celého systému. Posuny ve vztahu k poddaným se odehrávaly rovněž ve sféře právní. V důsledku stálého nedostatku lidí byly zpřísněny předpisy proti volnému stěhování. V roce 1650 vešel v platnost císařský patent proti přechovávání a přijímání cizích poddaných bez tzv. výhostného listu. Napříště se mohli poddaní vystěhovat jen se svolením své vrchnosti, přičemž za toto povolení museli zaplatit tzv. odchodné. Majitelé tvořících se dominií si osvojovali právo i na děti svých poddaných, z nichž se rekrutovala čeleď do panských dvorů, služebnictvo do zámků i domácností vrchnostenských úředníků. Byla v podstatě dodržována zásada zachování „stavovské“ příslušnosti, tzn. ze selkých dětí se jen výjimečně stávali úředníci, řemeslníci nebo příslušníci inteligence.

V oblasti dědického práva přiznávaly vrchnosti poddaným poměrně rozsáhlé kompetence, po smrti hospodáře dědily nejen děti. Zpravidla přecházel grunt na nejmladšího syna. Statek však nemohl být prodán, ani polnosti, bez souhlasu vrchnosti. Tato praxe byla rozšířena v Čechách i na Moravě. V oblasti vztahu poddaných ke statku bylo rozlišováno na zakoupené a nezakoupené hospodáře, jejichž právní postavení bylo odlišné. Zatímco zakoupení drželi statek dědičně a i když nebyli pravými vlastníky mohli přes určitá omezení s ním nakládat jako se svým majetkem. Nezakoupení byli jen dočasnými nájemci z vůle vrchnosti, která je mohla podle své libovůle přemísťovat ze statku na statek. Zákupní držba byla v průběhu třicetileté války rozložena, proto nastal v zásadě od konce 17. století proces obnovy právních jistot poddaných. Restituce nákupní držby se obecně považovala za účinný prostředek stabilizace zemědělské výroby. Zpravidla nejprve docházelo k nákupu privilegovaných dvorů, později i řádových usedlostí. Fr. Kubačák soudí, že nákupní částky poddaných se zvyšovaly s postupným znehodnocováním měny a naopak s růstem hospodářské prosperity se snižovaly lhůty k placení nákupních dávek. Celý proces nákupu byl dlouhý a vykazoval určité rozdíly v jednotlivých krajích. Při uzavírání nákupních kontraktů se od poddaných vyžadovala poslušnost vůči vrchnosti, správné a včasné odvádění všech peněžních i naturálních dávek, řádné vykonávání robotních povinností i péče o hospodářství a udržování obydlí. Nedodržování sjednaných podmínek opravňovalo vrchnost nákupní smlouvu zrušit a hospodářství předat po jeho odhadu a po vyplacení náhrady novému hospodáři.³³

Morava se jen pomalu a těžce vzpamatovávala. Přesto, jak nás informují data z druhé lánové vizitace, docházelo k rozvoji řemesel i obchodu.

³³ Kubačák, Ant.: *Dějiny zemědělství v českých zemích. I.díl*, Praha 1994, s. 70–71 (dále jen *Dějiny zemědělství ...*).

Přihlédneme-li k městům a městečkům s výraznějším rozvojem řemesel, zjistíme, že na Moravě té doby můžeme doložit existenci řemeslnických oblastí, které byly zaměřeny na zásobování širších trhů i na vývoz. Určující bylo soukenictví a tkalcovství, zčásti též doplňované ševcovstvím, řemesla se nejvíce rozvinula v pohraničních horských pásmech.³⁴ Při pohledu na jihomoravské kraje vyvstane zjevná dichotomie mezi nejméně zemědělským Jihlavským krajem na straně jedné a třemi ostatními na straně druhé. Tato výrobní profilace zřetelně odráží přírodní podmínky a můžeme ji dostatečně ilustrovat např. podle bonity půdy v krajích, která byla rovněž sledována při lánové vizitaci.

Tab. č. 4 : Kraje jižní Moravy v roce 1678 podle bonity půdy v %
(I.,II.,III. bonitní třída)

Kraje	I.	II.	III.	Celkem
Brněnský	47,3	30,4	22,3	100
Hradištský	30,0	37,4	32,6	100
Jihlavský	1,1	42,4	56,5	100
Znojemský	37,5	46,7	15,8	100

Pramen: Radimský, J., Trantírek, M.: *Tereziánský katastr moravský*. Praha 1962, s.7.

V Jihlavském kraji se více než polovina orné půdy nacházela v nejhorší III. bonitní třídě, téměř polovina ve II. bonitní třídě, přičemž nejkvalitnější I. třída byla zastoupena zanedbatelným 1,1 %, což se promítalo do sídelní struktury s početně malými vesnicemi, městečky s nerozvinutými řemesly a městy, z nichž některá plnila nadregionální funkce. Skladba půdy byla daleko nejhorší na Moravě. Proti tomuto kraji v horách stály zbývající 3 jihomoravské kraje. Brněnský měl skoro polovinu orné půdy v I. třídě, necelou třetinu ve II. a přes pětinu v nejhorší III. bonitní třídě. Podobnou strukturu měl Znojemský kraj. Hradištský kraj měl skladbu půdy zcela proporcionálně rozdělenou v zásadě po třetinách mezi bonitními třídami.

Rovněž administrativněsprávní části Moravy v podobě krajů měly značně nestejnou velikost, která se ještě v průběhu času měnila.

Plošně nejmenší byl Jihlavský kraj, o něco větší Přerovský a Hradištský, střední pozici reprezentoval Znojemský kraj, za největší moravské územní celky lze označit Brněnský a Olomoucký kraj.

Lánové rejstříky přinášejí možnost zmapovat v základních rysech vývoj společenského rozvrstvení osedlého poddaného lidu jak v období před třicetiletou válkou, tak i po ní do doby konání vizitace. V Brněnském kraji byla

³⁴ Matějka, Fr.: Řemesla v moravských městečkách a městech za třicetileté války a po ní. *ČMM*, roč. CIX, 1990, s. 256–264 a tab.

podle Fr. Matějka před válkou selská vrstva tvořena 45 %, maloročníci 17 %, zahradníci a domkáři 38 %, po válce zpustlo 38 % sedláků, 10 % maloročníků a 52 % domkářů a zahradníků, s naprostou převahou domkářů. Ve Znojemském a Jihlavském kraji bývalo 58 % sedláků, 15 % maloročníků a 26 % drobných nelánových usedlíků, po válce zpustlo 51 % sedláků, 10 % maloročníků a 39 % domkářů a zahradníků. V Hradištském kraji bylo před válkou 31 % sedláků, 30 % malozemědělců a 39 % drobných usedlíků, po ní zpustlo 24 % sedláků, 20 % maloročníků a 56 % drobných osedlých.³⁵

**Tab. č. 5 : Velikost moravských krajů
(podle měřic) v roce 1678 v %**

Kraj	Plocha
Brněnský	24,0
Hradištský	13,7
Jihlavský	7,9
Znojemský	19,4
Přerovský	12,3
Olomoucký	22,7
Morava	100,0

Pramen: Radimský, J., Trantírek, M.: Tereziánský katastr moravský. Praha 1962, s. 7.

Největší Brněnský kraj byl vizitován od jara roku 1673 do léta roku 1675. Sestával ze 73 lánových rejstříků panství, které byly základní jednotkou pro berní účely pořizovaného katastru. Panství se nacházela jak v lánové, tak v měřicové soustavě, se značnou převahou lánové. Lány byly jako ostatně všude na Moravě nestejných výměr, stávalo se, že i v jedné vesnici byly lány různých velikostí (v místních poměrech v rozsahu 15–150 měřic), usedlosti byly evidovány až čtyřlánové. Byl to kraj velkých rozporů, jejichž zdrojem byly přírodní podmínky. Ty způsobily jeho rozdělení na dva územní celky. Větší severozápadní část byla hornatá, jihovýchodní území s rovinami, případně mírnými pahorkatinami, bylo velmi úrodné. Hranicí byla linie spojující Brno a Vyškov. Geografické rozdíly se promítaly do stavu a vývoje sociální stratifikace. Horská území si udržela starší úroveň osídlení s původními vrstvami obyvatel s převahou láníků. Někde tvořili láníci většinu osedlých, drobní nelánoví usedlíci téměř nevznikli a pokud ano, pak to byli bezzemci. Udržely se zde skupinky polosvobodného obyvatelstva. V protikladu k tomuto typu v úrodných oblastech sociální diference silně pokročila. Velcí sedláci byli registrováni jen zřídka, hlavní

³⁵ Matějka, Fr.: Morava za třicetileté ..., s. 394–396.

složkou obyvatelstva byli půl a čtvrtlánici, kromě existence mezivrstev – tříčtvrtláníků, tříosminkářů i osminkářů, vedle rozvinuté struktury drobných nelánových osedlých – starších podsedků, mladších zahradníků a domkářů s poli i bez nich. Na některých panstvích ve vinorodé jižní části byli uváděni i podruzi jako držitelé kousků vinic, kteří jinde pro svou nemajetnost nebyli předmětem evidence (náleželi již k neosedlým). V obou dílech kraje probíhal ze strany vrchnosti proces dotváření režijního hospodářství. Ten se uskutečňoval formou skupování dvorů – často i po novokřtěncích (Vlasatice, Boleradice), zabíráním poddanských poustek, někdy i přímou uzurpací větších usedlostí i s poli.³⁶

Znojemský kraj byl vizitován jako druhý od podzimu roku 1671 do konce roku 1672, skládal se z 60 převážně malých panství. Svými přírodními poměry zčásti kopíroval situaci Brněnského kraje, tzn. výběžky Vrchoviny si udržovaly sociální skladbu osedlých staršího typu, úrodná jihovýchodní oblast již měla rozvrstvení silně rozvinuté s četnými nelánovými usedlíky, např. chalupníky. Přesto si právě tento kraj udržel největší zastoupení starší vrstvy podsedků, zřejmě pro četné vinohrady, kde pracovali a v prameni se objevovali jako kopáči. Na panstvích duchovních institucí, pokud byly staršího založení, např. kláštera Louky u Znojma, se udrželo tradičnější sociální rozvrstvení osedlých. I v tomto kraji vzhledem k velké míře zpustnutí dokládají lánové rejstříky snahu vrchností dotvořit po válce režijní hospodářství. Dálo se tak cestou zabírání pustých dvorů drobné šlechty nebo jejich koupí, někdy sáhly vrchnosti i na osazené selské grunty, častěji na poustky. Zřizovaly tam své dvory, ovčiny, zakládaly hospody. Nerozpakovaly se zabírat bývalá sídla novokřtěnců (habánů), kteří si vybudovali své zvláštní dvory např. v Břežanech nebo Višňové.³⁷

Jihlavský kraj se dostal na pořad vizitační komise jako poslední, a to od podzimu 1678 do jara 1679. Až na čtyři výjimky (Telč, Třebíč, Velké Meziříčí a Brtnice) zde převažovala drobná panství (celkem 22). Nejmenší moravský kraj byl hornatý, s malými vesnicemi, přesto ne všude je rejstříky doložena starší varianta sociální skladby osedlých. Na některých panstvích, např. Velkém Meziříčí, Nové Říši, Kostelním Vydří, Třešti atd. se setkáváme s již pokročilou strukturou, v níž převažovali střední rolníci, někde již dokonce nebyli lánici. Naproti tomu na panství Telč měli střední zemědělci sice převahu, nicméně uchovalo se ještě 20 % láníků, drobného rolnictva bylo méně než velkých sedláků. Na třebíčském panství zůstal velký počet svobodných dvořáků – nejvíce v kraji – i svobodných mlynářů. Ačkoliv byl region nejméně postižen válkou,

³⁶ Matějek, Fr.: *Lánové rejstříky Brněnského kraje z let 1673–1675*. Praha 1981, s. 9–20.

³⁷ Matějek, Fr.: *Lánové rejstříky Jihlavského a Znojemského kraje z let 1671–1678*. Praha 1983, s. 9–13.

lze ho řadit k emigračním oblastem, kde nedocházelo k osazování starých poustek, a kde vznikaly nové.³⁸

Jako první byl předmětem vizitace Hradištský kraj s 53 panstvími v lánové i měřicové soustavě, přičemž místní lán měl rozsah od 10–180 měřic. Komise zpracovávala území od léta 1669 do léta 1671. Sociální struktura vykazovala řadu variant. V úrodné části kraje s největšími vesnicemi převažovala panství s pokročilým rozpadem selských gruntů a množstvím nelánových usedlíků, např. Strážnice, Buchlov, Bzenec, tatáž stratifikace existovala na vsetínském panství, které se nacházelo v pahorkatině (Vsetínské vrchy). Velká panství, ať už v horách nebo nížinách, měla středně rozvinutý stav vrstvení osedlých. Těžiště se nacházelo mezi středními a drobnými rolníky (60–70 %), nelánoví usedlíci reprezentovali 20–30 % osedlých, velcí sedláci se na této skladbě podíleli jen málo, kolem 10 %. Na některých horských panstvích v oblasti Karpat a Chřibů byl zaznamenán starší stav osídlení s větším počtem velkých sedláků, nebo jen lánové usedlosti, bez drobných držitelů, případně s jejich malým podílem (Zdislavice, Litenčice). V kraji nejvíce pokročila diferenciací mezi drobným nelánovým obyvatelstvem, rejstříky znají velké a malé zahrádníky, půl-zahrádníky, zahrádníky na úrovni čtvrtláníků. Vedle toho byli zapsáni jako držitelé kousků vinic podruzi (kopáči). Hradištsko bylo zpustošeno jak třicetiletou válkou, tak vpádem Tatarů v roce 1663, mnohá panství byla značně vyliďněná, např. Dřínov 78 %, Nové Zámky 69 %, Zlín 57 %, Svatobořice 67 %.³⁹

Třicetiletá válka přinesla výrazné změny a posuny v majetkovém a sociálním rozvrstvení všeho obyvatelstva Moravy, jeho systémovou restrukturalizaci. Během ní se intenzivně uplatňoval prastarý princip spočívající v mechanismu bohatnutí bohatých a chudnutí chudých. Přesto se objevila řada zbohatlíků, a to jak mezi šlechtou a duchovenstvem, tak i měšťanstvem, rovněž některé vrstvy venkovského obyvatelstva majetkově a sociálně zlepšily své postavení.

Majetkové proměny šlechty po Bílé hoře s panstvími na Moravě jsou v hlavních rysech známy, proto uvedeme jen několik stručných informací pro zachování kontextu. Panský stav ztratil v důsledku konfiskací a nuceného prodeje 47 % svého majetku (počítáno podle osedlých), rytíři až 65 %, což znamenalo, že se každému druhému poddanému změnila vrchnost. Tak rozsáhlé a zásadní majetkové přesuny země nikdy předtím nezažila. K 27 starým panským rodům, které se udržely, přibylo 39 nových, přičemž staré rody, které se těšily přízni císaře, předhony ve fázi obohacování a licitací o majetky rody nově přichozí. V čele panské společnosti stáli Lichtenštejnové a Dietrichštejnové, jimž

³⁸ Matějka, Fr.: *Tamtéž*, s. 9 - 12.

³⁹ Matějka, Fr.: *Lánové rejstříky Hradištského kraje z let 1669–1671*. Uherské Hradiště 1984, s. 6–16.

patřila pětina země. Karel z Lichtenštejna, který byl již před válkou nejbohatším mužem na Moravě, se stal ještě bohatším, jeho syn Karel Eusebius byl spolu se svými majetky v Čechách nejbohatším mužem v celé monarchii.

Z 30 rytířských rodů, které přežily válku, se s výjimkou Serényiů žádnému nezvětšil majetek, naopak některé se dočkaly velkých ztrát (Zástřizlové, Říkovští z Dobřic atd.). Ty s většími majetky byly povýšeny mezi svobodné pány (Petřvaldští, Zahrádečtí a další). Během války i po ní řada rodů přišla a zase ze země odešla.

Poválečný vývoj se ubíral dvěma směry. Majetek panského stavu se v zásadě ustálil na úrovni z doby konce války, zato rytířstvo spolu s nejdobnější šlechtou majetkově upadalo stejně rychle jako za války. Naopak došlo k výraznému obohacení duchovenstva, ve srovnání se stavem před válkou se jeho majetek téměř zdvojnásobil. Vzrostl počet klášterů vlastnicích poddané z 23 před válkou na 37 po ní, majetek jezuitů se zvýšil 15x, přibyly 2 bohaté kapituly v Kroměříži a Mikulově. Městský stav byl stále oslabován. Do konce 17. století se podařilo panskému a duchovenenskému stavu získat 90 % majetku v zemi a přivést rytířský a městský stav před válkou plně se podílející na životě a dějinách Moravy k hospodářské i politické bezvýznamnosti. I přes řadu shodných tendencí byl v tomto směru vývoj v Čechách odlišnější, rozdíl se po válce spíše prohlubovaly (např. váha rytířstva tam byla větší).

Změnila se i vnitřní struktura šlechtické společnosti, byly kladeny základy nové rakouské šlechty závislé na Habsburcích a až do konce monarchie patřící k jejím oporám. Vrchností byli velmi často nejen šlechtici jiného jazyka, ale také nejrůznějšího společenského původu. Novými majiteli zvláště zkonfiskovaných panství a panstvíček se stalo také 15 měšťanů, 38 bývalých šlechtických, zemských a dvorských úředníků, 11 lékařů a advokátů a 40 bývalých vojáků, kteří však své statky vesměs dlouho neudrželi a rychle je prodávali.⁴⁰

Také v sociální stratifikaci poddaných nastaly během války a po ní až do konce 17. století určité změny. Obecně platilo i na venkově pravidlo, které se uplatňovalo v prostředí měst, že pustnutí a neosazování byli vystaveni spíše drobní venkovští usedlíci, domkáři a bezzemci. V literatuře je tato skutečnost vysvětlována tak, že vrchnosti přinášely větší užitek selské grunty než domkářské usedlosti, proto měla větší zájem na přednostním znovuosazování statků a dovolovala v průběhu války nekontrolované osazování gruntů domkáři i bezzemky. Domkář tak přišel na selský statek a rád opustil svůj domek. Jednalo se o majetkový i sociální vzestup. Fr. Matějek se zmiňuje o rozsáhlých přesunech

⁴⁰ Matějek, Fr.: *Morava za třicetileté ...*, s. 400–408; týž: *Bílá hora a moravská feudální společnost. ČSČH*, roč. XXII, 1974, s. 81–103.

značné části vrstvy domkářů do vrstvy rolnické. Současně byly snáze a rychleji osazovány jen určité typy gruntů. Bylo evidováno menší pustnutí ve střední selské vrstvě, např. čtvrtlánků, vzhledem k velkým usedlostem spojeným s půllánem a větší výměrou. Tato skutečnost je vysvětlována snahou poddaného získat usedlost, která by nebyla spojena s větším rozsahem robot, což platilo u větších gruntů. E. Maur upřednostňuje spíše jiný výklad. Podle něho velké grunty nepřitahovaly proto, že vzhledem k nedostatku a v důsledku toho i drahotě námezdné pracovní síly se nevyplácely a pro jejich větší výrobní přebytky nebyl zajištěn dostatečný odbyt.⁴¹ Situace se lišila i regionálně. Např. na Českomoravské vrchovině stačil k uživení rodiny až půllán, proto se uchovaly více a spíše tyto větší grunty, naproti tomu v úrodných nížinatých oblastech byl k tomu dostačující již čtvrtlán, což vedlo k snadnějšímu a rychlejšímu opětovnému osazování zejména těchto usedlostí.⁴² J. Novotný vyslovil v této souvislosti zajímavý demografický názor o vztahu mezi geografickou lokací gruntu, počtem čeledi a dětí. V úrodných oblastech spočívala tíha pracovních povinností, včetně roboty na panském, na čeledi a podruzích, proto hospodářova rodina bývala menší, naopak v neúrodných krajích, kde musel do těchto aktivit vstupovat sám sedlák, jeho žena a dospělé děti, se v seznamech poddaných objevují větší počty členů hospodářovy rodiny. Rozdíl mezi úrodnými a neúrodnými územími tkvěl kromě toho v další důležité okolnosti. V úrodných nížinách se utvářela lepší možnost vedlejších příjmů z jiného podnikání než zemědělského, a to byl další důvod k najímání většího počtu čeledi. Selské hospodářství mělo šanci lépe prosperovat a větší počet čeledi uživit a zaplatit.

Svět vesnice, ale i poddanského města nebo městečka, byl ostře majetkově i sociálně oddělen a rozdělen. Jeho obyvatelstvo se členilo na osedlé a neosedlé, přičemž osedlí byli usazeni na starší lánové i nelánové půdě různého původu. Bývalo běžné, že i lánoví sedláci mívali značný rozsah nelánové půdy. K osedlým, zvláště v poddanských městech a městečkách, patřili mnozí bezzemci, kteří se živili řemeslem, domácí výrobou i námezdní prací nejrůznějšího druhu. Rovněž kategorie neosedlých měla početně velkou váhu, náleželi do ní všichni, kteří neměli ani půdu, ani domek nebo chalupu, často ani střechu nad hlavou. Byli to podruzi, čeled', sirotci, žebráci, propuštění vojáci, různí potulní lidé atd. Tyto vrstvy se obtížně vyhledávají v pramenech a jejich popis a zhodnocení přináší řadu úskalí.

J. Novotný dospěl na základě rozboru výsledků druhé lánové vizitace na Moravě k následující podobě sociální stratifikace osedlých: velcí sedláci tvořili

⁴¹ Maur, E.: Populační důsledky třicetileté války. *HD* 12, Praha 1987, s. 139.

⁴² Matějka, Fr.: *Morava za třicetileté ...*, s. 396–397.

44 %, střední a drobní rolníci 34 %, bezzemci 22 %. Autor dále dovozuje, že s výjimkou úrodných oblastí nemívali střední a drobní zemědělci potah ani čeled' a robotovali pěšky, proto je přiřazuje ze sociálního hlediska k bezzemcům. Výsledná vrstva nemajetných a chudých tak dosahuje u osedlých 56 %. Kdybychom k chudým osedlým připočetli ještě neosedlé, došli bychom k závěru, že většina obyvatelstva té doby byla nemajetná a chudá.

Vrstva středních a drobných rolníků byla tvořena podsedky, zahradníky, chalupníky a domkáři. Podsedci byli původně lidé mající vedle vlastníka panství ještě svou osobní vrchnost, na jejímž zboží seděli, kterou představoval zpravidla sedlák nebo obec. Podsedky mohli být buď malí rolníci odvádějící platy a dávky a robotující gruntovnímu pánovi, nebo i takoví, kteří byli přímo příslušníky větších poddanských usedlostí. Mnozí sedláci, zejména před třicetiletou válkou, měli své podsedky, půlpodsedky, jedenapůlpodsedky apod. Dobové dokumenty znaly podsedky s poli i bez polí, někde byli rovni až čtvrtláníkům. Vyskytovali se hojně na jižní Moravě, zvláště na úrodném Slovácku. V Havřicích na uherskobrodském panství se rozeznávali podsedci s koňmi i bez koní.

Zahradníci se nelišili příliš od podsedků, objevovali se častěji na severní Moravě (patrně v souvislosti s lesními lánovými řadovými vesnicemi). Zprvu měli jen kus pole, nebo zahradu či ohrazené pole u své chalupy, později získali další půdu – obecní, panskou, od sedláka. Někde, např. na Uherskoostrožsku, se rozeznávali velcí a malí.

Chalupníci s poli byli držiteli drobných usedlostí různého druhu, nejfrekventovaněji půdy nelánové, často se vyskytovali jako bezzemci.

Domkáři s poli i bez polí se objevovali více ve městech a městečkách a na jejich předměstích, zabývali se hojně řemeslem.

Ve vinorodých krajích jižní Moravy znaly lánové rejstříky kopáče. Nebývali to vždycky chudobní lidé, což souviselo s výnosy vinohradů; jejich majetková situace závisela na tom, zda byl daný rok pro sklizeň vína příznivý nebo nepříznivý.

Všichni tito drobní zemědělci byli zpravidla různě závislí na velkých sedlácích, pro něž představovali pomocnou sílu v době sezonních prací, většinou neměli vlastní potah a i v tom byli odkázáni na tyto hospodáře.⁴³

Vedle naznačené stratifikace osedlých žily na moravské vesnici i ve městech a městečkách početné skupiny neosedlých, k jejichž charakteristické vrstvě náležela čeled'. Historiografická literatura přináší řadu rozdílných názorů na jejich početnost a tudíž i významnost, podložených statistickými šetřeními

⁴³ Novotný, J.: Sociální skladba venkovského lidu na Moravě v druhé polovici 17.století. *VVM*, roč. XIX, 1967, s. 188–193.

různé validity, z nichž některé byly svými autory i zobecněny, často s malým smyslem pro reálnou rozmanitost a různorodost. U některých autorů, jako např. u O. Plachta, došlo k metodickému pochybení. Tak se stalo, že jen dílčí a často neúplné lokální šetření bylo povýšeno na obecný zemský obraz. Poměry v Čechách byly generalizovány na poměry v českých zemích. Při současné úrovni poznání je nutno konstatovat značnou rozdílnost stavu, danou jak odlišnou situací ve městech a městečkách, na jejich předměstích i na venkově, tak regionálními zvláštnostmi (úrodné a neúrodné kraje). Do stavu čeledi byli často započítáváni i sirotci ve věku 6–10 let, které nelze počítat ke skutečné čeládce. Obdobně i ve věkové kategorii 11–15 letých se objevuje dosti sirotků, kteří sloužili jen za stravu a ošacení, nikoliv za mzdu. Některé sondy do českého materiálu přinášejí zjištění o převaze ženské čeledě nad mužskou, těžišti čeládky ve věku nad 18 let, závěr o značných rozdílech mezi počtem a podílem čeledi na celkovém počtu obyvatelstva podle typu vesnic a panství. V úrodných regionech býval obecně vyšší, v chudých horských oblastech výrazně nižší, přičemž ani v těch nejbohatších územích netvořil většinu populace.⁴⁴

K další specifické skupině chudiny ve městech i na venkově náleželi sirotci. Těch přibýlo zvláště po třicetileté válce, jak nás informují sirotčí registra. Podle nich byly malé děti ponechávány matkám, pokud zemřela, příbuzným. Starší děti byly posílány do služby, v evidenci zůstávali sirotci až do doby, než se muži oženili a dívky a ženy provdaly. Tragičnost osudu se projevovala v odlišnějších formách naplňování lidského údělu. Příbuzní, včetně poručníků, nakládali se sirotky tvrdě, obdobně vrchnost, smrt tak častá v těchto dobách je nezavineně přivedla na okraj společnosti. Proto sirotci častěji a raději než jiné skupiny obyvatelstva odcházeli do světa v naději, že tam najdou lepší životní podmínky. Řada z nich utíkala od příbuzných i vrchnosti a toulala se, mnozí se dostali „na scestí“, zvláště nezkušená děvčata. V sirotčích registrech hodonínské panství z let 1643 až 1656 jsou záznamy o útěku Anny Šakvické, která uprchla do Uher až k Prešpurku, Alžběta Steinfestová se ztratila ve světě, Barbora a Anna Peckovy se toulaly, Dorota Slavkovská zběhla, Mariána Barvířová v 35 letech „po vojnách vandrovala, podkovy sbírala a fěrtochy pálila“, Zuzana Plahtová „v 15 letech byvše za husnou utekla těsně před stavěním sirotků“ atd. Obvyklý byl úděl „děvek“ (děveček) v panských dvorech. Pro mnohé z nich se v tomto případě jevil jako lepší řešení útěk. Hezká děvčata byla vybírána do zámecké služby – 14 letá Veruna, dcera nebožtíka Pavla Bytnara, byla „při J. M. paní hraběnce v franciměř“, 22 letá Mariána Krejčí sloužila u hraběte Fürstenberka atd. Naději na lepší osud mohlo přinést manželství. Obvykle se však sešly

⁴⁴ Křivka, J.: Čeled' v poddanském hospodářství po třicetileté válce. *ČL*, roč. 56, 1969, s. 35 až 40.

dvě bídy. Některým dívkám se podařilo provdat se za řemeslníky, štěstí potkalo i Dorotu Holíkovou, která se provdala za reprezentanta dobové inteligence, rektora v Holiči. Řada dívek a žen nezískala vrchnostenské povolení k sňatku, přesto se vdávala bez souhlasu svých pánů. V těchto případech, aby nebyli potrestáni, partneři utíkali a žili pak na cizím panství.

Frekventované byly na jižní Moravě útoky do Uher, kde byly snesitelnější poddanské poměry. Z Hodonína např. uprchl do Horních Uher Jan, syn Matěje Vítkových a pobýval v Holiči, Josef, syn Daniela Kouska, se stal krejčím v Púchově, Marta, dcera Michala Ježka, se bez vůle vrchnosti provdala do Kopčan apod. Odchody „za Moravu“ jsou svědectvím promíšení obyvatelstva z této části Moravy se slovenským, zejména na západě země.

I ve specifické sociální skupině sirotků můžeme rozlišit rozdílnější životní šance z hlediska pohlaví. Lepší vyhlídky mívali chlapci. Většina z nich sloužila u panských dvorů, z některých se stali vojáci, jiní skončili u řemesla, zvláště obratní byli povoláni k službám při panské kuchyni. Sirotčích služeb využívala nejen vrchnost, ale i vrchnostenští úředníci a bohatí měšťané. Přesto byli vystavováni šikaně a ponižující službě. Např. Karel Kouřimský „ve dvoře hodonínském za sviňáka zůstával“. Práce vykonávaná s odporem vedla k častějšímu zbíhání. Z mnoha případů lze uvést Jana Francouze, který „s malým synkem ušel“, Jiřík Seyfertů odešel na vojnu, Jan Hlubocký se v 36 letech ještě v roce 1671 ze švédské vojny nevrátil. Přesto se některým z nich podařilo realizovat profesní kariéru. Opět posloužíme příkladem – 32 letý Jan Hamba sloužil v Drážďanech jako panský kuchař a získal hodnost „mundknechta“ u saského kurfiřta. V rámci disponování se sirotky docházelo ze strany vrchnosti i k nucení ke sňatkům. Mladému hospodáři na gruntě, 24 letému sirotku Martinu Šolcarovi, bylo přikázáno: „do 4 neděl neožení-li se, 30 tolarů pokuty k ruce J. M. dáti a ouřad ho k tomu jmíti má“. Obdobně 23 letý Jakub Šenk „bez všeho všudy odkladu se oženíti a v grunt vejíti. Pokudž by se to nestalo, tedy zaručení rukojmové 20 tolarů pokuty za něj odvésti mají k ruce J. M. H.“⁴⁵

Celá mnohovrstevná sociální skupina neosedlých, lidí bez domova, náležela z hlediska vážnosti, respektu a spořádanosti k lidem stojícím na samém okraji barokní společnosti. K těmto v různém stupni chudým se ti úctyhodní chovali rozporuplně. Tu, s ohledem na křesťanské tradice i vlastní zážitky z doby třicetileté války i po ní, projevovali milosrdenství a poskytovali almužnu, tu, opět s ohledem na osobní mnohdy špatnou zkušenost, tradovaná schémata i silné stereotypy, spatřovali v chudákovi zloděje okrádajícího věřící i samotného Bo-

⁴⁵ Zemek, M., Novák, V.: Sirotci na Hodonínsku v letech 1643–1656. *Jižní Morava*, sv. 14, 1978, s. 149–156.

ha. „Bez ohledu na rozdíly jednotlivých skupin byl vzájemný vztah majetné a ne-majetné části barokní společnosti poznamenán silným napětím. Chudí v něm hráli nelehkou úlohu nadbytečných a nechtěných, kteří svou situací a možnostmi nezapadali do ideálního společenství ‚blaha‘. Pro svou odlišnost se ocitali v okrajovém postavení.“⁴⁶

Chudí byli mobilní a nemohli jimi nebýt – chudoba a putování k sobě neodmyslitelně patřily a vzájemně se podmiňovaly. Stav materiální nouze se stával jak podnětem, tak i předpokladem úspěšné realizace cesty. Být na cestách, stále v pohybu, všude a nikde, se paradoxně jevilo jako záruka relativního bezpečí. Okamžik vykročení na cestu, tedy vstoupení do „nového“ života, měl symbolický existenciální význam. Byla to však šance poslední. Jím se chudák vytrhnul z domácího prostředí, kam patřil, kde byl začleněn a znám, a přijímal novou identitu – roli cizince a tuláka. „Životem ‚na zastávce‘ a bez pána definitivně přetínal poslední vazby, které ho ještě poutaly k počestnému zázemí. Jestliže až dosud měl šanci na sociální soucit své domovské obce, stával se nyní narušitelem jejího řádu a všeobecně nebezpečným cizincem ... Jeho životní pouť začala nabývat podoby ustavičného trmácení se v začarovaném kruhu bídy a konfliktů se zákonem“.⁴⁷

I tento širý svět bez hranic, ohraničený však řetězy chudoby, měl své stereotypy. Pocestní spěchali do měst, která přinášela možnost příležitostného výděлку, naději pokoutních kontaktů, existenci charitativních zařízení a nadací, mikrosvět hospod. Vyhýbali se venkovu obydlenému nedůtklivými sedláky a sociálními skupinami v různém stádiu nuzoty.

Sonda čerpající z makulářů obecních počtů měst Velké Bíteše a Velkého Meziříčí umožňuje pohled do mikrosvěta těch na okraji. Jejich „horní“ vrstvu, nejbližší vnímání „pocivého“ barokního člověka, představovali almužníci – lidé, kteří se dobrovolně vydali na cestu chudoby. Dobrovolná askeze byla v této době hodnotou duchovní, proto do této skupiny náleželi příslušníci kněžského stavu a osoby s nimi úzce spojené. Převažovali řádoví kněží, zvláště členové žebrevých řádů, františkáni, kapucíni, milosrdní bratři, vedle početné skupiny kostelníků, špitálních a poustevníků. Zatímco kněží korespondovali s rekatolizací, laici odráželi skutečnost rozvratu třicetileté války spojenou s nutností oprav a rekonstrukcí chrámů, špitálů a dalších institucí. Poutníci, peregriáni, se stali evropským fenoménem a jejich zvýšený výskyt souvisel s explozí barokní religiozity. Reprezentovali nejmobilnější složku tradiční společnosti, byli jevem mimořádným, vystupujícím ze soudobých stereotypů. Jejich cílem býval Řím,

⁴⁶ Štindl, M.: Almužníci 17.století na cestě do Bíteše a Meziříčí (pokus o zachycení pohybu na okraji barokní společnosti). *Západní Morava. Vlastivědný sborník*, roč. II., 1998, s. 83.

⁴⁷ Tamtéž, s. 84.

Svatý Hrob, španělská Compostela, ale i ostatky Tří králů v Kolíně nad Rýnem, nepomucenská Praha, Svatá Hora u Příbrami.

Druhou velkou skupinu lidí na okraji představovali ti, jejichž nouze byla nechtěná, nedobrovolná. Zvláštní vrstvu v této skupině zaujímali lidé, kteří se v důsledku nejrůznějších nenadálých pohrom a katastrof ocitli proti své vůli v pozici chudáků a ztroskotanců. Pod nimi se nacházeli ti, jejichž bída byla „přirozená“, „bytostná“ - lze-li ji vůbec verbálně takto vyjádřit. Toto dělení je významné, protože bylo tehdejší společností vnímáno a akceptováno, promítalo se v úrovni přijetí konkrétních osob, výši almužny atd.

Mimořádným zjevem mezi nedobrovolnými tuláky byl zchudlý šlechtic. „Potřebný zeman“, či „chudobná zemanka“ pocházeli častěji z Uher a Polska, než z Moravy nebo Čech. O almužnu však prosili i šlechtici z Ruska, Anglie, německých zemí, ti všichni zůstávali elitou chudiny. Další vrstvičkou nechtěných vagabundů byli pohořelí – tj. osoby, které se staly obětí nečekaných a častých požárů, povodní a dalších katastrof. Jejich výskyt rostl v době třicetileté války a následných vpádů. Specifickou skupinu vytvářeli zajatci, jejichž existence rovněž korespondovala s válkou. Přesto i po ní jejich podíl v uvedené sondě narůstal. Na jihozápadní Moravě se v této „komunitě“ zračila teritoriální blízkost křesťansko-tureckého vojenského konfliktu. Byla to pestrá směsice lidí nejrůznějšího původu – hejtman z Chorvatska, kupec z Benátek, zajatí od Turka, Francouze atd. Objevila se i žebrající matka, která „*vyplatíc dva syny od Turka ještě třetího měla vyplácet*“.

Konečně s bytostnou chudobou byl spjat nezaměstnaný salariát. I když jeho nuzota bývala nejčastěji ekonomického původu, cesta do pekel přirozené bídy měla rychlý spád. K těmto lidem většinou nepatřily osoby napojené na korporativní výhody a privilegia (cechy). Náleželi tak do skupiny cizinců, „neřádných a nehodných“ žebřáků, oddávajících se zahálce. Vedle námezdných dělníků, obecních zaměstnanců nižšího řádu, služebnictva sem spadali i bývalí příslušníci světské inteligence. Objevovali se také chudí soukeníci, kteří byli zvláště znevýhodněni složitou výrobní technologií a pronikajícími prvky manufakturní výroby, vedle právních poslů, mistrů popravčích, varhaníků a jiných „servusů“. Jedinečnou pozici mezi salariátem zaujímali příslušníci nepracující inteligence, všichni ti „přespolní rektoři, kantoři, vandrovní písaři a preceptoři“, kteří se výší svých almužen vymykali obecnému průměru dané skupiny. Další specifickou „komunitu“ vytvářeli propuštění neboli abdaňkoví vojáci. V momentě výsluhy se také zařazovali k nezaměstnaným členům salariátu. „Staří, kulhaví, nestateční a nemocní soldáti“ vydatně zaplňovali rubriky almužních výdajů. K salariátu náleželi i potulní studenti. Mendíci a scholárové však patřili k těm, s nimiž měla tradiční společnost stálý konflikt pro jejich svobodný bohémský způsob života.

V sondě vzrůstal podíl řádových studentů putujících mezi univerzitní Prahou, jezuitským Brnem a piaristickým Mikulovem až do konce 17. století. Na samém dně salariátu se pohybovali žebráci. Tito lidé bez tváře již dávno ztratili identitu pohořelých nebo zajatých. Pocházeli z nejrůznějších míst převážně Moravy a Čech, občas se mezi nimi objevili kočující Romové, nikdy však putující žid.

Mezi těmito lidmi na cestách se pohybovalo jen velmi málo žen. Pozice ženy byla složitější ve srovnání s mužem, protože ji bída vyháněla z vymezené sféry soukromí, kde tradičně existovala, do oblasti, v níž vládnul muž. Osamělá žena proto musela překonávat dvojí hradbu – vlastního ženství a chudoby. Zpravidla, jak vypovídají obecní počty, to byla blíže nespecifikovaná nouze. Toulaly se samy nebo se svými dětmi, často byly přímými nebo nepřímými oběťmi zajetí. Řídce se vyskytovaly jako zbožné poutnice, „vojákyne“, „zchudlé zemanky“. V ostatních případech byly šmahem zařazovány do morálně opovržením hodné skupiny žen „prázdných“.⁴⁸

Tato jiná a v mnohém „nová“ společnost v celém svém sociálním vrstvení, od nejvyšších představitelů šlechty a duchovenstva po žebráky a ženy „prázdné“, prožívala do konce 17. století rozdílný vývoj. Z hlediska vrchností se rozvíjel v českých zemích fenomén nazývaný rozvoj a dotváření režijního hospodářství, který se z pohledu poddaných označuje jako proces tzv. „znevolaňování“. Zajímavá v daném kontextu je interpretace Fr. Matějka, protože její součástí je demografická argumentace.

Konstatuje zhoršování postavení poddaných již v předbělohorském období, díky skutečnosti, že šlechta postupně ovládla trh v rámci panství, vytlačovala z něho poddaného, vnucovala mu své monopolní výrobky (pivo, produkty z mléka) a současně ho nutila, aby jí za snížené ceny nepravdělně prodával své výrobky. Vedle toho v souvislosti s budováním režijního dvorového hospodářství začala nutit poddané, aby na tímto způsobem nově vzniklých zvětšených polích vykonávali bezplatné roboty. Tento nový přístup vrchností k poddaným narážel na odpor, rostlo napětí, tenze ústící do sporů, což byl typický znak vývoje v předbělohorském období. Při rozborech urbářů z různě velkých panství autor vysledoval důležitou souvislost. Růst robot byl především záležitostí malých a nejmenších panstvíček, jejichž majitelé si chtěli opatřit co možná největší zisk a společensky i hospodářsky se vyrovnat velkým pánům. Vedle toho existovaly zvýšené roboty i na velkých panstvích (Slavkov, Tovačov). Přesto tam nedocházelo ke vzpourám. Příčinou byl dostatek obyvatelstva, zejména toho, které patřilo k neosedlým chudým a volněji fluktujícím nezaměstnaným, kteří nabízeli celoročně i sezonně svou pracovní sílu za mzdu. Kdyby nedošlo

⁴⁸ Tamtéž, s. 83–94.

k prudkému úbytku obyvatelstva ve všech sociálních kategoriích v průběhu války, proces „znevoloňování“ by pravděpodobně vůbec nenastal.

Po třicetileté válce docházelo k neobyčejnému nárůstu robot, což vedlo ke vzniku tzv. „druhé nevolnictví“. Hlavní příčinou bylo zabírání zpustlé poddanské půdy vrchnostmi, zakládání panských dvorů a nucení zbylých poddaných k jejímu bezplatnému obdělávání. Vzhledem k lidnatostním úbytkům selských vrstev na venkově nastal rovněž sociální pohyb vzhůru, kdy ti z nižších pater šplhali díky poustkám do vyšších, a těch, kteří zůstávali dole, nebylo tolik, aby to stačilo na uspokojivé řešení problému nedostatku volných námezdných sil. Poddaných bylo málo a zpustlé půdy hodně, proto bylo ze strany vrchností přikročeno k budování nových dvorů a šroub roboty se dále utahoval. Než si těchto změn všiml císař, došlo v Čechách v roce 1680 k povstání poddaných za situace, kdy byl již venkov „znevoloňován“.⁴⁹

Jaká byla situace do konce 17. století v našem modelovém městě a panství Uherském Brodu. Zpravuje nás o tom vynikající znalec poddanských poměrů dané doby Josef Válka. Události třicetileté války urychlily v rámci panství proces koncentrace pozemkového vlastnictví i proces znevoloňování a zbídačování obyvatelstva. To vše se dalo ve znamení nové strategie vůči poddaným. Demografický aspekt byl určující – po „švédské vojně“ už vrchnost nestačila nahrazovat úbytek pracovních sil. Obyvatelstvo bylo jednak vybito, jednak opouštělo vypálené grunty a odcházelo jinam do snesitelnějších poměrů. Do této doby spadá největší zvýšení robot, i když tradiční obilnářství bylo silně redukováno, v dalších oborech a odvětvích nastal vinou spálených budov (např. panského pivovaru), nedostatku lidí, rozkrádání (Valaši odháněli hovězí dobytek i ovce), rekvizicím a požárům celkový útlum. Panství bylo hospodářsky ochromeno, téměř přestal fungovat trh (na kterém se významnou měrou podíleli židé). Bylo nutné udržet za každou cenu selské obyvatelstvo a jeho nejvyšší možný stav. Nevíme, jakými prostředky bylo tohoto cíle dosaženo. Poddaní vlastníků, kteří měli několik velkých panství, k nimž patřili i Kounicové, byli totiž v době znevoloňování znevýhodněni tím, že byli svou vrchností nuceni odpracovávat zvyšující se robotu i na jiných panstvích. Tato skutečnost souvisela s postupným zdokonalováním vrchnostenské správy, její byrokratizací, s růstem pořádku daným písemnou agendou, což se odrazilo na zlepšujícím se přehledu a tím i intenzivnějším a racionálnější využívání poddanských pracovních sil.

Jestliže na počátku 17. století nepřesahovaly roboty na brodském panství, i při velkých rozdílech mezi jednotlivými vesnicemi, jeden den v týdnu, pak ve druhé polovině téhož století se již rovnaly třem i více dnům týdně. Toto

⁴⁹ Matějka, Fr.: *Morava za třicetileté ...*, s. 425–427.

množství robot již zatěžovalo selské hospodářství podstatně. Nejvíce trpěli drobní hospodáři, kteří tvořili sociální základnu panství, protože ti nemohli posílat na robotu pacholka s potahem, ale museli chodit sami. Specifickou roli v organizačním systému panství tvořili fojti, kteří museli pravidelně jednou v týdnu docházet do vrchnostenské kanceláře, kde jim byly přidělovány úkoly na další týden. Platilo pravidlo přidělování robot individuálně podle potřeby, pouze při sklizni luk a obdělávání panských vinogradů byl používán pevně stanovený systém. V době žní dosahovala roboty čtyř dnů v týdnu.

Vedle zvýšených robotních povinností existovala ještě peněžní část renty, různé formy přímusu, církevní desátek, každoroční stále se zvyšující zemská berně. Po rekonstrukci poddanských povinností si autor oprávněně položil otázku, proč nedošlo na Brodsku ke vzpouře, k povstání. Odpověď formuloval v tom smyslu, že situace poddaných byla tak zlá, že ani objektivně neměli možnost se pokusit o otevřený odpor. Přispívala k tomu bezesporu i okolnost, že se obyvatelstvo rychle střídalo, docházelo k častým změnám v držbách gruntů a tato velká fluktuace, podtržená blízkostí hranice, neumožňovala přípravu povstání a jeho alespoň elementární organizaci. Proto nejfrekventovanějším jevem byl útěk.⁵⁰

Celý problém se ještě komplikoval skutečností, že nejen české země, ale celé evropské hospodářství bylo po příznivém 16. století v polovině následujícího století zachváčeno vleklou krizí v důsledku vývoje cen a mezd, která pronikavě působila na změnu životní úrovně pracujícího lidu. Postihla nejen městské řemeslníky, ale také námezdně pracující ve městech i na venkově, vedla k poklesu cen zemědělských produktů, což se projevilo v rozvoji krizových jevů jak v hospodářství poddaného, tak i vrchnosti.

Tyto změny byly tak zásadní, že vedly ke snaze státu o zavedení cenových řádů. Proto se také staly předmětem jednání moravských zemských sněmů již v letech 1587, 1604, 1605 a opakovaně v roce 1669, kdy sněm zasedal od ledna do července v Brně. Zvolil tzv. cenovou komisi, která se tímto problémem zabývala, zachovaly se materiály, v nichž je zachyceno i stanovisko nejvýznamnějšího člena, známého merkantilisty a brněnského měšťana Pavla Hynka Morgentallera, včetně názorů magistrátů svobodných měst Brna, Olomouce, Jihlavy, Znojma, jejich obchodníků a cechů. Tyto informace jsou velmi cenné, umožňují pohled do existenčních problémů různých vrstev obyvatelstva té doby. Brněnští obchodníci v roce 1673 např. referovali o stavu obchodu v zemi i městě Brně. Konstatovali ubohý stav, celkovou chudobu, obecný nedostatek peněz.

⁵⁰ Válka, J.: Sociální poměry na uherskobrodském panství v 17. století. *ČMM*, roč. LXXI, 1952, s. 235–243; týž : Studie k výrobní struktuře feudálního velkostatku v 17. století. *ČMM*, roč. LXXV, 1956, s. 142–144.

„Nikdo si nemůže dopřát ani slušného obleku, nýbrž musí dbát toho, aby neměl hlad a čestně obstál v dodržení svých povinností k rodině i celku. Musí se šetřit se vším, starý oblek se dává dvakrát i třikrát opravovat a jen něco málo se může dát nově ušít. Těžko můžeme odbýt své zboží, které jsme koupili s takovými starostmi a náklady, a máme velké starosti, aby nám ve zboží neležel kapitál i s úroky a neobíhaje, nebyl k ničemu. V tomto městě je polovina obchodnictva ruinována, protože musí často prodávat na úvěr a ztrácí kapitál i úrok.“⁵¹

Stát poprvé a zásadně zasáhl rovněž do poddanských poměrů po selské rebelii, k níž došlo v roce 1680 v severních Čechách. Vydal první robotní patent, který měl zásadní důležitost pro dobový sociální systém. Především jím ukončil starý tradiční feudální způsob stanovování povinností poddaných individuálně a zvykově. Zavedl v principu moderní obecnou normu povinností, stal se právním aktem, kde stát rozhodl v oblasti, která měla dosud soukromoprávní charakter vztahu mezi vrchností a poddanými. Stát tak vstoupil mezi tyto dva subjekty se snahou uskutečňovat racionální právně unifikační ekonomickou politiku s cílem zachovat berní schopnost robotující populace. Patent udal směr státní politiky vůči sedlákům v Čechách a na Moravě a na dvě staletí vytvořil základ sociální rovnováhy a podmínky pro existenci jak poddanského, tak vrchnostenského hospodářství. Byl to kompromis, který konzervoval feudální velkostatek i poddanství a robotně–nevolnický systém se všemi jeho nevýhodami pro obě strany. Prosadila se společenská a ekonomická stagnace.⁵² Patent potvrdil „nevolnictví“, v českých podmínkách „člověčenství“ (německy Leibeigenschaft), které se však odlišovalo jak od raněfeudálního nevolnictví, tak od nevolnictví východoevropského typu. I když to zní paradoxně, nevolnictví upravované státními patenty se mění v moderní sociální vztah, do kterého stále více proniká unifikuující zákon.⁵³

3.2. Nová společnost na jižní Moravě a „osvícené“ 18. století

Morava ztrácela během 17.století svou někdejší správní autonomii a byla začleňována jako jedna z provincií monarchie do jejího vládního a správního systému, směřujícího k absolutismu a centralizaci. Státem Moravanů, jak jsou obyvatelé země označováni a jak se sami označují, je nyní nejen Česká koruna, ale celá habsburská monarchie. Tuto skutečnost přijaly nejen mocenské elity, ale

⁵¹ Novotný, J.: Pokusy o úpravu cen a mezd na Moravě v druhé polovici 17.století. *SMM*, roč. LXXIV, 1965, s. 103–105.

⁵² Válka, J.: *Morava reformace, renesance a baroka. Dějiny Moravy*, díl 2, nová řada sv. 6, Brno 1995, s. 133 (dále jen *Morava reformace...*).

⁵³ Tamtéž, s. 133.

i intelektuálové a podstatná část obyvatelstva. Kostrou státu a moci byla v době „barokního absolutismu“ koalice dvora, církve a vysoké aristokracie. I když císař byl stále i markrabětem moravským, jeho markraběcí funkce byla však již pouze symbolická. Ve správním systému monarchie zůstala Morava součástí České koruny, kterou v tajné radě, čili ve vládě, zastupoval český kancléř. Česká kancelář měla své sídlo ve Vídni. Moravský královský tribunál sídlící v Brně dostával pravidelné pokyny pro svou činnost poštou.⁵⁴

Vedle v rychlém sledu probíhajících politických událostí se na Moravě zároveň odehrávaly pomalé změny společenských, ekonomických i mentálních struktur. Podle J. Války lze v dějinách Moravy vymežit období od poloviny 16. do poloviny 18. století jako období „pozdního feudalismu“ či raného novověku. Válka se domnívá, že nezdar českého povstání, třicetiletá válka a vítězství protireformace nevytvořily novou společenskou situaci, ale způsobily, že se prosadila ta tendence „modernosti“, která byla spojena s absolutismem, intolerancí, byrokratizací a potlačením svobod. Postup „modernosti“ nabyt zvláštních „barokních“ forem. Tak Morava opustila určité možnosti a náběhy vydat se do budoucnosti tzv. „nizozemskou“ cestou, spojenou se svobodou podnikání, práce, kapitálu, svědomí a víry.⁵⁵

Základní jednotkou správní, právní, berní, ekonomickou i společenskou se stala panství a města tvořící jakousi „kostru společnosti“, někdy ztotožňovanou s farnostmi, díky jejichž existenci přežilo obyvatelstvo jak dobu největšího rozvratu během války, tak i etapu poválečné obnovy. Vzhledem k těmto četným funkcím nastala „zlatá perioda“ vrchnostenské správy a jejího úřednictva. Dominium, město, farnost vytvářely celý svět poddaných, jejich mikrokosmos. Základem obnovy byly vrchnostenské písemnosti (urbáře, hospodářské účty) plnící důležité role jak možného plánu této revitalizace, tak i dokumentu zachycujícího mnoho podstatných stránek daných mikrodejin.⁵⁶

Stále ještě byla zemědělská výroba základem celého hospodářství Moravy a teprve počátkem 18. století dosáhla úrovně před třicetiletou válkou. Zemědělská technika však ustrnula ve svém vývoji, stále ještě byl používán trojhonný systém, za průměrnou sklizeň se pokládal trojnásobný výnos. Nepříznivě se projevilo porušení rovnováhy mezi vrchnostenskou velkovýrobou a poddanskou malovýrobou. Nadměrný vzrůst vrchnostenského hospodářství, provozovaného převážně ve vlastní režii, vedl k vytváření scelených dominií. Zájmy dominií se začaly rozhodujícím způsobem uplatňovat v celém ekonomickém životě českých

⁵⁴ Tamtéž, s. 115.

⁵⁵ Tamtéž, s. 124, 125.

⁵⁶ Tamtéž, s. 126.

zemí, včetně jejich hospodářství. Prosperitě panského hospodářství se musela podříditi veškerá hospodářská činnost v rámci panství.⁵⁷

Významným retardačním faktorem byl citelný nedostatek obyvatelstva schopného osazovat pusté grunty. Ten byl dán jak důsledky třicetileté války, tak faktory demografické povahy i překážkami v oblasti psychické, mentální. Mnoho schopných sedláků zemřelo a ti noví, často z neselských vrstev populace, neuměli hospodařit na statku, proto z něho opět zbíhali. Držení gruntu nebylo v dané době spojeno s vlastnickým vztahem, tj. moderní kapitalistickou podobou selství, nýbrž mělo charakter výhodné nebo nevýhodné „živnosti“, se kterou je možno nakládat bez citových a dalších pohnutek, v podstatě racionálně a nelítostně.⁵⁸ S ohledem na tyto velké těžkosti při znovuosidlování gruntů bývalo ze strany vrchnosti běžnou metodou, při nedělitelnosti usedlostí, přidělování gruntů těm dospělým dětem poddaných, které nedědily grunt otcovský. Tyto usedlosti byly na konci války i po ní získávány bez koupě. Bohužel jediným zdrojem znovuosazování byl přirozený přírůstek, protože země se stala pro rekatolizaci emigrační. Jestliže před válkou se Morava řadila k imigračním regionům, přitahovala jinde pronásledované evangelíky a další vyznání, po válce se začlenila k zemím náboženské emigrace. Podle současných znalostí však takto motivované vystěhovalectví nedosáhlo velkých rozměrů a proto ani zásadnější váhy.

Poměr mezi vrchnostenskou a poddanskou půdou nedoznal větších změn, došlo k mírnému zvýšení podílu vrchnostenské půdy na přibližně 10 % z celku. Trend sociálního vývoje měl nivelizační charakter, rostl význam středních a nižších vrstev, vedle zvyšující se váhy nejnižších v důsledku rostoucího zatížení venkova všemi tehdy rozšířenými formami daní, dávek a robot odváděných vrchnosti, státu i církvi.⁵⁹

Osud velkých markrabských měst na Moravě byl i v 18. století, zejména v jeho první polovině, poznamenán tíživým dědictvím třicetileté války spojeným s městskými dluhy. V důsledku tohoto limitujícího faktoru, ale i v kontextu s celkovým typem dějinného vývoje této části Evropy nedocházelo ve městech k rozvoji podnikání ve velkém stylu, nebyl zde vytvářen velký kapitál, ani zde nebyly podmínky ke vzniku a rozvoji podnikatelské mentality. Proto zůstala zachována i organizační struktura výroby na středověké úrovni v podobě cechů, manufaktury se začaly uplatňovat sporadicky, krátkodobě a až ve druhé polovině 18. století. Tradicionalismus svobodných měst podtrhují úzce specializovaná řemesla, celkový obraz dotváří skutečnost, že v této konzervativní atmosféře

⁵⁷ Kubačák, Ant.: *Dějiny zemědělství* ..., s. 80–81.

⁵⁸ Válka, J.: *Morava reformace* ..., s. 127.

⁵⁹ Tamtéž, s. 134.

se zatím nejvíce vyplácelo podnikat v oblasti šenkování piva a vína. V textilních řemeslech probíhal tvrdý konkurenční boj s poddanskými městy, městečky a vesnicemi. Zatím na Západě např. v Nizozemí se zakládaly akciové společnosti pro obchod a expanzi v zámoří, vznikla burza, prosperovaly manufaktury. Protože si markrabská města i nadále podržela ráz a význam vojenských pevností, náleželi k nejbohatším měšťanům stavební podnikatelé. Města tak vlastně stále plnila roli v krajině osamocených středověkých hradů a jak naznačuje J. Válka, kontakt opevněného areálu se zázemím města se omezoval.⁶⁰ Ve městech se začala budovat již na konci 17. století kasárna a měšťané museli jako ve středověku hájit své hradby se zbraní v ruce.

Stupni výroby a její organizaci, stejně jako charakteru obchodu odpovídalo sociální složení obyvatelstva svobodných měst, rovněž mající ještě podobu středověké stratifikace, ale s nižším podílem chudiny. Středověký patriciát se proměnil v „honorace“, které byly tvořeny úzkou skupinkou obchodníků, bohatých cechovních mistrů, početně i významem rostoucí inteligencí (právníci, lékaři), úředníky státní a církevní správy. V Brně k nim patřilo v první polovině 18. století přibližně 80 rodin. Jejich členové ovládali městskou správu a mezi nimi a ostatními měšťany probíhaly v nových formách staré sociální zápasy. Existovala ještě další konfliktní situace daná sporem o postavení šlechtických domů a církevních institucí ve městech. Ty byly vyňaty z městských dávek a tak poválečné budování šlechtických paláců a klášterních komplexů zabírající velké plochy, ubíralo místo městským domům uvnitř hradeb a vedlo k úbytku možných městských daní. Skončila též doba městské soudní a správní autonomie. V čele měst stáli královští rychtáři, jimž podléhaly městské rady. Městské soudy ztratily svou předválečnou suverenitu, rozsudky i odvolání schvaloval Tribunál. Stav svobodných měst k roku 1704 dobře vystihuje jejich popis zpracovaný zvláštní komisí, která sice provedla šetření v Čechách, ale jejíž výsledky jsou podle J. Války aplikovatelné i na moravské poměry. Dle zjištění komise „*náš měšťan žije jako sedlák, až na to, že je svobodný ... mnozí z měšťanů vzdychají, když si vzpomenou na staré časy, kdy královská města stála v takovém rozkvětu, jak to četli ve starých privilegiích nebo slyšeli od svých dědů.*“⁶¹

V celém průběhu 18. století, se zvyšující se intenzitou k jeho konci, můžeme sledovat zájem státu o poddané jak s ohledem na nové teorie i praxi, tak i v návaznosti na aktuální stav zemí monarchie. Jedním z principů vztahu státu k obyvatelstvu byla elementární snaha po spravedlnosti a pokud možno rovnoměrném a tudíž adekvátnějším rozložení povinností poddaných vůči němu.

⁶⁰ Tamtéž, s. 135.

⁶¹ Tamtéž, s. 135–136.

Jednou z těchto „intervencí“ bylo vydání císařského reskriptu 11. září 1713, jimž bylo přikázáno všem vrchnostem (pod pokutou 100 dukátů) zaslat do čtyř neděl od vyhlášení reskriptu přiznání o počtu a velikosti všech poddanských gruntů a domů z důvodu proporcionálního zajištění ubytování pro vojenské průchody a pro přezimování vojska. V přiznáních měly být evidovány všechny obydlené domy se specifikací podle dobového sociálního klíče – tzn. grunty od celolánků po čtvrtlánky, zahradnické a chalupnické domky, předměstské domy, mlýny a další budovy vhodné pro ubytování vojska. Do soupisu nebyla zahrnuta královská města (obdobně jako u katastrů). S císařským požadavkem seznámil brněnský Tribunál krajské hejtmany až 10. října téhož roku. Termín nebyl dodržen, po dané lhůtě dodávané materiály měly četné nedostatky a když ani v březnu roku 1716 nebyl elaborát zkompleťován a z Vídně bylo vyhrožováno přísnými sankcemi, ujal se sestavení soupisu zemský účetní Martin Max Böhm a zpracoval podle originálních fasí jednotlivých panství a krajů 6 sumářů, které jsou dosud dochovány. Poskytují cenné průřezové informace o situaci na Moravě v roce 1716.⁶²

Je však pochopitelné, že při jejich použití musí mít badatel stále na zřeteli skutečnost, že data, s nimiž pracuje, byla M. M. Böhmem převzata z materiálů vzniklých ke kontribučním účelům, takže lze předpokládat snahu o podhodnocení. J. Radimský zveřejnil data k Jihlavskému kraji s příslušným komentářem a J. Málek, který zpracoval všechny urbáře panství Telč patřící do Jihlavského kraje, následně srovnal urbář z roku 1717 se soupisem z roku 1716 pro dané panství, jeho vesnice, městečka a města. Došel k závěru, že se oba prameny v mnoha případech podstatně liší : rozdíl činil 25 až 35 %. Panství se snažilo co nejvíce snížit plánovaný počet ubytovaného vojska, proto byl v soupise proti urbáři uveden celkově nižší počet domů, přičemž počet selských vrstev byl záměrně snížen a počet chalupníků proti skutečnosti naopak nadsazen. Je samozřejmé, že tam, kde urbáře chybí a kde půjde o rekonstrukci hrubého obrazu větších územních celků než panství, zejména krajů, je soupis použitelný.⁶³

Elaborát přináší informaci o 87 085 gruntech a domech na Moravě, z nichž bylo 48 340 sedláků nad 1/8 lánu (55,5 %), 26 950 chalupníků, domkářů a zahradníků (30,9 %), 5 476 měšťanů (6,3 %) a 6 319 předměšťanů (7,2 %). V královských městech bylo napočítáno 2 753 domů, takže celkový počet gruntů a domů se rovnal 89 838 a podíl městských a předměstských domů činil 16,2 %.

⁶² Radimský, J.: Jihlavský kraj roku 1716. *Vlastivědný sborník Vysočiny*, roč. III., 1959, s. 107–108 (dále jen Jihlavský kraj ...).

⁶³ Málek, J.: Poznámky k soupisu domů z roku 1716 v Jihlavském kraji. *VVM*, roč. XVI, 1961–1964, s. 140–141.

Soupis zachytil v dobových kategoriích rovněž společenskou stratifikaci osedlého obyvatelstva podle krajů, mimo populace královských měst.

Tab. č. 6 : Sociální skladba osedlých jihomoravských krajů v roce 1716

Kategorie	Brno	U. Hradiště	Jihlava	Znojmo	Morava	%
6/4 lánu	7			6	29	0,1
5/4 lánu	5	1		1	28	0,1
1 lán	1405	137	551	1237	4009	4,8
3/4 lánu	548	154	77	330	2105	2,4
1/2 lánu	4096	2501	1244	2368	16347	18,7
1/4 lánu	6470	3366	1719	2056	21946	25,2
1/8 lánu	361	487	192	53	3255	3,7
Zahradníci	164	1451			2930	3,3
Podsedci	240	158			680	0,8
Pasekáři		23			23	0,1
Chalupníci	5169	2353	1334	1593	20507	23,5
Domkáři	523	167	359	244	2810	3,2
Svobodníci	53	9	10	8	151	0,1
Mlynáři	111	77	82	23	470	0,5
Měšťané	1104	322	408	706	5476	6,3
Předměšťané	532	647	518	297	6319	7,2
Celkem	20787	11853	6494	8922	87085	100

Pramen: Radimský, J.: Jihlavský kraj roku 1716. *Vlastivědný sborník Vysočiny*, roč. III., 1959, s. 108.

Sociální profil venkova, ale i poddanských měst a městeček, tvořily rolnické vrstvy s naprostou převahou drobnějších hospodářů, půlláníků a čtvrtláníků, kterých bylo na Moravě 43,9 %. Ve skutečnost bylo zřejmě poněkud více větších sedláků, u kterých byla snaha jejich skutečné počty zatajovat a redukovat reálný stav. Podle elaborátu se podíleli na celku jen 7,4 %. Další významnou sociální skupinu tvořili zahradníci, podsedci, pasekáři, chalupníci a domkáři (30,9 %), přičemž její těžiště tkvělo v chalupnících (23,5 %). V tomto případě byl patrně faktický počet a podíl nižší. Měšťané a předměšťané s mírnou převahou předměšťanů se na sociálním profilu Moravy podíleli jen nevýznamnými 13,5 %, tzn., že ještě v polovině druhého decennia 18. století nebyly překonány důsledky třicetileté války.⁶⁴

V Brněnském kraji tvořili velcí sedláci skupinu s 9,5 %, zcela v ní dominovali lánici s 71,5 %. Střední a drobní sedláci měli zastoupení ve výši 52,6 %, představovali tak více než polovinu osedlých. Neselské vrstvy (chalupníci atd.) se na celku podílely 29,3 %. Měšťané a předměšťané s výraznou pře-

⁶⁴ Radimský, J.: *Jihlavský kraj...*, s. 108–109.

vahou měšťanů doplňovali sociální profil kraje 7,9 %. Zcela zanedbatelnou kategorii představovali svobodníci a mlynáři – 0,7 %. Při srovnání s celkem země bylo v Brněnském kraji větší zastoupení bohatších selských kategorií, přesto i zde sociální základna tkvěla ve středních a drobných držitelích gruntů, pouze městské vrstvy měly výrazněji nižší podíl.

Ve Znojemském kraji byl podíl velkých sedláků ještě větší, činil 17,6 %, středních a malých rolníků bylo 50,2 % s paritním rozložením počtu púlláníků a čtvrtláníků, neselské vrstvy byly tvořeny jen chalupníky a domkáři, jejichž váha se rovnala 20,6 %, měšťané a předměšťané byli zastoupeni 11,2 %. Vzhledem k moravskému průměru měli velcí sedláci výraznou převahu, středních selských vrstev bylo rovněž procentuálně více, naopak neselských zřetelně méně, obdobně městský stav měl nízké zastoupení.

Hradištský kraj měl již zcela jiný sociální profil. Velkých hospodářů zde bylo zanedbatelných 2,5 %, středních a drobných zemědělců zato 53,6 %, neselské vrstvy zastoupené zahradníky, podsedy, pasekáři, chalupníky a domkáři se podílely 35 %, městské kategorie byly tvořeny 8,2 %. Jednalo se o obyvatelstvo již značně sociálně diferencované (také vliv vinorodých oblastí) s nízkým zastoupením měšťanů a předměšťanů.

Nejmenší Jihlavský kraj měl 9,7 % velkých sedláků, ostatní selské kategorie se na celku podílely 48,6 %, neselské sestávající jen z chalupníků a domkářů byly zastoupeny 26,1 %, zato městské vrstvy zde byly podílově nejvýznamnější ze všech jihomoravských krajů – 14,3 %. Svou sociální strukturou se relativně nejvíce blížil moravskému průměru. Z hlediska panství podle velikostních skupin bylo v Jihlavském kraji přes 53 % malých dominií do 50 osedlých, které nemohly svým majitelům poskytnout větší příjem ze stálých činží, naturálních dávek i robot. Skutečně velký statek s počtem osedlých přes 1000 byl jen jeden – Telč. Měst uvádí tento materiál 5, mezi nimi Slavonice s 80 měšťany a 43 předměšťany a Telč s 87 měšťany a 148 předměšťany. Při srovnání s lánovými rejstříky registrujeme prudký pokles počtu osedlých ve Slavonicích (z 201 na 123) a naopak zachování stavu v Telči (z 234 na 235). Největším poddanským městem kraje byla v roce 1716 Třebíč s 90 měšťany a 210 předměšťany. Královská Jihlava měla odlišný vojenský ubytovací systém a 433 usedlíků (vzato z jiného pramene). Váha osedlých městských vrstev kraje včetně Jihlavy se tak zvýšila na 22,2 %.⁶⁵

Morava první poloviny 18.století nebyla čistě zemědělskou zemí, disponovala také určitým potenciálem jak městských řemesel organizovaných v ceších, tak znenáhla nově zakládánými i jinak organizovanými manufakturami vedle

⁶⁵ Tamtéž, s. 110.

tradiční a v některých hospodářských oblastech země intenzivněji rozvíjenou lidovou podomáckou výrobou.

Ve výše položených územích se stále četnější skupiny obyvatelstva živily pěstováním lnu, přadláctvím, tkalcovstvím, chovem ovcí. Třicetiletá válka vnesla do této textilní výroby velkou strukturální změnu danou rozvojem vrchnostenského podnikání, které bylo spojeno jak s robotami, tak s monopolizací ve sféře výroby i obchodu. Po válce se rozvíjelo zvláště lnářství, ale také železářství, sklářství. Tam, kde k tomu byly vhodné geografické a klimatické předpoklady, se stále více poddanských rodin živilo buď zčásti nebo úplně nezemědělskou výrobou a směnou. Len se pěstoval jak na panské, tak i poddanské půdě. Na přeslicích nebo kolovratech pracovaly vesnice po dobu celého roku. Tkaní lněných látek bylo tak jednoduché, že vesničané mívali stavy doma. Ve městech byly plátenické cechy, z nichž i z podomáckých dílen putovaly výrobky na významné trhy do Olomouce, Brna, Fulneku, Nového Jičína atd., kde je nakupovali vesměs slezští obchodníci, a tak se moravská plátna dostávala jejich prostřednictvím na velmi vzdálené trhy. Do obchodu s plátnem intenzivně zasahovali také židovští obchodníci, zejména z Mikulova, kteří měli četné a dobré kontakty na Vídeň.⁶⁶

Již v 17. století se tímto způsobem rozvinula rozptýlená manufaktura a uplatňoval se faktorský systém. Právě rozvoj rozptýlené manufakturní výroby byl hlavní příčinou nenávisi cechů proti vesnickým „fušerům“, protože ohrožoval odbyt výrobků cechovních mistrů a zařazoval necechovní „mistry“ do manufakturního výrobního procesu. První tkalcovská manufaktura byla zřízena na pernštejnském panství na západní Moravě v roce 1706. Vyráběla plátno a umělecké tkaniny na vývoz, její součástí bylo bělidlo, valcha, barvírna a balírna, tzn. tkala se tu i vlna. Zahrnovala jak formu rozptýlené, tak centralizované manufaktury, zanikla na konci 18. století.⁶⁷

Další plátenická manufaktura na území jižní Moravy byla založena na letovickém panství majitelem hrabětem Jindřichem Kajetánem Blümegenem v polovině 18. století. Nezná se přesné datum vzniku, první zmínky pocházejí z roku 1754. Jednalo se o mimořádnou záležitost mimo jiné také vzhledem ke skutečnosti, že do Letovic se musely suroviny dovážet, menší množství lnu se pěstovalo pouze na sousedním Kunštátsku. Zakladatel hrabě Blümegen patřil k reprezentantům nového druhu šlechty, která se věnovala průmyslovému podnikání. Nová manufaktura se musela potýkat s řadou těžkostí, jednou z nich byl nedostatek pracovních sil (tkalců). Hrabětem jmenovaný ředitel Fr. Johann

⁶⁶ Válka, J.: *Morava reformace...*, s. 136–137.

⁶⁷ Svobodová, Vl.: *Lidová a manufakturní textilní výroba s přihlédnutím k vývoji na Moravě*. Trutnov 1983, s. 102.

Scholz zaměstnával i uprchlíky ze severomoravských Janovic, např. dílovedoucího Zachariase Sauermanna vedle tkalců z Jevíčka, Svitav, Březové, Šluknova i odjinud. Dokonce se souhlasem a podporou samotné Marie Terezie získal hrabě několik desítek tkalců z vojenských útvarů. Na přelomu 18. a 19. století, kdy dospěla nyní již bavlnářská manufaktura do fáze svého největšího rozkvětu, zaměstnávala 10 000 lidí a patřila k největším podnikům toho druhu na Moravě.⁶⁸

Po třicetileté válce se obnovovala i výroba suken. Ovce se chovaly nejen na horách, ale i v nížinách. Na počátku 18. století se podle J. Války odhadoval počet ovcí na Moravě na 200 000 kusů, v polovině 18. století již na půl milionu, přičemž jejich dvě třetiny se produkovaly v panských ovčínách. Složitější soukenictví bylo realizováno jen v ceších v královských i poddanských městech. Údaje z roku 1728 hovoří o 169 soukenicích v Třebíči, 140 ve Vizovicích, 71 v Bystřici nad Pernštejnem, zejména však na severní Moravě, v celé zemi mělo být na 2 000 soukenických dílen. Zboží bylo střední kvality a vyváželo se do Německa, Rakouska, Uher, Itálie. I v tomto textilním oboru se znamenitě v roli obchodníků uplatňovali židé.⁶⁹

Cechovní forma soukenictví se stále zřetelněji jevila jako nedostačující a nevyhovující, proto bylo ze strany státu přikročeno podle nových merkantilistických zásad k uplatňování organizačního uvolňování. Poprvé se tak stalo v roce 1724 v tehdy rakouském Slezsku vydáním patentu, který umožňoval práci tkalců i mimo cechy. Na Moravě byla situace jiná, zde generální cechovní patent z roku 1731 a generální cechovní artikuly z roku 1739 měly poněkud odlišnou dikci. Stát chtěl získat dohled nad touto další výrobou a naopak nutil cechy inkorporovat všechny necechovní tkalce a další, tzv. „fušery“, do cechů, přičemž omezoval a současně unifikoval cechovní pravomoci, zejména přijímání cizinců, udělování mistrovského práva apod.⁷⁰

Nové formy manufakturního podnikání rozbíjely původní jednotu domácké a řemeslné výroby vytvářením kapitalistických vztahů ve městech i na venkově. Manufakturní výroba oslabovala řemeslnou i domáckou produkci, vedla k větší standardizaci, rozšiřovala sortiment zboží, její produkty svou lácí, pestrostí a cenou stále ostřeji a razantněji konkurovaly domácké i řemeslné výrobě. Manufaktury vtahovaly do své sféry vlivu početnější vrstvy městského i venkovského obyvatelstva v souvislosti s růstem populace a její prohlubující se pauperizací.

⁶⁸ Pospíšilová, M.: Textilní manufaktura v Letovicích v 18. století. *VVM*, roč. XXXIII, 1981, s. 12-24.

⁶⁹ Válka, J.: *Morava reformace ...*, s. 137.

⁷⁰ Svobodová, Vl.: *Cit.d.*, s. 100.

Domácká výroba měla u nás velmi dlouhou tradici, postupně její část přecházela do městské cechovní výroby, stále se však udržovala ve své původní živelné neorganizované podobě jako vhodné přilepšení hospodářské situace v domácnostech. Prostředníkem mezi městskou výrobou cechovní a lidovou výrobou na vesnicích byla malá města, kde se vyskytovaly a setkávaly v konkurenčním soutěžení na trzích a jarmarcích obě skupiny řemeslníků. V těchto malých centrech docházelo k vyhraněným sporům mezi mistry a „fušery“.⁷¹

Domácká výroba se vyvíjela výlučně podle krajových a místních tradic a specializací. Např. na Vyškovsku to byla produkce „slaměnek“, ošatek na pečení chleba.⁷² Na Holešovsku a Vizovicku v chudém valašském kraji, kde pole neposkytovala dostatek obživy, si lidé pomáhali domáckou výrobou nejrůznějších předmětů ze dřeva, kterého naopak bylo nadbytek. Potřebné suroviny si odnášeli z hor podle principu: „Páni mají v hoře dřeva dost, šak jim to neuškodí.“⁷³ Neměli zvláštní dílny, pracovali po celý rok před stavením, za nepohody pod přístřeškem kůlny. Jedni vyráběli, druzí roznášeli nebo rozváželi hotové dřevěné výrobky po světě na tzv. „taligách“, což byly dvoukolové vozíky, tažené jedním nebo dvěma členy rodiny. Zápis v urbáři obce Horní Ves na Holešovsku z roku 1724 informuje: „V té obci jeden každý usedlý k panské ruce po třech stech šindela povinen dělati jest...“⁷⁴ Vedle šindele se vyráběly hrábě, puténky, lopaty, dřevěné mísy, vidle, vařečky, trakaře, loukotě, stoličky, kolečka, motovidla a kolovrátky na předení, lámky a potírky na len a konopí atd.

Ve vesnici Držkové ze slušovické farnosti byla tradice výroby dřevěného uhlí v milířích. „Strýc od kopy“ pak rozvážel dřevěné uhlí kovářům i hospodyním po celé Hané. V Březové z téže farnosti vyráběli slaměnky (ošátky na chléb), v Hrobici (tamtéž) produkovali jalovcové faječky a prodávali ve Vsetíně koupené křiváky (nože), v Neubuzu a Všemině se zabývali produkcí dubových ošatek, v Trnavě pletli rozmanité proutěné košíky. To je malá ukázka rozmanitosti domácké produkce z jedné jihomoravské farnosti. Kromě toho se všude na horách přižívovalo chudé obyvatelstvo výrobou metel z březového proutí, které nabízeli na městských trzích nebo roznášeli dům od domu. Zvláštním oborem domácké produkce na Valašsku byla výroba houněných papučů a některé vesnice (např. Kostelec u Štípy, Štípa na Holešovsku) byly centry výroby poutnického zboží (obrázky svatých, drobné předměty z cínu a olova atd.).

Vedle této mimozemědělské celoroční produkce a obchodu s ní odcházeli každoročně chudí z hor dolů do úrodných nížin na sezonní zemědělské práce,

⁷¹ Tamtéž, s. 42.

⁷² Burian, V.: Zaniklá domácká výroba na Vyškovsku. *ČL*, roč. 48, 1961, č. 4, s. 57.

⁷³ Janovský, R.: Domáci průmysl na Holešovsku. *ČL*, roč. 29, 1929, s. 209.

⁷⁴ Tamtéž, s. 210.

zejména žně, ale i za jinými aktivitami, např. pracovat jako nádeníci na různých stavbách.⁷⁵

Stav země i jejího obyvatelstva nebyl uspokojivý. Města nadále tíživě nesla zadlužení z dob třicetileté války, rozvoj řemesel a obchodu byl nedostačující, mnoho řemeslníků neprovozovalo pro chudobu svou živnost, někteří pracovali jen určitou dobu v roce. Vládnoucí kruhy vídeňského dvora si tuto situaci uvědomovaly a v duchu nastupujícího merkantilismu se pokoušely stávající poměry zlepšit. Státní zásahy byly vedeny ve směru zajištění výroby lepších druhů zboží, zvýšení kvalifikace řemeslníků, odstranění fušerů a nedouků mezi cechovními mistry. Již zmíněný patent z roku 1731 vydaný císařem Karlem VI. pro všechny české země měl své další organizační a realizační pokračování. Do 1. května 1733 měly být panovníkovi předloženy všechny dosavadní cechovní artikule k potvrzení. Pracovala s nimi a revidovala je zvláštní tribunální komise. Do nového textu artikulů neměly být opisovány obecně známé a platné body z patentu, např. o tzv. venkovských přidružených sdruženích, o vydávání výučních listů, o restrikci cechů, o překážkách nemanželského původu pro získání mistrovství apod. O celé akci jsou dochovány písemnosti – hlášení královských a poddanských měst, opisy artikulů, seznamy mistrů, taktéž zjednodušený sumář těchto hlášení z let 1732/1733, vytvořený však až v roce 1749 pro potřebu nově založeného Řemeslnického a továrního úřadu v Brně. Je tak dochována první statistika řemesel pro Moravu z doby ještě před rozmachem manufakturní výroby. Její data na úrovni šesti moravských krajů zveřejnil J. Radimský.

Autor odhadl k roku 1732 počet všech řemeslnických mistrů na Moravě na 12 000–13 000 osob. Celkový počet musel být odhadnut, protože dobová statistika pracovala jen s dvaceti řemeslnickými obory, nebyli do ní pojeti např. ševci, pastýři, sládcí, mlynáři a další. V sedmi svobodných moravských městech žilo k danému roku 2 776 mistrů, k jejich cechům patřilo ještě 1 453 venkovských mistrů, tzn. je možno konstatovat, že tato města reprezentovala třetinu řemeslnických mistrů. V zemském hlavním městě Brně bylo v 39 ceších organizováno 907 mistrů, přičemž 452 přímo ve městě a 455 ve venkovských obcích a městečkách.

Zřetelně se projevil protiklad mezi severem a jihem, když sever představoval tu část Moravy, v níž byla řemesla relativně mnohem rozvinutější, s dominancí pláteníků, soukeníků, krejčích, řezníků, pekařů, kovářů, jih oblast řemeslně málo dimenzovanou. Těžiště řemeslnických vrstev se nacházelo v Olomouckém a Přerovském kraji, nejméně řemeslníků měl zemědělský

⁷⁵ Tamtéž, s. 211–221.

Znojemský kraj. Kraj Brněnský se nacházel ve středním pásmu, obdobně jako Hradištský, nejbliže k „severním“ krajům měl kraj Jihlavský.⁷⁶

Nejnovější práce k dějinám Moravy považují za mezník jejích nejen politických dějin polovinu 18. století, respektive počátek 40. let spojený s nástupem Marie Terezie na rakouský trůn. Stát se snažil, zvláště po ztrátě podstatné části Slezska, v duchu zásad merkantilismu o zvládnutí situace. Jednak kontinuálně navazoval na směry svého přístupu rozvíjeného v první polovině 18. století a intenzifikoval je, jednak přicházel s novými prvky. Chtěl formou státních zásahů do hospodářství především udržet, ale také upevnit a posílit monarchii uvnitř i navenek. Jak naznačuje J. Janák, sám stát se stával podnikatelem, poskytoval levné půjčky, unifikoval a vytvářel výrobní řády a pravidla, uděloval zvýšenou měrou tovární oprávnění, bojoval proti monopolům. Začala se výrazněji akcentovat nejen cechovní malovýroba, ale také tovární velkovýroba. Pro další rozvoj rakouského hospodářství bylo důležité, že tovární privilegia začala být udělována také nekatolíkům, tzn. zahraničním odborníkům přicházejícím často z protestantských zemí. Dobové materiály informující o stavu Moravy k roku 1750 vyzvedaly přístup k chudíně a upozorňovaly na skutečnost, že každá obec musí pečovat o své chudé, takže ubývá žebráků.⁷⁷

S vládou Marie Terezie je také spojena „akce zcela mimořádného významu“, jak oprávněně označil statistik a demograf V. Sekera první konskripci duší provedenou v roce 1754. Tento podnik byl realizován po válkách o dědictví habsburské, kdy se mladá panovnice opírající se o kvalitní rádce pokoušela odvrátit zkázu státu prostřednictvím berní reformy, posílením centralizace, vydržováním stále armády v síle 150 tisíc mužů, podporou podnikání a manufaktur. Při všech těchto zásadních vládních aktech však postrádala jednu důležitou informaci - neznala početnost obyvatelstva státu, ani jednotlivých zemí. Proto se rozhodla provést první soupis lidu, který byl dobově nazýván konskripcí duší; k jeho provedení byly v průběhu let 1753 a 1754 vydány čtyři císařské reskripty. Soupis obyvatelstva provedly jak politické úřady, jimiž byly v dané době vrchnostenské kanceláře, tak orgány církevní správy, což byly farnosti a jim nadřízená biskupství. Obojí data se od sebe lišila, protože k jejich pořizování přistupovaly příslušné instituce z odlišných pozic. Zatímco zájem panství směřoval k vykazování pokud možno nízkého počtu poddaných s ohledem na daně a odvody, kromě toho evidovali jen vlastní poddané, faráři naproti tomu zapisovali všechny osoby přítomné ve farnosti, tzn. i „cizí“. Okruh těch,

⁷⁶ Radimský, J.: První statistika moravských řemesel z let 1732–1733. *SMM*, roč. LXXX, 1961, s. 238–247.

⁷⁷ Janák, J.: Hospodářský rozmach Moravy 1740–1918. *Dějiny Moravy 3/1*, Brno 1999, s. 9–11 (dále jen *Hospodářský ...*).

kteří tehdy patřili k „cizím“, byl značně široký, byli to nejen cizí státní příslušníci, ale také osoby příslušné do jiných farností téže země, případně pocházející z jiných zemí rakouské monarchie. Míra nepřesnosti se na Moravě zvyšovala také z toho důvodu, že olomoucké biskupství zahrnovalo i části Slezska. Kromě toho nebylo registrováno vojsko, ani děti do jednoho roku věku. I přes tyto zjevné nedostatky se uskutečnilo prvé statistické šetření v podstatě veškerého obyvatelstva, nikoliv jen osedlých, které se stalo základem a výchozí platformou dalších konskripcí a na ně posléze navazujících sčítání. Následující soupis byl proveden na jaře roku 1761 a od roku 1762 se konaly konskripce pravidelně každý rok až do roku 1769. Obsahovou náplň soupisů z let 1754 a 1761 tvořily informace o věku, pohlaví a rodinném stavu obyvatelstva, označovaného neurčitě jako „befindliche Seelen“. Od roku 1762 se obsah zjišťovaných dat rozšířil, mimo jiné o údaje o stavech a o povolání obyvatelstva. Stavovská, případně profesionální, příslušnost se měla sledovat u veškerého obyvatelstva, nikoliv jen u ekonomicky činných, tzn. registrování a vyhodnocování byli i rodinní příslušníci závislí obživou na hlavě rodiny. V praxi však docházelo k rozdílům mezi údaji v tabulkách podle věku a v tabulkách podle stavů. Organizátoři soupisů v letech 1754–1769 rovněž nebyli schopni jednoznačně definovat, o jaký typ obyvatelstva se jedná, zda o přítomné nebo domácí, byly to buď výše zmíněné „duše“, nebo farníci, či komunikanti. V. Sekera se domnívá, že tomuto označování nejlépe vyhovuje pojem přítomné obyvatelstvo. Zemské sumáře a sumáře podle krajů se dochovaly ve zcela rozdílné míře, pro Moravu existují zemské sumáře pro křesťany i židy, dokonce dvojmo – jedny ve Vídni a druhé v Brně, ovšem rozmanitě k různým konskripcím. Pro rok 1761 se zachovaly oba zemské sumáře (pro křesťany i židy), rok 1762 a 1763 je doložen jen pro křesťany, zato podrobně až na úroveň hlášení za panství, takže jsou k dispozici tabulky zpracované za kraje. Tato data byla publikována zčásti J. Radimským, V. Sekerou, zejména však Fr. Dvořáčkem a jsou použita v této práci na úrovni země i krajů. Hodnota konskripcí v dalších letech dosti značně klesala a úměrně s tím jsou dochovány i archivní fondy, bohužel ani pro jediný rok nejsou zachovány údaje za všechny české země. Pro Moravu byla data publikována v různých edicích.⁷⁸

Zatímco V. Sekera zveřejnil v tabulkové části práce Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918 data vrchnostenských soupisů podle stavu (povolání) pouze za země a celek českých zemí, J. Radimský ve studii Vývoj obyvatelstva na Moravě do r. 1857 publikoval srovnatelné údaje za Moravu a její kraje

⁷⁸ Sekera, V.: *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918, díl I., 1754–1865*, Praha 1978, s. 12–31, 151–152 (dále jen *Obyvatelstvo ...*).

z konskripce v letech 1763, 1791, 1812 a 1817.⁷⁹ Nejlépe mi posloužily tabulky zpracované Fr. Dvořáčkem. J. Radimský se snažil zachytit úroveň krajů a hlavních zemských měst.⁸⁰ Následující tabulky z roku 1763 byly převzaty z jiné jeho studie a zjednodušeny.

Tab. č. 7 : „Přítomné“ obyvatelstvo jihomoravských krajů podle stavů v roce 1763 (bez židů)

Kategorie	Brno		Znojmo		Jihlava		Uherské Hradiště	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Duchovní	662	0,3	458	0,5	253	0,4	333	0,3
Šlechta	83	0,0	90	0,1	52	0,1	78	0,1
Úředníci	705	0,3	210	0,2	333	0,5	487	0,4
Sluhové	18 392	8,3	5 870	6,3	5 305	7,6	7 328	5,9
Měšťané	2 449	1,1	2 348	2,5	1 493	2,1	2 125	1,7
Řemeslníci	5 869	2,7	3 729	4,0	5 547	8,0	4 141	3,3
Rolníci	192 464	87,0	80 850	86,3	55 913	80,2	109 862	88,2
Chudí	620	0,3	168	0,2	825	1,2	263	0,2
Celkem	221 244	100,0	93 723	100,0	69 721	100,0	124 617	100,0

Pramen : Radimský, J. : Sčítání lidu na Moravě r. 1763. *Sborník archivních prací* IV, 1954.

Data jednoznačně potvrzují, že i v 60. letech 18.století byli na Moravě hlavní „profesní“ a stavovskou skupinou obyvatelstva zemědělci, pochopitelně v rozmanitých sociálních vrstvách, které nám však tato konskripce nepřiblíží. Jestliže v celé zemi činil jejich podíl 85,4 %, pak váha této fundamentální skupiny varírovala v jednotlivých krajích podle celkových charakteristik daných regionů. Stále platila dichotomie mezi Jihlavskem a ostatními třemi jihomoravskými kraji. Značně vypovídající je velikost a pořadí po rolnicích podílově druhé kategorie v zemi. Zatímco v celozemském měřítku jí byli služící, do níž byli zahrnováni i námezdně pracující, nevyučení dělníci a podruzi, což odpovídalo třem „zemědělským“ regionům, v Jihlavském kraji to byli řemeslníci. Na Moravě byly v roce 1763 řemeslníků 4 %, v Jihlavském regionu však 8 %. Vedle něho pouze Znojemský kraj se 4 % řemeslníků překračoval zemský průměr, ostatní jihomoravské kraje se nacházely pod ním. Naopak váha služebnictva, která činila na Moravě v průměru 8 %, byla nižší na Znojemsku a Hradištsku, jen 6 %. Všechny ostatní zjišťované kategorie měly již statisticky zcela marginální význam. Z této marginality poněkud vystupovalo měšťanstvo,

⁷⁹ Tamtéž, s. 49; Radimský, J.: Vývoj obyvatelstva na Moravě do r. 1857. *VVM*, roč. 1, 1946, s. 73–108 (dále jen Vývoj obyvatelstva).

⁸⁰ Dvořáček, Fr.: Soupisy obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754–1921. *Československý statistický věstník*, roč. V–VII, Praha 1924, 1925, 1926.

keré na Moravě představovalo 14 844 osob a 1,7 %. V jihomoravských krajích mělo opět rozdílné zastoupení od 1,1 % na Brněnsku, přes 1,7 % na Hradištsku až po 2,1 % na Jihlavsku a 2,5 % na Znojemsku. Všechny další evidované skupiny v zemi se svým podílovým vyjádřením nacházely pod úrovní jednoho procenta.

Tab. č. 8 : „Přítomné“ obyvatelstvo Moravy podle stavů v roce 1763 (bez židů)

Kategorie	Počet	Podíl v %
Celkem	509 305	100,0
Duchovní	3 084	0,3
Šlechta	484	0,1
Úředníci	2 748	0,3
Sluhové	68 615	7,8
Měšťané	14 844	1,7
Řemeslníci	34 531	3,9
Rolníci	753 214	85,4
Chudí	3 613	0,4

Radimský, J.: Sčítání lidu na Moravě r. 1763. Sborník archivních prací IV, 1954.

Při detailnějším pohledu na zveřejněná data Jihlavského kraje z roku 1763 upoutá soustředění židů do židovských obcí. Nejvíce jich bylo v Třebíči – 963, ve Velkém Meziříčí – 561, Třešti – 475, Brtnici 193, Markvarci – 110 osob, Českém Rudolci a Bolíkově – 103 osoby, Batelově – 89, Telči – 48, Puklicích – 35 osob, celkem v kraji 2 577 židů, 1300 mužů a 1277 žen.⁸¹

Klesající hodnotu konskripce si začal posléze uvědomovat i rakouský stát, zejména spoluvladař Marie Terezie, její syn Josef II., mimo jiné s ohledem na dosavadní „výkonné orgány“ provádějící soupisy, které neměly zcela pozitivní vztah k soupisovým akcím a v důsledku toho ze svých specifických pozic konskripce již vlastní formou své realizace znehodnocovaly. Proto císařský patent z 10. 3. 1770 uložil provádění soupisů, včetně tažného dobytka, „ne-stranným orgánům“, tj. krajským úřadům a vojsku. Tento způsob realizace zůstal v platnosti až do roku 1851, přičemž definitivní úprava soupisových akcí vešla v platnost od roku 1780. Ve srovnání s prvním obdobím (1754–1769) byly „vojenské konskripce“ obsahově výrazně chudší. Roztřídění obyvatelstva podle stavovské příslušnosti bylo rovněž do roku 1769 metodicky dokonalejší, profesionální klasifikace po roce 1770 byla jednoznačně orientována na vojenské potřeby. Podrobně byli klasifikováni jen příslušníci privilegovaných stavů

⁸¹ Radimský, J.: Sčítání obyvatelstva v Jihlavském kraji v roce 1763. *ČL*, roč. 2, 1947, s. 143–145.

(osvobození od vojenské služby), kteří však představovali pouhou pětinu mužské části populace, od roku 1805 byli postaveni na roveň křesťanským mužům židé, kteří byli sčítáni s nimi dohromady. Ženy byly v sumářích za kraje a země sledovány pouze z hlediska celkových počtů, bez jakékoliv další specifikace. Pozoruhodný je diferencovaný přístup k jednotlivým vrstvám společnosti. Lze říci, že byl stále plnou měrou stavovský. Kláštery, šlechta a honorace vyplňovaly od roku 1778 nově zavedené individuální domovní a rodinné archy samy, nemusely v nich udávat věk, ženy neuváděly své stáří obecně, proto nebylo vůbec možno sestavovat sumáře věkového složení obyvatelstva, věk dětí do 1 roku byl uváděn zlomkem v arších, ale v sumářích nebyly děti do 1 roku vedeny do roku 1805 vůbec.

Stavovská struktura podle povolání byla sledována metodicky zcela neadekvátně pouze u mužské křesťanské populace starší 17 let, a to jen u ekonomicky aktivních. Rubrikace byla sice podrobnější – vedle duchovenstva, šlechty, úředníků a honorace, měšťanů ve městech a řemeslníků ve městech a na venkově to byli rolníci, domkáři, zahradníci a jiná zaměstnání, k jiným státním potřebám použitelní, vedle toho však podle branného zákona z roku 1769 od vojenské služby osvobozená kategorie nástupců nebo nejbližších dědiců předchozích rolníků, měšťanů, řemeslníků a pak jen sumárně mužský dorost ve věku 1–12 a 12–17 let. Instrukce připojené ke konskripčnímu patentu z 26. 5. 1777 přinášely návod, koho do příslušných rubrik zahrnovat a jak. Např. k rolníkům byli započítáváni podle berních předpisů „osedlí“ ve specifikaci celoláník, půlláník, čtvrtláník, tzn. především jen selské vrstvy. Do roku 1850 zanikla kategorie dědiců, i domkářů a zahradníků.⁸²

Na samém počátku druhé etapy statistických šetření v souvislosti s vládou nařízeným sčítáním „duší“ a tažného dobytka se změněnými „výkonnými orgány“ vypracovali důstojníci rakouské armády účastníci se akce v roce 1771 podrobnou zprávu v německém jazyce sestavenou podle shodné osnovy o situaci v jednotlivých zemích podle nižších správních jednotek. Cenný materiál byl pro Čechy vydán J. Kalouskem v rámci Archivu českého v roce 1913, pro Moravu až J. Kočím v roce 1960 v podobě edice. Moravský materiál nebyl v době Kalouskově znám (respektive v archivech objeven). Tato vojenská analýza byla nesena v duchu principů osvícenského absolutismu, který věnoval velkou pozornost zacházení a praktikám vrchností vůči poddaným, zvláště otázkám robotním. Cílem státu bylo získat pokud možno objektivní informace, které by se mohly stát podkladem pro reformní zásah.⁸³

⁸² Sekera, V.: *Obyvatelstvo ...*, s. 21–29, 159–161.

⁸³ Kočí, J.: Zpráva o celkové situaci na Moravě v roce 1771. *SMM*, roč. LXXIX, 1960, s. 223–224 (dále jen Zpráva ...).

Vedle tohoto cenného zdroje informací o stavu Moravy na počátku 70. let existuje další text, jehož autorem se stal spoluvladař Marie Terezie, její syn Josef II. Ten proti vůli své matky podnikl na podzim roku 1771 inspekční cestu po českých zemích a Dolních Rakousích a z ní formou subjektivního cestopisu zachytil obraz těžké situace té části říše, která byla považována za její fundament. Text je psán v první osobě (byl diktován písaři) a podává v pestrém kaleidoskopu fakta, která stála Josefu II. za povšimnutí. Zajímalo ho všechno a na vše se díval svýma očima. V centru jeho pozornosti byl stav vojska, jeho rozložení, vycvičenost, ale také strava, způsob zacházení důstojníků s mužstvem. Nemenší zájem měl jako panovník osvícenského státu o situaci poddaných, zacházení vrchnosti s nimi. Vydává osobní svědectví o krutosti jednání některých majitelů panství, např. strahovských prelátů, hraběte Štěpána Wallise, pražského arcibiskupa hraběte Antonína Petra Příchovského z Příchovic, ale i vysokých úředníků, jakým byl např. olomoucký hejtman. Jako zanícený přívrženec merkantilismu si všímá úrovně řemesel, manufaktur a továren, vyspělosti obchodu, stavu cen, celní politiky, situace v zemědělství, rozvoje dopravy, zejména silnic, krajiny i všeho, co do ní bylo vneseno člověkem. Snaží se jako pravý osvícený monarcha lokální věci na místě řešit a zjednávat ihned nápravu, případně pomoc. Nezůstává lhostejný k sociálním problémům doby, pomáhá v Podkrkonoší peněžitými dary, navštěvuje nemocnice a další ústavy, podává návrhy na jejich zvelebení. Aplikuje racionální metodu pořizování informací formou rozhovoru s místními znalci poměrů, odborníky a specialisty, ale také s prostými lidmi, tkalci, přadláky, rolníky atd. Hovoří s komerčními rady, komisaři bankovních důchodů, s představiteli vědy a kultury. Jako odchovanec francouzských encyklopedistů se snaží ve svém deníku nikde nevybočit z objektivního popisu směrem k reflexím, text je vybudován na prostých, jasných faktech. Tomu odpovídá forma, která je jednoduchá, střízlivá, bez ozdob a příkras. Z této snahy po objektivitě vypadal ve svých dopisech matce, zasílaných jí v průběhu cesty. V nich se naopak nechal strhnout k projektům a nápadům, které v této omezené formě jen skicoval. Zde je možno sledovat stopy reformátora. Najdeme tu i lidskou tvář vladaře, který byl schopen altruismu k potřebným lidem, smutku nad ubohými i radosti a úsměvu z věcí, které se podařily.⁸⁴

Všimněme si nyní informací, které nám zanechali důstojníci rakouské armády. O poměrech ve Znojemském kraji sdělovali, že jsou špatné, poddaní žijí v bídě a nouzi. Upozorňuje se na různý přístup vrchností k poddaným. Někde neměli rolníci ani osivo a vrchnost jim nepomohla, museli proto prodat oblečení,

⁸⁴ Řehořovský, J. M.: Cestopis císaře Josefa II. z roku 1771. *Naše doba*, roč. XI, 1904, s. 9–16, 103–109.

„lože“, tažný i hovězí dobytek, aby mohli zasít. Venkované si stěžovali na nevhodnou dobu odevzdávání daní a dávek bezprostředně po žních, kdy museli prodávat úrodu za nízké ceny.

Hlavní příčinu bídy však spatřovali v robotě. Vrchnostenští úředníci, ačkoliv měl existovat výměr robot stanovený zvláštní urbaniální komisí, vyměřovali podle své libovůle, na každém panství jinak. Velmi časté byly případy, kdy pololáník s 50 měřicemi polí měl povinnost robotovat se dvěma nebo více kusy dobytka celý týden, aniž přitom od své vrchnosti obdržel peníze, stravu nebo píci pro dobytek. Tato denní roboty trvala často dva i tři měsíce. Tyto poměry nutily rolníky k držení většího počtu tažného dobytka i čeledí, než by jinak bylo nezbytné. V případě, že chtěl nebo musel hospodář robotovat sám, pak svůj dobytek velmi brzy „zhuntoval“. Kromě toho existovaly obvyklé dálkové fůry v rámci robotních povinností, které citelně přispívaly k růstu dalších rolnických výdajů. Na řadě panství vládl obyčej vybírání peněžních trestů od poddaných v těch případech, kdy bez vlastního zavinění nemohli posílat na robotu tažný dobytek, čeled' nebo své děti, přičemž takováto peněžní dávka bývala větší než zemská kontribuce. Rozšířila se praxe vybírání peněžních dávek od nejzámožnějších sedláků namísto roboty, což vedlo k nespokojenosti chudších a chudých poddaných, kteří pak museli na panském robotovat i za ně.

Většina poddaných v kraji náležela do kategorie nezakoupených držitelů usedlostí, přesto při nutných opravách těchto panských nemovitostí museli nakupovat potřebný stavební materiál z vlastní kapsy, ze strany vrchnosti nedostávali žádnou náhradu a to ani tehdy, když byli z usedlosti vypuzeni a tato byla osazena novým hospodářem.

Každá rolnická usedlost musela odvádět bezplatně předivo, což vedlo k tomu, že po celou zimu hospodyně předly a neměly téměř čas na vlastní domácnost.

Všeobecná nespokojenost venkovanů byla spojena s udržovaným panským stereotypem trestání každého sebenepatrnějšího prohřešku nebo jen opomenutí formou hrubého bití a ponižování, což mnohdy vedlo k trvalým zdravotním následkům a někdy až k invaliditě. Na venkově přibývalo mrzáků.

K běžné praxi patřilo i to, že nezakoupený dobře hospodařící rolník kvalitně obdělávající pozemky musel z usedlosti odejít, protože ho vrchnost dosadila na zanedbaný pozemek, a když i ten uvedl do řádného stavu, byl opět přesídlen na jiný, špatný. Docházelo k tomu, že píle, pracovitost, cílevědomost atd. se trestala, naopak lenost a nepořádnost odměňovala.

Zpráva konstatuje nedostatečné rozvinutí obchodu (prodej ovoce a vína) i řemesel. Řemeslníci žili více z obdělávání polí a jiných prací než ze své profese.

Komisaři si všimli zajímavého jevu – tam, kde poddaní své usedlosti měli zakoupeny, byli pracovití a snaživější, jinde (ve většině kraje) byli lenivější a ledabylejší.⁸⁵

V Hradištském kraji komisaři registrovali, že se zde mladí muži žení dříve než v jiných krajích, již ve věku 16, 17 let, protože věří, že pak nebudou odvedeni k vojsku. Vzniklá rodina nemá z čeho žít, mladí ženáci se živí žebrotou, kradou, odcházejí do lesů a dávají se na zbojnictví. Obyvatelé hor byli označeni za pohledné, statné, obratné, živé povahy.

V oblasti kolem Vizovic, Valašských Klobouk, Bystřičky, Růžďky, Rohatce, Šardic, Dolní Lhoty atd. byla mužská i ženská populace postižena venerickými chorobami (dnešní terminologií pohlavně přenosnými nemocemi). Orgány politické správy sice činily opatření, která však nebyla k danému datu dostatečně účinná. Akci vedl krajský fyzik MUDr. Stoklasa, schopný a zkušený lékař. Při práci v terénu se počítalo se spoluprací ranhojičů. Horší zdravotní stav zjistili také v Újezdě u Brumova, Nové Vsi u Kvasic, Radějově, Zástřizlech, Kudlově, Horní Vsi, Březnici a dalších obcích, kde se vyskytoval velký počet lidí se strumou (voletem). V obcích v blízkosti řeky Moravy (Otrokovice, Kvítkovice, Topolná a další) přechovávali hospodáři mladý dobytek (kůzlata, telata, jehňata) během zimy v teplé světnici spolu s lidmi (dospělými i dětmi), což vedlo k šíření zoonóz, přenášení prašiviny a dalších nemocí.

Řemeslná výroba, kromě kloboučnictví, soukenictví a továrny na kůži ve Veselí, se příliš nerozvíjela. Větší bídu našli důstojníci v oblasti tzv. kopanic, kde lidem chyběla obživa. Odcházeli proto častěji do Uher, zejména mladí muži. Tímto způsobem se otcové zbavovali svých synů. Doporučovali jim, aby se v Uhrách oženili, pokud se jim to nepodařilo, měli pokračovat dále do Polska, pruského Slezska, ale nevracet se domů. Z panství Bojkovice odcházeli četní obyvatelé jako specialisté nunváři (zvěrokleštíci) do Uher, Polska, Slezska, Pruska, řada z nich se již nevracela.

Komisaři konstatovali, že v kraji je rozšířena soukenická manufaktura, která poskytuje živobytí značnému počtu lidí (soukání, tkaní, stříhání, valchování, barvení), přesto dělnické mzdy jsou nízké, rovněž ceny sukna.

I v tomto kraji převažovali nájemci nad dědičnými držiteli gruntů. Rolníci o zakoupení nestáli, protože usedlosti byly příliš drahé a tudíž pro ně nedostupné, kromě toho měli strach, že při nenadálých pohromách (neúroda, povodeň, oheň atd.) jim ze strany vrchnosti nebude nijak pomoheno a oni zůstanou zcela na holičkách. Přesto např. na liechtenštejnských panstvích, a nejen na

⁸⁵ Kočí, J.: Zpráva ..., s. 224–228.

nich, již zakoupení sedláci existovali. Tato skutečnost byla hodnocena v textu zprávy jako pozitivní pro sedláky, zemi i stát.⁸⁶

Zpráva o Brněnském kraji v podstatě opakuje v mnoha bodech informace obsažené již v pasážích věnovaných předchozím jihomoravským krajům, přesto obsahuje některé nové skutečnosti. Ve městech i velkých městech zjistili velkou nečistotu, zejména naprosté neudržování ulic a veřejných prostranství. Dláždění i ulice a silnice byly plné bláta, nečistot, spadaneho listí, slámy a dokonce někde i hnoje. Všude vznikalo „nezdravé povětrí“, naplněné výpary z tlení atd. Rovněž veřejné hostince a hospody se staly spíše centry nepohody a okrádání cestujících spojené s neposkytováním dobrých služeb. Komisaři konstatovali, že se i vzhledem k vysokým mýtům, clům a dávkám z cest, které vybírá téměř každá lokalita, vydává na cesty jen osoba ve stavu nejvyšší nouze. Špatný stav cest, vojenských i tzv. bočních, vyčerpával tažný dobytek a všechny cestující, velmi také ztěžoval práci formanům.

Shledali rovněž nedobry stav veřejných věcí. V textu bylo uvedeno: *„V samotných velkých městech jsme pozorovali, že pokud jde o udržování a správu věcí veřejných sloužících společnému dobru, panuje zde často škodlivá a skoro zakořeněná netečnost a šlendrián a nedostatečná snaha o dodržování opatření a nařízení pro obecné blaho, takže je ponecháno volné pole lichvě jistých soukromých osob a sobectví představených.“*⁸⁷

I v tomto velkém kraji našli komisaři obyvatelstvo zcela zanedbané v oblasti osobní hygieny. Konstatovali, že se lid myje a češe jen zřídka, žije společně se zvířaty a drůbeží, což vede k masovému rozšíření svrabu, prašiviny, blech, vši a dalšího hmyzu, napadení má charakter epidemický. Rovněž venerické choroby byly rozšířeny, např. v městečku Letovicích. Nečistota panovala nejen mezi lidmi, ale i ve vztahu lidí a zvířat. Koně byli drženi v nečistotě, stejně tak tažný i další dobytek, což se promítalo do horšího růstu a zdraví dobytka. Ten byl rovněž nedostatečně ustájen, krměn a ošetřován. V některých obcích byl proto rozšířen zvyk, vzhledem k nedostatku píce, po ukončení polních prací na podzim koně prodat a na jaře za drahý peníz koupit jiného. To vše především proto, aby mohla být zvládnuta panská robota koňmi. Při několikaletém opakování vedla tato praxe k úplnému finančnímu zhroucení hospodáře a upadnutí do nesplacitelných dluhů.

Část zprávy byla věnována židům žijícím v Brněnském kraji. Příznačná byla celková dikce. Citují: *„Vzhledem k tomu, že tento národ musí být svým častým rozmnožováním již proto přítěží a zkázou, protože se nehodí ani pro stav*

⁸⁶ Tamtéž, s. 231–237.

⁸⁷ Tamtéž, s. 244.

*rolnický ani vojenský, neměl by být vůbec trpěn, anebo jen ve velmi malém počtu.*⁸⁸ Antisemitský tón jde ještě dál. Na jiném místě se setkáváme s tvrzením, že židé, pokud nemají úspěch v obchodě a lichvě, se dopouštějí různých zlořádů, nejen loupí, ale i vraždí. To vše patří údajně k jejich každodennosti. Přesto se připouští, že soukeníci a punčocháři na venkově kupují suroviny, tzn. přízi a vlnu jen od židů, protože jen ti jim dají na dluh.

Nově registrovaným rysem byl poměrně značný stav domácího služebnictva ve vrchnostenských rezidencích. Reprezentanti armády hodnotili v podstatě negativně skutečnost, že se v městských palácích i vesnických zámcích soustřeďuje mladý mužský, zdravý a urostlý personál, který se jim jevil jako evidentně přespočetný a nepotřebný. Vždyť přece tito mladí muži mohli být pilnými rolníky nebo sloužit ve vojsku, byli totiž ve své většině vybíráni z poddaných. Protože platily mechanismy napodobování určitých zvyklostí a přístupů, rovněž vrchnostenští úředníci postupovali stejně a vybírali si z poddaných do svých kanceláří krásné a urostlé chlapce, kteří rovněž unikali rolnickému i vojenskému stavu.⁸⁹

V Jihlavském kraji byla vedle opakujících se nedostatků zmíněna horší zdravotní situace obyvatelstva v důsledku nedostatečné výživy. Jejím viditelným projevem byl špatný vzrůst mládeže a předčasné vysílení dospělých. Pro region byl typický neúměrně vysoký počet živnostníků, především pláteníků, tkalců a punčochářů. Existoval nepoměr mezi výší produkce a možnostmi odbytu, což vedlo k přetrvávajícím sociálně velmi špatným poměrům řemeslníků, z nichž většina žila na hranici bídy. Snažili se uplatnit jako v jiných krajích v roli nádeníků. Kvalita jejich produkce byla nízká, prodej obtížný, komisaři je hodnotili jako přítěž pro stát. Obzvláště byly uvedené poměry patrné pro městečka Měřín, Bohdalov, Luka, Studená, Batelov a další. Vyučení se neperspektivnímu řemeslu bylo již v dané době považováno za velké mínus vedoucí k růstu zvětšující se skupiny „cechovních žebráků“. Byla rozšířena praxe, že i mizerní řemeslníci se stávali mistry. Tato okolnost byla komisaři velmi nelibě pocíťována, protože tito muži pak unikali branné povinnosti. Jihlavští soukeníci byli hodnoceni z profesního hlediska jako průměrní, většina z nich byla chudá, několik bohatých mezi nimi utiskovalo ty ostatní. Pro kraj byla příznačná emigrace, zejména do Uher.⁹⁰

Zpráva ve svém úhrnu vypovídala o nedobrém zdravotním stavu populace, chudnutí řady sociálních skupin obyvatelstva, libovůli vrchností, těžkém zatížení

⁸⁸ Tamtéž, s. 245.

⁸⁹ Tamtéž, s. 246–248.

⁹⁰ Tamtéž, s. 229–231.

rolníků robotními povinnostmi, zdravotních, školských a náboženských poměrech.

V prvním roce své vlády vydal 1. listopadu 1781 Josef II. proslulý patent o „zrušení nevolnictví“ pro Čechy, Moravu a Slezsko. Stručná formulace patentu obsahovala tyto body: 1. Každý poddaný má právo uzavírat manželství bez svolení vrchnosti a s ním spojených poplatků, jen na základě předběžného ohlášení, 2. Poddaní se mohou vystěhovat ze svého panství jinam do země, musí si však od stávající vrchnosti vyžádat „propouštěcí list“ (Entlassschein), jímž se vykáží na novém místě a na starém panství za sebe zajistí náhradu. 3. Mohou odcházet na řemeslo nebo na studia bez dosavadního „vejhostního listu“ (Losbrief), 4. Nemusí vykonávat vrchnosti čelední a zaměstnanecké práce, tzv. „dvorské služby“, 5. Sirotci, kteří spadají i nadále pod sirotčí správu vrchností jsou povinni u nich pracovat, nejdéle však 3 roky. 6. Od poddaných se nemělo dále vyžadovat nic ve smyslu bývalé tělesné poddanosti (Leibeigenschaft). Zůstala povinnost robotovat podle robotních patentů a poslušenství. Patent byl vydán přes odpor stavů, které argumentovaly ztrátou kontroly pohybu, sňatků a zaměstnání svých poddaných za situace, kdy patrimonia ještě byla důležitým článkem státní správy.

Dobová německá terminologie rozlišovala mezi pojmem Leibeigenschaft a Unterthähigkeit. Nevolnictvím (Leibeigenschaft) rozuměla „osobní vázanost poddaného na vrchnost, tj. vrchnostenský dozor nad stěhováním, ženěním a zaměstnáním poddaných a jejich dětí, a z ní vyplývající povinnosti a platy (za sňatek, za propuštění, za svolení ke studiím apod.). Naproti tomu poddanství (Unterthähigkeit) vyplývalo z držby půdy a gruntu a držbou půdy byly zdůvodněny i poddanské povinnosti, tj. činže, naturální dávky a roboty. Jejich vázanost na půdu je vyjádřena již tím, že jejich výše se řídí v podstatě velikostí gruntu. Poddaný – nevolník z poddanského závazku robotoval a platil peněžní a naturální dávky podle velikosti gruntu a současně z nevolnického závazku musel žádat o povolení přestěhovat se na jiné panství, do města, oženit se jinam a odejít do zaměstnání.“⁹¹

V situaci, kdy patrimonium plnilo funkci první správní instance, tzn. též státní, nebylo možno provést zásadnější reformu sociálních vztahů. Stát zatím nevybudoval správní mechanismus, který by plně nahradil vrchnostenské úřady a jehož existence by teprve umožnila zcela zlikvidovat poddansko-nevolnické vztahy a otevřít tak cestu ekonomickému i společenskému pokroku. Reformátorům chyběly předpoklady ekonomické i správní. Stalo se tak až v polovině

⁹¹ Válka, J.: „Zrušení nevolnictví“ roku 1781 (Termín a skutečnost „nevolnictví“ v dějinách a historiografii). *Jižní Morava*, roč. 17, sv. 20, 1981, s. 112.

19. století. Přesto vznikla radikální kritika feudálních vztahů, které byly dosud považovány za normální a neodporující Bohem řízenému chodu světa. Až osvícenci se střetli v sociální oblasti s robotně nevolnickým systémem a tyto vztahy poprvé označili za barbarské a odporující „zdravému rozumu“. Josefův patent fakticky zrušil to, co bylo považováno za nevolnictví v právní i správní praxi té doby. Měl vliv na osudy neosedlého obyvatelstva, tzn. bezzemků. Tato složka obyvatelstva získala téměř svobodu. Její realizace ovšem závisela na ekonomické situaci a zdá se, že se ve skutečnosti mnoho zásadně nezměnilo. Kam měl odejít nevolný a nyní svobodný pacholek z panského dvora? Přesun do manufaktur a do měst by vyžadoval, aby tam byly pracovní příležitosti. Avšak těch bylo málo.⁹²

Patent vyhověl svou formulací i způsobem vyhlášení zemským orgánům a nenechal nikoho na pochybách, co se jím rozumí. Poddaní však očekávali daleko více než zrušení „nevolnictví“ – čekali odstranění roboty a celého poddansko-nevolnického a robotního systému. Paradox patentu spočíval v tom, že vešel do dějin jako největší Josefův sociálně reformní čin, ale odstranil to, co nejméně tížilo poddané, zejména majitele gruntů. Ti všichni očekávali „svobodu“, reformy daleko radikálnější. Patent vyhověl především osvícenské mentalitě vzdělanců, nikoli sociálním požadavkům poddaných. Nemohl u nich vyvolat velké nadšení, ale nevyvolal také velké zklamání.⁹³

Nicméně Josef II. ze své pozice přesvědčeného fyziokrata navázal na svou matku a na rozdíl od předchozí praxe náhodných pokusů o zlepšení situace poddaných ze strany státu se snažil vytvořit určitý systém jejich ochrany. Ve srovnání s Marií Terezií byl ve svém úsilí důslednější a rozhodnější. Prvního září 1781 vydal závažný patent upravující soudnictví ve věcech poddaných, který „humanizoval“ tuto oblast a stanovil, že poddaní nesmějí být trestáni bez předchozího výslechu a podrobně vymezil způsob trestů. V roce 1783 vydal dvorský patent rušící závaznost poddaných k určitému mlýnu a v roce 1785 patent o možnosti stěhování po celé rakouské monarchii bez propouštěcího listu od vrchnosti. Kromě toho současně s patentem o zrušení nevolnictví vydal další týkající se vlastnického práva poddaných ke statkům a jejich zakupování. Stanovilo se v něm, že tzv. zakoupení poddaní drží své statky vlastnickým právem a mohou je proto volně užívat. Vrchnosti se žádaly, aby vyšly nezakoupeným sedlákům vstříc. Poddaní mohli všechny své produkty a užitky vzniklé hospodařením volně kdekoliv a komukoliv ve všech ročních dobách prodávat a vrchnosti je naopak neměly právo nutit kupovat jejich produkty.

⁹² Tamtéž, s. 115.

⁹³ Tamtéž, s. 116.

Vrchnosti měly stanoveny určitý rozsah povinností, k nimž patřila např. výpomoc při stavbách a opravách stavení především dřívím z panských lesů, pastva dobytka v lesích, poskytování právní ochrany poddaným v jejich soukromých záležitostech, ochrana před epidemiemi, poskytování podpor v neštěstí (formou půjček z různých veřejných prostředků, jimiž byly sirotčí, kostelní, nadační pokladny).

Další novinkou byl patent o dědickém právu poddaných z roku 1787, který stanovil, že statek po zemřelém hospodáři má převzít vždy jeho nejstarší syn. V případě, že by vrchnost proti němu vznesla vážné námítky, měl rozhodnout krajský úřad.⁹⁴

Reformami císaře Josefa II. byla pravomoc vrchností nad poddanými silně omezována a její výkonné orgány se stávaly stále více závislé na státních orgánech. Postupem doby zaujímal postavení podřízených orgánů. V tomto procesu měla základní význam reorganizace krajských úřadů, v nichž měl stát kontrolní orgán. Krajské úřady, které byly bezprostředně nadřízeny patrimoniálním úřadům, se staly vhodným nástrojem nového modernějšího řízení státu podle zásad státovědy, která úkoly státu rozšiřovala mimo dosavadní okruh právní a bezpečnostní péče i na ostatní oblasti společenského života. Důležité bylo, že za Josefa II. se již vyžadovaly odborné znalosti pro určitou kategorii úřednictva. Začal tak proces postupné profesionalizace povolání.⁹⁵

Typickým projevem posledních dvou desetiletí 18. století se také na Moravě stala intenzifikace zemědělství, která vedla ke zkvalitňování chovu dobytka, ovcí i skotu, zavádění pěstování pícnin a okopanin, což umožňovalo rozšiřovat krmivovou základnu a vedlo k dalšímu rozvoji živočišné výroby. Nastal proces poměrně značné diferenciaci různých přístupů majitelů panství. Pod dojmem osvícenství a měnicího se hodnotového systému se i některé vrchnosti jako dílčí subjekty snažily přispět k pozitivním změnám v ekonomických i sociálních poměrech venkova. Vytvářela se kategorie majitelů panství, kteří byli otevření technickým novinkám, reformám, racionálnímu zemědělství a v jeho rámci chtěli zlepšit postavení svých poddaných. Začali budovat vzorná vrchnostenská hospodářství, převáděli robotu poddaných na platy, pronajímali jim dědičně dvory atd. Na Moravě byla v 80. letech 18. století takových panství čtvrtina.

Prototypem vlastníka této orientace se stal Antonín Kaschnitz zu Weinberg, který koupil v roce 1786 drobný statek Zdislavice s obcemi Hošticemi, Honětici a Litenčicemi. Toto panstvíčko s malým počtem poddaných, nacházející se v chudém kraji, kde venkované museli tvrdě dít, bylo považováno za zcela ne-

⁹⁴ Kubačák, Ant.: *Dějiny zemědělství ...*, s. 76–77.

⁹⁵ Tamtéž, s. 79.

výnosné. Za krátkou dobu zde Kaschnitz vytvořil doslova vzorové vrchnostenské hospodářství orientované na vysoce profesionálně vedený chov ovcí, pěstování jetele a ovocnářství. Žil v Kroměříži a zde založil kroužek, jakousi neoficiální společnost podobně smýšlejících a jednajících majitelů panství. Takových společností se na Moravě objevilo několik, včetně lóží svobodných zednářů. Z jedné brněnské lóže přišel k dvorské kanceláři do Vídně na podzim roku 1789 návrh na zlepšení moravského hospodářství, jehož součástí byla i představa o poučení jak šlechty a jejich úředníků, tak i sedláků, včetně výchovy selských dětí.⁹⁶

V nových dějinách Moravy z pera J. Janáka je období let 1781–1815 považováno za etapu rozmachu všech odvětví ekonomiky. Za nejdůležitější faktory, které vytvářely vhodné prostředí k „vrcholnému rozkvětu“, jsou považovány: 1. Odstranění posledních překážek k příchodu nekatolických odborníků a podnikatelů (toleranční patent a židovský toleranční patent). 2. V důsledku válečných událostí změna postoje vlády k zavádění strojů. 3. Kontinentální blokáda. 4. Tlak Vídně na zřizování nových manufaktur, zejména na venkově. 5. Uvolnění těžby nerostů. 6. Postupné rozšiřování užití kamenného uhlí namísto dřeva atd.

V průmyslové výrobě stálo na Moravě na prvním místě soukenictví a vlnářství. Novým centrem se stále výrazněji stávalo Brno, kde přibývalo podnikatelů, kteří se dokázali vyrovnat s nedostatkem kvalifikovaných pracovních sil. Ve městě se zvyšoval nejen počet soukenických továren, ale rostl také počet soukenických, tkalcovských a cajkařských mistrů. První manufaktura zde vznikla v roce 1764, druhá v roce 1780, na počátku 19. století již mělo Brno deset soukenických továren, vedle toho továrny na cajk, haras, velké soukenické dílny v majetku cechovních mistrů.⁹⁷

Vzhledem ke způsobu provádění soupisů obyvatelstva se však tyto změny v sociální struktuře obyvatelstva jihomoravských krajů v závěru 18. století ve výsledcích téměř neprojeví. Lze si všimnout jistých rozdílů mezi kraji i vzhledem k celku českých zemí. Inteligence, dnes označovaná jako vzdělanostní vrstvy (duchovní, úředníci a honorace), byla nejvíce zastoupena v Brněnském kraji, tvořila necelé 2 % mužské dospělé ekonomicky aktivní populace, což bylo výrazně více v komparaci s českými zeměmi (rok 1790).⁹⁸ Šlechta byla zastoupena ve všech sledovaných moravských krajích nepatrně, nejvíce v Brněnském regionu (0,38 % mužů), čímž překročila úroveň českých zemí

⁹⁶ Kroupa, J.: *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost*. Kroměříž, Brno 1986, s. 45–49 (dále jen *Alchymie ...*).

⁹⁷ Janák, J.: *Hospodářský ...*, s. 22–25.

⁹⁸ Zuber, R.: *Osudy ...*, s. 187.

(0,19 %). Ve srovnání s Polskem nebo Maďarskem byl její podíl u nás podstatně nižší.⁹⁹ Soupisy dále potvrdily slabost měst, měšťanů a řemeslníků. Ve všech krajích, dokonce i na Jihlavsku, byly jejich podíly nižší ve srovnání s českými zeměmi. Zatímco obecný průměr představoval 9,1 % dospělých mužů, na nejvíce zemědělském Znojemsku činil podíl jen 4,2 %, na Jihlavsku 8,4 %. Početně i podílově významné skupiny představovaly selské vrstvy, které ve všech jihomoravských krajích převyšovaly průměr Moravy. V úrodných regionech Brněnska a Znojemska tvořili sedláci čtvrtinu mužské dospělé populace, čímž značně převýšili hodnoty vypočtené pro české země. Nejmasovější sledovanou kategorií byli domkáři a zahradníci, patřící již ke spodním vrstvám společnosti. Žili ve městech i na venkově, jejich váha v krajích se vyznačovala relativní vyrovnaností. V Brněnském kraji k nim patřilo 40 % dospělých mužů, což bylo nejméně, ve Znojemském kraji 46,5 %, což bylo nejvíce.¹⁰⁰ Data za kraje, s výjimkou Brněnského, se shodovala s průměrem Moravy a Slezska.¹⁰¹

Přesto, že dobová měřítka nepřekračující struktura podle povolání nebyla ještě schopna zachytit počátky procesu industrializace, ani všechny významné nové tendence, je dokladem jistých objektivně existujících diferencí mezi jednotlivými regiony jižní Moravy.

3.3. Jižní Morava ve století zrodu moderního průmyslu – do roku 1850

Devatenácté století bylo svědkem definitivního vítězství industrialismu jako evropského způsobu života zejména v západní Evropě. Moderní průmysl přitom radikálně změnil životní a pracovní podmínky všech oblastí, do nichž zasáhl v závislosti na místní situaci a na čase industrializace.¹⁰² Rakouské mocnářství se vzhledem k protagonistům cesty vedoucí z agrární civilizace poněkud opožďovalo, jeho ekonomickému růstu stála v cestě řada překážek. K nim patřily jak ty z oblasti přírodní – obtížný terén, nedostatek surovin, zeměpisná poloha a topografie, málo splavných řek a jejich tok směrem k jihu, tak i ty vytvořené člověkem, především institucionálního charakteru – např. přetrvávající poddanství, celní hranice mezi rakouskou a uherskou částí říše, zásadně protekcionistická zahraničně obchodní politika státu, rovněž nerovnoměrná úroveň vzdělanosti. Přípravenost lidského potenciálu jako nenahraditelného kapitálu se dnes považuje za jeden z významných faktorů, neboť

⁹⁹ Havránek, J.: Česká, polská a slovenská inteligence v Rakousku–Uhersku (srovnávací studie). *Studie Muzea Kroměřížska 9*, Kroměříž 1995, s. 137–139.

¹⁰⁰ Srb, Vl.: *Tisíc let obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998, s. 86.

¹⁰¹ Dvořáček, Fr.: *Soupisy ...*, V/1924, VI/1925, VII/1926, příslušné tabulky.

¹⁰² Cameron, R.: *Stručné ekonomické dějiny světa*. Praha 1996, s. 225 (dále jen *Stručné ...*).

existuje úzká vazba mezi vzdělaností úrovní a úrovní industrializace i úrovní důchodu na hlavu.¹⁰³

K zemím s největší gramotností v Evropě náležely v té době Švédsko (90 %), Skotsko (80 %), Prusko (80 %). Ve Švédsku, které bylo v polovině 19. století ještě chudou zemí, nastal pak rychlý rozvoj, kterému napomohlo toto lidské bohatství. V Rakousku (bez Uherska) se gramotnost pohybovala v polovině 19. století kolem 55–60 %. Zásadní byl rozvoj elementárního školství a všeobecné gramotnosti, nikoliv existence univerzit, které byly centry tradiční výuky neodpovídající již potřebám doby.

Za velmi důležitou podmínku rozvoje moderního průmyslu se podle současných představ považuje strukturální změna v ekonomice daná relativním snížením rozsahu zemědělského sektoru při současném zvýšení jeho produktivity. V Anglii jako klasické zemi industrializace začal proces změn a inovací venkova na konci 17. století, kdy se začalo experimentovat s pěstováním nových plodin, rotací osevních ploch, selektivním chovem skotu, oplocením a scelováním polí, ohrazováním obecní půdy atd. Technologická vylepšení vedla k větším farmám, jejich nájemci přitom zaměstnávali zemědělské dělníky. Vyšší produktivita zemědělství umožnila živit větší počet obyvatel na vyšší nutriční úrovni. Docházelo k celkové komercionalizaci daného sektoru. Již v závěru 17. století předstihla Anglie v zemědělské produktivitě většinu zemí Evropy, přičemž 60 % jejích pracovních sil se zabývalo primárním sektorem jako hlavním zaměstnáním, na začátku 19. století to bylo 36 % a v jeho polovině již jen 22 %.

V rakouské monarchii existovaly velké regionální rozdíly, nicméně na počátku 19. století se v rakouských a českých zemích zabývalo zemědělstvím asi 75 % ekonomicky aktivního obyvatelstva, do roku 1869 tento ukazatel poklesl na přibližně 60 %. Významné však je, že i zde rolnictvo tvořilo dostatečný a dynamický trh pro odbyt textilu a dalšího spotřebního zboží.¹⁰⁴

Počátek nových tendencí v prvovýrobě jak v oblasti technické a technologické, tak i hospodářské a právní lze spatřovat v závěrečných desetiletích 18. století, zejména však v první polovině století 19., kterou charakterizujeme jako přechodnou etapu. Vedle stále dominantních obilovin se začaly v českých zemích více pěstovat jak píce (jetel, vojtěška), tak průmyslové plodiny (brambory, cukrovka). V některých oblastech nastal obrat k lepšímu zavádění střídavé osevní soustavy. Současně se začaly - opět jen někde - vytvářet počátky jednoduchého zpracovatelského průmyslu, který zhodnocoval zemědělské produkty. Docházelo postupně k všeobecnému oživení zemědělství, majitelé velko-

¹⁰³ Tamtéž, s. 300–301.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 310.

statků ve snaze o rozvoj svých panství pronajímali nebo parcelovali dvory, nahrazovali robotu peněžními dávkami, zakládali nové podniky. Pokrokoví šlechtičtí hospodáři si uvědomovali nutnost zvýšit produktivitu zemědělské výroby, zakládali učené společnosti, šířili osvětu cestou vydávání a rozšiřování odborné literatury. Vycházely kalendáře, noviny, překlady zahraniční literatury. I na Moravě a ve Slezsku probíhal podobný proces. Již v roce 1770 byla založena Moravská zemědělská společnost, která se v roce 1811 sloučila se Slezskou hospodářskou společností v Moravskoslezskou hospodářskou společnost.¹⁰⁵

Tlak rostoucího počtu venkovského obyvatelstva vedl k dalším možným formám získávání půdy, např. vysoušením bažin, rušením rybníků, zabíráním obecních pastvin, kácením hustých lesů, dělením pozemkové držby. Rostl a prohluboval se tak protiklad mezi možnostmi vrchností racionálně a efektivně hospodařit a reálnými možnostmi poddaných. Nadále se výrazně prohlubovala sociální diference vesnice s obecnou tendencí k ubývání velkých selských statků; současně přibývalo malých hospodářství na nelánové půdě. Podle Fr. Kutnara počet velkých selských lánových statků klesal a středních statků do půl lánu mírně rostl, počet čtvrtlánových gruntů se zdvojnásobil. Nejrychleji přibývalo chalupnických usedlostí do výměry osminy lánu a domkářů – jejich počet se zvyšoval pěti – až šestinásobně. Vedle toho přibývalo podruhů a bezzemků. Protože k drobení selských statků až pod mez úživnosti rodiny na statku a k růstu počet domkářů a bezzemků docházelo souběžně, chudnutí vesnice, její pauperizace, se jeví jako nejsložitější problém konce 18. a počátku 19. století.¹⁰⁶ Lidnatostní přebytky venkova nenacházely v té míře, jak potřebovaly, uplatnění ve městech i dalších centrech průmyslové výroby. Vzrůstal rovněž počet venkovských zchudlých řemeslníků, tovaryšů, učňů, ale i nejrůznějších fluktuujících vrstev tvořených vysloužilými vojáky, žebráky, chudinou.

Mimořádně velká roztržitost pozemkové držby byla na Moravě zaznamenána poprvé v roce 1820 v matrikách pozemkového výnosu. Podle ní měli rustikalisté 1 979 072 rustikálních, 273 555 oddělitelných, 358 860 domnikálních a 58 857 svobodných polí. Stabilní katastr koncem 40. let 19. století evidoval 406 300 domácností, z nichž bylo 229 603 zemědělských, 52 632 řemeslnických, 44 175 zemědělsko-řemeslnických a 79 888 jiných, tzn. stále ještě bylo výlučně se zemědělstvím spjato 56,5 % domácností.

Katastr si tradičně všímal lánového obyvatelstva, mezi nímž na Moravě registroval 6 766 celoláníků, 3 242 třičtvrtiláníků a 26 935 pololáníků. To byla základní síla selských vrstev představující 17 % hospodářů. Naproti tomu stála

¹⁰⁵ Kubačák, Ant.: *Dějiny zemědělství...*, s. 96–98.

¹⁰⁶ Kutnar, Fr.: *Dějinný pohled na vesnické společenské vrstvy. ČL*, roč. 4, 1949, s. 99–100.

masa drobných rolníků tvořená 38 425 čtvrtláníků, 132 493 domkářů a 7 521 dominikalistů (83 %).¹⁰⁷ Tato čísla dokumentují dělenost pozemkové držby. Ta probíhala zprvu zcela v režii vrchností, které mohly libovolně rozdělovat půdu nezakoupených rolníků a těch byla na Moravě většina, zakoupené pozemky mohly být děleny jen se souhlasem sedláka. V 18. století začala vláda regulovat dělení usedlostí, přičemž byla vedena snahou, aby se velké statky dělily, ale aby současně nedocházelo k vytváření trpasličích hospodářství. Posléze v letech 1770 a 1790 byly selské statky prohlášeny za nedělitelné, v letech 1798 a 1803 byla omezena dělitelnost statků zapsaných v zemských a manských deskách a v roce 1818 bylo zakázáno zřizování dominikálních usedlostí s výměrou menší než 80 měřic. V zásadě i pak bylo možno v omezené míře statek dělit, vždy však na základě povolení příslušného krajského úřadu, což zůstalo v podstatě v platnosti i po vydání občanského zákoníku v roce 1811.¹⁰⁸

V listopadu 1847 provedlo gubernium šetření mezi krajskými hejtmany, vrchními panství a dalšími úředníky, od nichž očekávalo podněty k řešení postavení venkovského obyvatelstva. Návrhy na zlepšení, respektive zhodnocení a rozbor situace, zrcadlí názorovou úroveň určité části inteligence té doby ve vrstvě státní byrokracie. Pohledy byly velmi různorodé a rozmanité – od názoru, že kultivace půdy drží krok s populačním vývojem, až po kritické a pesimistické. Ostře kritický názor formuloval vrchní hodonínského panství, který byl přesvědčen, že je třeba od základu změnit způsob hospodaření. Doporučoval pěstovat pícniny, využívat úhorů, lépe hnojit, ale také chovat lepší zvířata, hlouběji orat, mít lepší koně, pracovat s moderním náradím atd. K tomu bylo zapotřebí jak mnoho peněz, tak i inteligence, těmito statky však podle jeho názoru moravský sedlák nedisponoval. Vrchní císařského panství se dále pohoršoval nad tím, že zemědělci není zaručena řádná mzda v podobě stálého výkupu obilí za pevnou cenu, naopak je vystavován bezkonkurenčním cenám uherského obilí. „*Sedlák živoří, bydlí v dřevěných doškových chalupách, má snad jen pár bédných koní, několik krav, jediný dřevěný pluh a brány, jeho louky jsou zatopovány neregulovanými řekami, není postaráno o jeho stáří a pro případy neštěstí nenajde žádný kredit a je odkázán na židovské lichváře, stále ještě ... robotuje a odvádí desátky, mnoho pije, necítí se ... svobodným mužem, plnoprávným občanem, sloupem národa a státu, nýbrž jen ubožáckým rabem.*“¹⁰⁹ Toto stanovisko není třeba komentovat. Nejen sedláci, také další vesnické vrstvy byly v metternichovském systému nespokojeny, nebyla žádná společenská třída

¹⁰⁷ Radimský, J.: Hospodářské poměry moravské v době předbřeznové. *ČL*, roč. 4, 1949, s. 105 (dále jen *Hospodářské poměry ...*).

¹⁰⁸ Janák, J.: *Hospodářský ...*, s. 223–224.

¹⁰⁹ Janák, J.: *Hospodářský ...*, s.232.

nebo vrstva, která by se necítila ohrožena ve svých politických nebo hospodářských právech, včetně šlechty. Střední vrstvy ve městech (řemeslníci, obchodníci) se obávaly konkurence továren a finančního krachu, úřednictvo bylo pauperizováno, proto se neštítalo úplatků a zpronevěř, tvořící se vnitřně značně strukturované dělnické vrstvy byly nevzdělané a proto vystavené různým atavismům (nenávisti ke strojům, továrníkům, úředníkům, židovským lichvářům atd.).¹¹⁰

Zatím zvyšující se produktivita zemědělství na západě Evropy umožnila rozvoj sekundárního sektoru a vedla k migracím obyvatelstva spojeným s růstem městské populace. Na počátku 19. století již patřila Anglie k nejurbanizovanějším zemím Evropy, v níž asi 30 % obyvatel žilo v městských aglomeracích nad 2 000 obyvatel. Do roku 1850 žila již ve městech nad 2 000 obyvatel více než polovina britské populace, přičemž dávala přednost velkým městům.¹¹¹

Urbanizace v českých zemích probíhala specifickým způsobem, v městské síti chyběla velká města. Jediným skutečným velkoměstem se stala Praha. Uskutečňovala se souběžně s industrializací, která měla rovněž specifický charakter daný jejím rozvojem v menších městech i v menších sídlech. Tento typ urbanizace i industrializace odpovídal rozvoji spotřebního a lehkého průmyslu využívajících lokální zdroje.¹¹² Nicméně i zde, kde žila v polovině 18. století ve městech desetina obyvatel, se proces urbanizace zintenzívněl a do poloviny 19. století žil ve městě již každý pátý člověk.¹¹³

Na počátku industrializace ve druhé polovině 18. století byly manufaktury zakládány vesměs na venkově nebo v malých městech, nyní s růstem některých nových odvětví průmyslu nebo modernizací starších vznikala nová regionalizace českých zemí, která dala vzniknout průmyslovým oblastem tzv. nového typu. V čele tohoto vývoje stálo na Moravě formování brněnské průmyslové oblasti. Brno se ve 40. letech 19. století stalo dočasně největším průmyslovým městem českých zemí a třetím nejprůmyslovějším městem Předlitavska. V roce 1857 v něm žilo 59 819 obyvatel, z toho 26 365 tzv. cizích, příslušných domovským právem jinam než do Brna. Současně s městem rostly v první polovině 19. století intenzivně dělnické vesnice jako Židenice, Husovice, Juliánov, Královo Pole. Od 20. let se začala vytvářet širší průmyslová oblast, jejíž charakter byl již odlišný od upadajících regionů plátenické výroby, kde naopak docházelo k deindustrializaci. Geneze druhé nejvýznamnější moravskoslezské průmyslové oblasti probíhala od 30. let 19. století na severu s centry v Moravské a Slezské Ostravě. Další střediska průmyslové výroby vznikala více a častěji na severu

¹¹⁰ Radimský, J.: *Hospodářské poměry...*, s. 137.

¹¹¹ Cameron, R.: *Stručné...*, s. 229, 299, 355.

¹¹² *Dějiny obyvatelstva...*, s. 277–278.

¹¹³ *Tamtéž*, s. 148.

Moravy a ve Slezsku. Stále výrazněji se profilyovaly depopulační chudé regiony, kterých přibývalo na jihu a jihozápadě Moravy.¹¹⁴

Lze říci, že poměrně velký počet průmyslových podniků v malých městech nebo v menších sídlech vedl ke kombinování drobného zemědělského vlastnictví s prací v průmyslu. Tak se vytvářela jednak specifická sociální struktura zemědělského obyvatelstva, tj. velký počet tzv. kovozezemělců, jednak si část průmyslového dělnictva zachovala venkovské formy života. „Zároveň se vytvářel zvláštní charakter části českých vesnic, které byly vlastně sídly obyvatel hospodářsky značně závislých na průmyslu. Podobně tomu bylo na Moravě a ve Slezsku.“¹¹⁵

Ze seznamu továren z roku 1807 pro Moravu a Slezsko můžeme vyčíst jejich rozložení v krajích. Z 55 bylo 26 v kraji Brněnském (z toho 24 textilních), 3 v Hradištském (sklářny), 3 v Jihlavském (textilní) a 4 ve Znojemském (textilní), tzn. dvě třetiny na jižní Moravě. V souvislosti se zrušením kontinentální blokády nastala hluboká hospodářská krize, řada textilních podniků byla zavřena.

Do poloviny 19. století se počet soukenických továren na Moravě a ve Slezsku zvýšil jen nepatrně (o 3). V bezprostřední blízkosti Brna tyto podniky téměř přestaly existovat, protože byly pohlceny městem, nejbližší zůstala v Bučovicích, i když i ta byla přenesena do Brna, v Bučovicích pak zůstaly jen filiální závody.¹¹⁶ Přesto nastal celkově značný rozvoj nezemědělské produkce v jiných oborech a odvětvích. Četná statistická šetření potvrzovala, že Morava a Slezsko s asi polovinou obyvatel Čech si udržovala tento poměr i v oblasti početnosti a významu továren a živností. K roku 1841 bylo na Moravě a ve Slezsku registrováno 347 „továren a manufaktur“, 46 079 policejních a 26 566 komerčních, tzn. 72 645 všech živností.¹¹⁷

Na základě výzkumu J. Janáka, který analyzoval skladbu zaměstnanců telečské továrny Jakoba Langa ve 30. a 40. letech 19. století, lze vysledovat, jak se tyto první textilní továrny projeví v sociální a teritoriální mobilitě obyvatelstva. Továrna zaměstnávala na 500–600 osob. Z převážné většiny se jednalo o domácí populaci, jen zřídka se v matrikách zaměstnanců objevil cizinec – z Belgie, Francie, německých zemí, pruského Slezska, Anglie, zpravidla jako specialista, zřídka jako dělník. Teritoriálně šlo jak o účast a významnou (50 %) místních telečských obyvatel, tak i osob z okolních, vesměs

¹¹⁴ Janák, J.: *Hospodářský ...*, s. 68–69.

¹¹⁵ *Dějiny obyvatelstva...*, s. 278.

¹¹⁶ Janák, J.: *Hospodářský ...*, s. 29–34.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 36.

sousedních panství. Největší váhu měli zaměstnanci z nejbližšího okolí, vyskytovali se lidé z Jindřichohradecka, Jihlavska, Třebíčska, Znojemska, Uherskobrodská, Pelhřimovska. Jen v přibližně jedné čtvrtině případů měli jejich otcové něco společného s textilní výrobou. Zaměstnanci přicházeli do továrny z nejrůznějších sociálních vrstev společnosti, nejen z těch jednoznačně spodních. Vedle dětí podruhů, nádeníků a chalupníků se vyskytovalo relativně dosti osob z prostředí upadajícího řemesla – děti mistrů, ale i tovaryšů, zastoupeny byly i selské vrstvy – čtvrtlánici, pololánici. Často se zaměstnanci podniku staly osoby nemanželského původu, kde matky byly podruhnými. V osazenstvu se vyskytly v malé míře i dělnice.¹¹⁸

Při rozboru stavovské a profesní klasifikace mužského dospělého obyvatelstva jihomoravských krajů v první polovině 19. století na základě konskripcí lze v omezené míře postihnout hlavní trendy početního vývoje inteligence, šlechty a rolníků, i když jen rámcově, protože došlo k úpravě hranic některých krajů a rovněž ke změnám evidovaných kategorií. Přestala existovat skupina dědiců, od roku 1830 zmizela rubrika domkářů a zahradníků, kategorie měšťanů, řemeslníků a umělců byla zredukována na řemeslníky a umělce, kteří představovali zhruba dvoutřetinový podíl původní skupiny.

Přesto lze zaznamenat růst zastoupení inteligence s tím, že její hlavní rozvoj se odehrával ve vrstvě světské inteligence, tzn. úředníků a honorací. Jejich přesná charakteristika byla dána v roce 1849, kdy obdrželi volební právo ve městech a obcích. Počítali se k nim státní úředníci, duchovní správci, pensionovaní důstojníci, doktoři, profesori a učitelé.¹¹⁹ Na jižní Moravě, nejvíce v Brněnském kraji, žily v polovině 19. století více než dvě třetiny všech osob této významné společenské vrstvy působící na Moravě. Naopak absolutně i podílově se redukovala vrstva duchovenstva. Šlechta v rámci země početně zcela stagnovala.

Při celkovém chudnutí venkova docházelo v důsledku početního růstu populace ke stálému, v některých regionech rychlejšímu, jinde jen mírnému, snižování absolutních počtů sedláků. Ve všech jihomoravských krajích, dokonce i na Jihlavsku, se však podíleli na dospělé mužské populaci více než činil průměr Moravy. Lze v tom spatřovat větší uchovávání tradičních zemědělských struktur populace v převážně zemědělských krajích. Nejvyšší podíl sedláků zůstal na Znojemsku (17 % dospělých mužů) a Brněnsku (16 %), nejméně na Jihlavsku (13 %).

¹¹⁸ Janák, J.: Dělníci, mistři a úředníci továrny na jemná sukna v Telči 1807–1861. *Vlastivědný sborník Vysočiny*, Oddíl společenských věd, Jihlava 1994, s. 135–147.

¹¹⁹ Havránek, J.: *Česká...*, s. 138.

Nejdramatičtější vývoj zaznamenaly konskripce v rubrice „Ostatní“, kam spadli jak dědici sedláků a měšťanů, tak domkáři a zahradníci a kde se rovněž nacházelo těžiště tvorby nových v důsledku industrializace vznikajících vrstev. Její podílové zastoupení vzrostlo v polovině 19. století na 80 a více procent dospělé mužské populace. Zde se také nacházelo těžiště spodních vrstev společnosti. Na Moravě do ní v roce 1846 náleželo 84 % dospělé mužské populace – přes 429 428 osob. Těch několik stovek továrníků se v ní zatím zcela utopilo. Nad tento průměr se vyšplhalo jedině Hradištsko (85%), kde tento typ struktury patrně korespondoval s tradičně silně rozvinutou sociální diferenciací. Na Znojemsku s nejpočetnějšími selskými vrstvami byla daná kategorie zastoupena relativně nejméně – 79 %.

Řemeslnické vrstvy se s ohledem na změny v klasifikaci i na změny jevu samotného obtížně sledují a interpretují, za možný považují jejich stálý úbytek, chudnutí a propadání do dělnických vrstev v továrnách, manufakturách i jinde, tzn. z pohledu konskripční praxe zařazování do kategorie „Ostatní“. V polovině 19. století zůstaly zachovány tradiční proporce, tzn. relativně nejvíce jich stále žilo v Jihlavském, nejméně v Hradištském kraji.¹²⁰

¹²⁰ Dvořáček, Fr.: *Soupis*, ...roč. VI., 1925, s. 364-365, 368-369; roč. VII, s. 34-35, 56-57, 62-63.

4. Židé na Moravě a jižní Moravě jako specifická kulturní, sociální a reprodukční minorita v novověku

Do novověku vstupovali evropští aškenázští židé jako velmi specifické komunity, stále středověce pojmované, které A. Gellner charakterizuje jako kulturně odlišná, hospodářsky vysoce specializovaná a politicky bezbranná společenství.¹ V českých zemích, podobně jako jinde v Evropě, byli židé na základě usnesení středověkých církevních koncilů považováni za tzv. svědecký lid, který byl jen trpěn. Jejich právní postavení bylo rovněž jedinečné - stali se jedním z panovníkových regálů, podle něhož jako tzv. servi camarae regiae přímo podléhali jeho pravomoci. Byli nadáni určitým rozsahem práv, soudní a správní autonomií, ale také povinnostmi, zejména rozsáhlých berní a mimořádných plateb, v případě potřeby i vynucených půjček. Byli vyloučeni z držby nemovitostí, s výjimkou vlastních domů v židovských čtvrtích, které se staly místem jejich nuceného pobytu, i výkonu řady povolání.

S jejich právním postavením souvisely sídelní poměry. Směli žít v královských městech, městečkách a vsích, v blízkosti zeměpanských hradů a zprvu jen výjimečně propůjčoval panovník svůj regál významným feudálům, kteří od něho získávali (za tučný peníz) několik židovských rodin. Postupně se začala vytvářet síť židovských obcí, která se rozrůstala nejen přirozeným přírůstkem, ale také imigrací židů z míst, odkud byli vyháněni, kde docházelo i k jejich vyvražďování. Pogromům se nevyhnuly ani české země, přesto zde byla situace příznivější než v některých západoevropských zemích, mimo jiné díky Přemyslovcům i Lucemburkům, kteří je v zásadě ochraňovali a uvědomovali si jejich ekonomický význam. Po husitských válkách, které vedly jednak k oslabení centrální královské moci, jednak k posílení hospodářského i politického postavení měst, se začala vratká rovnováha jejich existence u nás rozpadat. Měšťané se více zabývali obchodem i finančnictvím, vytvářelo se konkurenční prostředí v těch sférách, kde byli židé dosud monopolní. A královská města se začala svých židů zbavovat. Nastala etapa jejich vyhánění a odchodu do poddanských měst, městeček a vesnic. Na Moravě tento proces začal v roce 1426, kdy byli židé Albrechtem Habsburským vyhnáni z Jihlavy.

¹ Gellner, A.: *Národy a nacionalismus*. Praha 1993, s. 113–114.

V roce 1454 vypověděl Ladislav Pohrobek judaisty z Brna, Olomouce, Znojma a Uničova, vystěhováním z Uherského Hradiště v roce 1514 byl proces ukončen. V zemi bylo svobodných měst málo a vypovězením ze všech těchto sídel, kde dosud žila podstatná část židovské populace, se změnil sám charakter jejího osídlení. Židé buď odcházeli ze země a hledali si nový domov, nebo přicházeli do poddanských měst, kde již předtím žily některé židovské rodiny a rozmnožili jejich řady, případně se usazovali ve střediscích panství, židy dosud nezalidněných a vytvářeli tam podmínky pro vznik nových židovských obcí.²

Důsledkem bylo utvoření rozdílného typu osídlení mezi Čechami a Moravou. Zatímco v Čechách v důsledku vyhánění se země a nucených migrací vzniklo mnoho drobných obcí v městečkách a především rozptýleně na venkově (řádově ve stech sídlech) v čele s velkou pražskou městskou židovskou obcí, která zaujala jednoznačně dominantní postavení s výrazně nadregionálním významem, na Moravě byl počet židovských obcí značně menší, center stejného významu zde však bylo více. Převaha židovských rodin sídlila ve střediscích městského typu – v Mikulově, Boskovicích, Uherském Brodu apod. V zemi zůstalo zachováno kompaktní osídlení v několika desítkách obcí maloměstského charakteru, venkov byl téměř neosídlen. Tato struktura se udržela několik století v podstatě beze změn.

To mělo za následek další významné odlišnosti v dějinách židů obou zemí. Židovský zeměpanský regál byl na Moravě významně oslaben, ve větší míře a dříve než v Čechách. Šlechta je jako vyhnance přijala na svých statcích, čímž je vymanila z vlivu krále, respektive jeho komory, ačkoliv židé právně dál spadali do jeho kompetence. Panovník napříště mohl rozhodovat o jejich statutu a v této souvislosti také o možnosti pobytu v zemi. Ale i v tomto svém právu začal být velmi rychle závislý na zájmech stavů. Tak se židé stali politickým faktorem v boji mezi panovnickou mocí a stavy v Čechách a přičleněných zemích.³ Moravská šlechta „své židy“ chránila a nedovolovala nikomu – ani panovníkovi – aby zásadněji odporoval jejím zájmům, např. vyhnáním židů. Věděla zcela přesně, že pro rozvoj jejích hospodářských zájmů jsou židé těžko postradatelní. Tento faktor měl svou nezanedbatelnou stránku demografickou – poskytoval lepší podmínky k rozkvětu židovského života - jak v přijímání cizích židů, tak v rozvoji vlastní přirozené reprodukce.

Doba počátků 17.století náležela k etapě hospodářského, ale i kulturního rozmachu. Počet členů židovských obcí rostl, což vedlo i k tomu, že se židé

² Marada, M.: Židovské obce na Moravě. *Židé a Morava. Sborník z konference konané v říjnu 1994 v Kroměříži*. Kroměříž 1995, s. 8 (dále jen Židovské ...).

³ Teufel, H.: Židé mezi zeměpánem a stavy. *Vztahy Židů ke králi (markrabímu) v době Ferdinanda I. XXIII. Mikulovské sympozium 1993*, Brno 1995, s. 157.

věnovali ve stále větší míře nejen tradičnímu finančnictví, ale také obchodu se zbožím a různým druhům řemeslné výroby, kde stále častěji a ostřeji naráželi na konkurenci křesťanských obchodníků a řemeslníků. Šlechta na jedné straně u vědomí jejich obchodní zdatnosti byla vůči nim tolerantní a udělovala jim často zvláštní privilegia, na druhé straně nemohla dost dobře přehlížet zájmy měšťanů svých měst a jejich cechovních křesťanských organizací. Šla cestou lavírování a složitého balancování mezi oběma komunitami s cílenou snahou vytěžit z těchto obtíží pro sebe maximum.

V celé své dlouhé historii diaspory patřili židé vždy k oporám panovnické moci, proto ani v době třicetileté války se jejich vztah k Habsburkům nezměnil a oni zůstali loajálními poddanými, zvláště když se neúčastnili ani ideologických ani mocenských sporů. Rovněž Habsburkové potřebovali své dvorské židy a zejména jejich finanční pomoc. Židovské obce byly ovšem v průběhu války postihovány stejně jako křesťanská sídla jak v souvislosti s válečnými operacemi, tak i s celkovým hospodářským rozvratem. Nicméně docházelo i k tomu, že přicházeli do nových poddanských měst, kde před válkou nebyli usazeni, nebo se jejich počet v místech staršího osídlení zvyšoval. Doklady těchto změn lze najít v gruntovních, soupisech městského obyvatelstva, v knihách nově přijatých měšťanů. Stávalo se, že v oblastech velkého vyhlazení lákala vrchnost na svá panství židy, kteří pak osazovali i neobydlené a často hodně zničené domy ve vnitřních částech měst a stávali se tak bezprostředními sousedy křesťanů.

Např. ve Velkém Meziříčí je spjat počátek existence židovské obce podle posledních výzkumů až se stoletím sedmnáctým. Starší literatura navozuje představu o židech v tomto městě již na počátku 16. století. V průběhu třicetileté války je pramenně doloženo přistěhování nových osadníků – na konci roku 1636 byl přijat mezi meziříčské sousedy žid Josef, v lednu příštího roku Samuel a Izák, v únoru téhož roku se zde zakoupil Mojžíš. V roce 1644 přijal zdejší městské právo Samuel Schreiber.⁴ Tuto situaci považuji za příznačnou. Město patřilo k sídlům s převahou řemesla, což znamenalo, že křesťanské cechy se bránily konkurenci židovských řemeslníků a nedovolovaly jim usadit se. Proto až v době, kdy v důsledku válečného rozvratu byla tato společenská síla oslabena, že již nedokázala vzdorovat přílivu konkurentů, mohla nastat fáze formování meziříčské židovské obce.

V Podivíně, velmi starém centru židovského života podle zpráv H. Golda, které však ne vždy jsou zcela věrohodné a byly již podrobeny řadě oprav a upřesnění v souvislosti s novými výzkumy posledních let, byli v roce 1647 jen

⁴ Štindl, M.: K počátkům židovského osídlení ve Velkém Meziříčí. *Židé a Morava. Sborník z konference konané v listopadu 1996 v Kroměříži*. Kroměříž 1997, s. 8–9.

4 židé (židovské rodiny), jiní prchali před hrůzami války, zdá se, že také do Vídně. Připomíná se v této souvislosti dvorský žid Viktor Lazarus, který byl původně z Gostlu (Kostel – Podivín).⁵

Také Ivančice náležely k sídlům, kde se židovská obec připomíná již ve středověku. Zprvu, po povýšení tržní osady na město ve 13. století, byla rostoucí židovská osada nedílnou součástí města a zaujímal asi šestinu plochy uvnitř hradeb. Sestávala ze tří ulic, jejím jádrem byl Židovský rynek. V této době nebyla židovská obec ghettem, židé nebyli segregováni. Městskou fortifikaci společně stavěli a také společně bránili jak křesťané, tak židé. *„Vozy kupců přijíždějících od Dolních Kounic mohly jet přes Dobytčí trh buď na Velký rynek v centru města nebo na Židovský rynek. To mělo své důsledky, zostřovala se konkurence mezi městskými a židovskými obchodníky, řemeslníky a hospodskými, což vedlo až k zazdění Židovské brány v roce 1690. Potom už žádný kupec nemohl minout Velký rynek.“*⁶

V Ivančicích se kromě judaistů vyskytovali i evangelíci, byl zde významný sbor Jednoty bratrské, v níž působil Jan Blahoslav, který založil v Ivančicích bratrskou tiskárnu i akademii. V době třicetileté války bylo křesťanské město značně zničeno. *„Zdá se, že Židé zůstali jaksi v pozadí, když se do popředí dostaly rozpory mezi katolíky a protestanty. Tyto rozpory se staly v té době ostřejší než rozpory mezi křesťany a Židy. Tomu se zdá nasvědčovat i ta skutečnost, že někteří příslušníci husitských a bratrských rodin, ve snaze uniknout jezuitským agentům a nemuset konvertovat ke katolicismu...přestoupili raději k náboženství židovskému... Tak se potom objevila mezi jmény židovských rodin i typická česká jména jako Kuranda, Jellinek, Vlček apod.“*⁷

Počátky jedné z nejvýznamnějších moravských obcí v Prostějově byly spojeny s odchodem židů z Olomouce v roce 1454 v důsledku silného protizidovského hnutí podněcovaného vystoupením kazatele Jana Kapistrána. Nejbližším poddanským městem, které vyhnané přijalo, byl Prostějov. Židé se začali usazovat při jižní části hradeb, v 16. století již měli vlastní synagogu, školu a vedle půjčování peněz se věnovali obchodu s dobytčím, obilím a vlnou, dovozu luxusního zboží, zvláště suken a také řemeslné výrobě. V důsledku této konkurence byl židům zakázán podomní obchod, dokonce hrozilo vyhoštění z města. Pernštejnové, tehdejší majitelé Prostějova, vědomi si výše plateb, které

⁵ Gold, H.: *Die Juden und Judengemeiden Mährens in Vergangenheit und Gegenwart*. Brünn 1929, s. 289 (dále jen *Die Juden...*).

⁶ Nováček, S.: *Z dějin Židů v Ivančicích na Moravě se zvláštním zaměřením na jejich sblížení s Čechy po vzniku ČSR. Židé a Morava. Sborník z konference konané v listopadu 1996 v Kroměříži*. Kroměříž 1997, s. 64 (dále jen *Z dějin Židů ...*).

⁷ Tamtéž, s. 66.

od židů dostávali, obě zneprátelené strany usmířili. Rozbor plumlovského urbáře z roku 1590 ukazuje několik zajímavých skutečností. Jednak ne každá židovská rodina žila v ghettu, naopak na jeho území bydlelo několik křesťanských rodin, tzn. židé a křesťané bývali sousedy. V urbáři je podchyceno 677 vlastnických židovských položek, k nimž patřily obytné domy, dvory, zahrady, tzn. je doložena proti všem předpisům a nařízením existence selských usedlostí patřících židům.⁸ Přestože měli zakázáno vlastnit i jen držet půdu, oficiálně tudíž neměli provozovat žádnou zemědělskou výrobu až do josefínského patentu, přesto archivní materiál dokazuje, že moravští židé již v 70. letech 15. století hospodařili na svých polích, loukách a vinohradech. V 16. století se zabývali zemědělstvím v širším rozsahu.⁹ Např. přerovský žid Jakub koupil v roce 1512 za 24 kop grošů část panské louky, zvané Markrabina, kterou Vilém z Pernštejna rozprodal měšťanům. V přerovských purkrechtních knihách jsou zaneseny zápisy na koupě a prodeje gruntů mezi židy a křesťany i mezi židy navzájem. Ze záznamů lze usuzovat na majetkové poměry židů. Žádný z kupujících neuhradil kupní cenu domu v hotovosti, vždy složil relativně nevysokou zálohu a zbytek splácel v dlouhodobých ročních splátkách. Z výše záloh i rozvržení splátek lze soudit, že jejich majetkové poměry byly srovnatelné s poměry přerovských měšťanů, s nimiž vstupovali do složitých majetkoprávních vztahů, kdy se stávali vzájemně ručiteli, dlužníky i věřiteli.¹⁰

Plumlovský urbář dokládá v Prostějově výlučné židovské vlastnictví 79 domů. Tak jako u většiny ostatních usedlíků byla v urbáři uvedena osobní jména, jen výjimečně ustálenější příjmení, některá vyjadřovala i povolání. Např. Možíš Mečír, Marek Hokynář, Markus Žid Sklenář, Jakub Soustružník, Melichar Jehlař, Andreas Pasíř, Eliáš Šenkýř atd. Za posledních pánů z Pernštejna odváděli židé 2x do roka (na sv. Jiří a na sv. Václava) do vrchnostenské pokladny nemalou položku ve výši 90 kop a 23 českých grošů.

Po smrti Jana z Pernštejna koupil zadlužené perňštejnské panství v roce 1599 Karel z Lichtenštejna, který určil podle urbáře z roku 1618 prostějovským židům roční úrok ve výši 125 kop českých grošů, tj. o 35 kop více. Urbář dokládá existenci 50 židovských gruntů, což bylo téměř 30 % všech usedlých (celkem 173). Nová vrchnost byla také vynalézavější při hledání dalších zdrojů příjmů do své pokladny. Začala obcházet i městské cechovní artikule a vytvořila si tak knížecí důchody označované jako „věčné“. „*Od krejčířů židovskejch, aby*

⁸ Peterka, M.: Prostějovské ghetto a jeho vzestup, soumrak, zánik. *Židé a Morava. Sborník z konference konané v říjnu 1994 v Kroměříži*. Kroměříž 1995, s. 68 (dále jen Prostějovské ...).

⁹ Bránský, J.: *Židé v Boskovicích*. Boskovice 1999, s. 43.

¹⁰ Briess, I.: *Vzpomínky na přerovské ghetto*. Přerov 2000, s. 9, 10 (dále jen Vzpomínky ...).

volně řemesla svá mezi Židy bez překážky cechu krejčířského dělati mohli“ - 5 kop 10 grošů, „od židův prostějovskejch, aby krav ve dvoře prostějovským v pronájmu nedrželi“ – 50 kop grošů.¹¹ Došlo zde k narušení křesťanského monopolu na výrobu. Židé nejprve vyráběli pro souvěrce, potom prostřednictvím jarmarků uplatňovali výrobky pokoutních krejčích a tovaryšů získaných za nižší cenu vůči křesťanům. „Židovští hausírníci se rovněž zaměřovali na výkup starších oděvů, které po drobných úpravách dovedli dobře zpeněžit. Cesty židovských obchodníků směřovaly do Haliče i na Balkán, kde se dalo obchodovat za zvlášť výhodných podmínek při malé náročnosti zákazníků. Židovští vetešníci tak byli pro příliš zkostnatělé cechovní zřízení značným nebezpečím...“¹²

V průběhu třicetileté války město trpělo průchody vojsk, křesťanské obyvatelstvo se ukrývalo v lesích Dražanska a Kosíře, předměstí byla pustá, hradby polozbořeny. Hustě nakupené židovské domky ghetta tolik postiženy nebyly. V roce 1644 si prostějovští radní stěžovali na židy u plumlovské vrchnosti, že prozrazovali vojákům skryté zásoby měšťanů, které pak vojáci rekvírovali a levně prodávali židovským překupníkům, rovněž jim vadilo údajné pálení kořalky. V daném roce se počet obyvatel města natolik snížil, že židé z ghetta byli načas v početní převaze. Zmocnili se – obdobně jako např. v Uherském Brodu – pivních a vinných šenků. V závěru války se v Prostějově usadila početná skupina židů z Polska prchající před pronásledováním, obdobně zde našli útočiště židé vyhnaní v roce 1670 z Vídně. V době rekatolizace, která se uplatňovala již v samém průběhu války, projevovali vůči židům zvýšenou ostražitost i místní faráři. Dohlíželi na to, aby o křesťanských nedělích a svátcích byly uzavřeny židovské obchody a krčmy a aby byly přísně dodržovány církevní příkazy v době postní, nejen zákaz konzumování masa. Dokonce v době půstu jeden prostějovský farář zakročil i proti židovské muzice a rozbil jí cimbál.¹³ Stále byli křesťanskou majoritou považováni za cizí živel, téměř nepřátelský, kterým lze jedině pohrdat.

Moravští židé, zaujímající stále významnější pozice v ekonomice šlechtického velkostatku a rostoucí početně, začali vytvářet kolem poloviny 16. století zemskou organizaci v čele se zemským rabínem. Na jejím počátku stála výjimečná postava rabína Jehudy Löwa ben Becalela, později proslulé pražské osobnosti. Sídlem zemského rabinátu se stal Mikulov, zemský rabín představoval nejvyšší autoritu v oblasti náboženského práva, příslušel mu dohled nad náboženským i společenským životem v moravských obcích, které

¹¹ Peterka, M.: *Prostějovské ...*, s. 69.

¹² Tamtéž, s. 70.

¹³ Tamtéž, s. 70, 71.

se řídily jednotnými a závaznými statuty. Jejich konečná redakce byla přijata v roce 1651, statuta v 311 bodech obsáhla všechny stránky života židovské obce. Výsledné podobě předcházela řada rabínských synod v různých moravských městech, též v Kroměříži a Holešově. Zemský rabín spravoval na 50 samosprávných obcí. Instrukce moravského zemského židovstva zanikla až s úmrtím posledního zemského rabína dr. Barucha Placzka v roce 1922. Situace v Čechách byla výrazně odlišná.¹⁴

Po skončení třicetileté války začínala etapa obratu státní politiky vůči židům. Již v roce 1650 jim bylo zakázáno usazovat se tam, kde nesídlili před 1. lednem 1618, u dvora již nenacházeli tak účinnou ochranu jako dříve, v roce 1670 byli dokonce za Leopolda I. vypovězeni z Vídně, řada z nich pak našla útočiště a nový domov na jižní Moravě. Začala se objevovat silící snaha omezovat cestou různých administrativních zásahů jejich početní růst.

Přesto na příkladu řady měst lze ukázat, že tendence směřující od poslední čtvrtiny 17. století k tzv. „úřednímu antisemitismu“, jehož zdrojem byl stát, nebyly na Moravě tak zřetelné a silné, protože byly v mezích možností tlumeny aktivitou šlechty. I po třicetileté válce hráli židé významnou úlohu v hospodářství velkostatku jako obchodníci při odbytu jeho rostlinné i živočišné produkce, jako poskytovatelé úvěru, jako výrobci úspěšně konkurující cechům, jako nájemci šlechtických podniků i jako objekt přímých a nemalých daní.

Za všechny se lze zmínit o Velkém Meziříčí. Město během války silně utrpělo, zejména v jejím závěru, kdy vedle Švédů a císařských v roce 1646 dokončil dílo zkázy mor. Na počátku mírových dob stanulo jako obec „*chudá, zruinovaná a v důchodech obecních velice zemdlená*.“¹⁵ V roce 1649 koupil panství Velké Meziříčí hrabě Rudolf Kounic, část kupní ceny zaplatil v hotovosti, zbývající velkou část měl splácet. Tíže dluhů přinutila nového majitele k péči o hospodářské poměry svých poddaných. V centru jeho pozornosti stálo město Velké Meziříčí. Dílo obnovy začal vydáním obecního řádu, ale protože tempo zacelování ztrát bylo nízké, přikročil k metodě příkazů. Např. v roce 1655 rozkázal konkrétním osobám, aby ve stanoveném termínu „*kroveček skrovný dali udělati a své staveníčko přikryli*“, dokonce se měli všichni svobodní synové do příštích Vánoc oženit a ujmout se pustých domů. Když se tyto pokusy minuly účinkem, rozhodl se, že využije k osazení pustých domů a oživení městského hospodářství přicházejících židů. Udělil jim proto velkorysá privilegia. Byli osvobozeni od „*varty, ponúcek, lozírování vojenského, mýt, vybírání od míst*“

¹⁴ Marada, M.: Židovské ..., s. 9, 10.

¹⁵ Štindl, M.: Usazování Židů ve Velkém Meziříčí ve druhé polovině 17. století. *Židé a Morava. Sborník z konference konané v říjnu 1994 v Kroměříži*. Kroměříž 1995, s. 35 (dále jen Usazování ...).

a roku 1686 i od kontribuce a nově zavedené daně z komínů. „V gruntovních záležitostech podléhali působnosti městské rady, která až do počátku 18. století zůstala u starší praxe přijímání nově usazených Židů za sousedy a udělování městského práva (purkrechtu)“.¹⁶ V průběhu padesáti let vzrostl počet židy osazených gruntů z původních 3 na 32. Růst byl zprvu dán příchodem nových osadníků, v rozmezí let 1650–1710 přijalo městské právo 30 židů. Přicházeli z Moravy i Čech, z Třebíče, Prostějova, Žďáru, Polné, Moravského Krumlova, ale také z Prahy, Kolína, Cerekve, Březnice nebo z polského království. Není doložena imigrace z Rakous. Domy získávali koupí od křesťanských majitelů, několik od samotného Kounice. Skupování křesťanských domů židy se stalo předmětem stížností k vrchnosti.

K běžné dobové praxi patřilo, že domy byly kupovány formou placení závdanku v hotovosti v den kupu a ročních vejrunků (splátek), přičemž výše závdanku byla úměrná celkové ceně nemovitosti. Ve druhé polovině 17. století hodnota závdanku prudce klesala, obdobně i výše ročních vejrunků. Stávalo se, že bylo splácení i přechodně zastaveno. Tak v prosinci roku 1679 předstoupila „do místa radního“ židovka Mandelína, vdova po Hiršlovi Mojžíšovi, která si pro chudobu vyprosila pozastavení vejrunků na dobu 6 let. V letech 1663–1665 bylo splácení zastaveno obecně vzhledem k tatarskému vpádu na Moravu. Opět patřilo ke každodenní praxi, že se jen málokterému židovi i křesťanovi podařilo splatit dům během svého života. Dlužnou částku pak odváděli jejich potomci nebo byl dům prodán a ke splácení se zavázal nový majitel, přičemž potomkům zůstal na domě rodičů tzv. nápad.

Vznikala složitá spleť dědických podílů (nápadů), závdanků, vejrunků. Do této sítě vnesli židé nový prvek, který zjednodušoval majetkové vztahy a urychloval jejich změny. V jeho používání se stali mistry. Bylo to tzv. skupování peněz – tj. prodej nápadu za hotovost. Židé využívali skutečnosti, že obecně bylo mezi lidmi málo hotových peněz, a proto jejich hodnota byla až šestkrát vyšší než cena peněz „vázaných“ v nemovitosti. „Skutečný obchod se povedl v roce 1680 Hiršlovi Filipovi, který od hrnčíře Bartoloměje koupil podíl 11 zl. 30 kr. za pouhý jeden zlatý!“¹⁷ Jejich síla tkvěla ve schopnosti nabídnout hotové peníze, jejichž prostřednictvím získávali podstatně vyšší hodnoty, které pak opět v jiné podobě uváděli do oběhu. Rostly tak jejich pozice.

I ve Velkém Meziříčí, podobně jako v jiných moravských městech, jak zjistila vizitační komise při sepisování lánových rejstříků v roce 1679, bylo

¹⁶ Tamtéž, s. 36.

¹⁷ Tamtéž, s. 39.

u každého židovského domu naměřeno něco rolí, luk i okopanin – celkem u těchto bezzemků více než jeden lán.

Dlouhodobé soužití obou komunit vedlo k vytvoření složitého přediva právních, majetkových i osobních vztahů. *„Křesťané bydleli v židovské ulici, Vít Novotný choval v haltýři u Berla Žida ryby a Daniel Želetavský v domě Žida Josefa dokonce přebýval v podružství. Docházelo i k tak paradoxním situacím, v nichž se židovští majitelé domů stávali dlužníky katolické církve. Stalo se tak v případě, kdy Židé koupili křesťanské domy zatížené dřívějším odkazem ke kostelu nebo špitálu.“*¹⁸

Základní podmínkou života židů, umožňujících jejich přežití na okraji společnosti, byla soudržnost, jejímž základem se staly jak příbuzenské vztahy a v zásadě patriarchální pojetí rodiny, tak i vazby dobrovolné, přátelské. V archivních dokumentech nalézáme stopy i po těchto ryze osobních vazbách. Židé velmi často vystřídali několik domů během svého života, fluktuace byla značná, přičemž docházelo k převodům domů z otce na syna, ale i z tchána na zetě, z vlastnictví domů nebyly vyloučeny ani ženy, které zejména jako vdovy přebíraly rodinná hospodářství. Např. v roce 1701 koupil velkomeziříčský žid Samuel Feissl *„svému dobrému příteli“* Simsonu Benjaminovi dům za 233 zl. 20 kr. Mezi židy se udržovala prastará zásada z dob počátku diaspory – nechovat se lichvářsky k sobě navzájem. V dobovém kontextu např. nepoužívali proti sobě metodu skupování peněz, ta byla nástrojem expanze vůči křesťanům, ale naopak nejednou docházelo *„z dobré a líbezné vůle“* k darování celého nápadu následujícímu majiteli.¹⁹

Zvláštní kapitolou byli ve Velkém Meziříčí dvorští židé, kteří se nacházeli v blízkosti Kouniců i hrabat z Ugarte. Představovali nejsilnější složku místní židovské komunity, díky značnému nemovitému majetku se podíleli na finančních a obchodních operacích šlechty, svého vlivu na zámku i v obci využívali k formování vztahu mezi vrchností a oběma komunitami města.²⁰

Vypjaté období „úředního antisemitismu“, které vrátilo právní poměry židů v zásadě do středověku a vedlo k jejich ještě většímu vytěsňování na okraj společnosti, vyvrcholilo za císaře Karla VI. *„Projevy tohoto antisemitismu byly rozličné, nakonec však vždy vyústily v návrhy na vypovězení židů, či alespoň na podstatnou redukci jejich počtu.“*²¹ Jednou z rozhodujících příčin byl rychlejší

¹⁸ Tamtéž, s. 40.

¹⁹ Tamtéž, s. 41.

²⁰ Tamtéž, s. 43.

²¹ Pěkný, T.: *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha 1993, s. 73 (dále jen *Historie...*).

lidnatostní růst, ale i hospodářský rozkvět, který byl větší a výraznější než u křesťanského obyvatelstva.

Zásahem do života židovských komunit bylo vydání císařského translokačního reskriptu v prosinci 1726, nařizujícího jejich přestěhování do zvláštních ulic a čtvrtí (ghett), které by byly vzdáleny od katolických kostelů, hřbitovů a dalších vysvěcených míst. Jednalo se o systematickou státní akci, která probíhala několik let. Jejím bezprostředním podnětem byl požár vzniklý v Rousínově na slavkovském panství hraběte Kounice. Vina byla dávana židům, kteří měli svá obydlí v bezprostřední blízkosti kostela na hlavním náměstí, takže kostel byl jimi ze tří stran zcela obklopen. Byly vydány další reskripty, mimo jiné i reskript ze 4. února 1727 obsahující směrnice týkající se přemístění židovských domů a synagog z blízkosti katolických kostelů a zamezení nahlížení židů do kostelů vystavěním zdí. „*Tam, kde žili Židé a křesťané vedle sebe, měly být domy povyměňovány. Židům bylo ... zakázáno vycházet během bohoslužeb ven ze svých domovů. Náklady spojené se separací...nesly vrchnosti, jichž se věc týkala.*“²² V průběhu celé akce vznikla řada dokumentů – císařské reskripty, memoranda, dobrozdání komisí atd., které dokumentují názory oficiálních míst na židovskou separaci a seznamují nás s dobovou podobou antisemitismu, ale také plány měst a vesnic, kde se židovské obyvatelstvo nacházelo a které měly sloužit úřadům, aby získaly názorný přehled a mohly kvalifikovaně separaci provést.

Jaký byl výsledek. Na několika místech sice došlo k přemístění ghett, jinde z dosud rozptýleného osídlení vzniklo ghetto nové, nicméně celkově byl výsledek translokační akce slabý. Z dobových listinných dokumentů víme, že se přísné sankce jen velmi nesnadno prosazovaly pro odpor samotných židovských obyvatel, kteří hledali oporu u své vrchnosti, ale též pro liknavost tehdejších úředníků a pro „moc“ peněz, jimiž židé upláceli úřady.²³ Nezanedbatelný byl i odpor křesťanských měšťanů, kteří nehodlali prodávat své domy, nevýhodně se stěhovat a nechat se tak vlastně hospodářsky poškodit. Proto na řadě míst byla celá záležitost v tichosti odložena a zachován status quo (např. v Přerově).²⁴

V letech 1726 a 1727 byla vydána vládní nařízení zakazující vnitřní migraci židů, přičemž byl určen jejich nepřekročitelný počet stanovením tzv. numeru clausu. V Čechách mohlo od této doby bydlet 8 541 rodin, na Moravě

²² Lapáček, J.: Pokusy o separaci, translokaci a permutaci Židů na Přerovsku v letech 1726 až 1730. *Židé a Morava. Sborník z konference konané v říjnu 1994 v Kroměříži*. Kroměříž 1995, s. 24 (dále jen Pokusy...).

²³ Klenovský, J.: Plány separace židovského osídlení na Moravě z let 1727–1728. *Židé a Morava. Sborník z konference konané v listopadu 1995 v Kroměříži*. Kroměříž 1996, s. 54–56.

²⁴ Briess, I.: *Vzpomínky ...*, s. 14.

5 106 rodin. V návaznosti na tato nařízení byl vydán familiantský zákon mající charakter regulátoru přirozené židovské reprodukce. Ženatí a ovdovělí židovští muži s dětmi byli úřady považováni za „patres familiae“ (otce rodin) a jen oni získali inkolát. Až smrtí otce přecházelo číslo familiantu na nejstaršího syna, který se mohl jako jediný oženit. Ostatní synové byli pokládáni za cizince a měli odejít ze země, rodiny mající dcery byly považovány za vymřelé, dcery se mohly vdát do ciziny. Byly stanoveny tvrdé sankce za porušování tohoto zákona – patřilo k nim bičování, vypovězení ze země. V literatuře se uvádí, že z Moravy odešlo mezi lety 1700–1800 na 30 000 židů (není však dosud přesněji zmapováno, jde o hrubý odhad). Nicméně je doloženo, že odcházeli zejména do Horních Uher (na Slovensko), a to do jejich západních částí. Moravští židé zde stáli u zrodu jednak nových obcí, jednak zvyšovali lidnatost již existujících. Po mnoho generací se udržovaly kulturní, ale i ekonomické vazby mezi obcemi po obou stranách hranic. V Mikulově, Prostějově, Boskovicích i jinde se objevovaly slovenské židovské děti, ješivy v Bratislavě a Vrbovém zase navštěvovali židé z Moravy.²⁵ Ti, kteří zůstali, utíkali ze svých obcí na venkov, aby unikli kontrole, docházelo k rozptylování a rozměňování sídelní struktury, nastala praxe uzavírání tajných sňatků a rození nemanželských dětí. Vytvářela se vrstva „druhořadých židů“, šedá zóna, jejíž existence neměla oficiální podklad. Tito lidé měli odejít, vystěhovat se z nařízení státu, a pokud tak neučinili, pohybovali se v jakémsi zvláštním prostoru, který byl jednoznačný ve vztahu k majoritnímu prostředí a jeho institucím a mnohooznačný v prostředí židovském.

Např. v Ivančicích měl každý familiant své dědičné místo v synagoze (Tempelsitz), jen on mohl vykonávat legálně obchod nebo se věnovat řemeslu, které po něm dědil nejstarší syn spolu s místem v synagoze. *„Nejstarší syn pracoval v obchodě nebo živnosti otce-familianta a čekal na otcovu smrt. Pokud se oženil za otcova života, byl sňatek církevní, tj. nelegální. Ostatní synové se museli žít jako tzv. „pinkeljuden“ – Dorfgeher (ti, kteří chodili po vsích) a bydlili v různých přístavcích rodného domu se svými nelegálními rodinami. Po šabatě opouštěli s ranci nebo koši ghetto židovskou brankou v ivančických hradbách a vydávali se na „obchodní cesty“ do okolních vesnic, kde „hausírovali“, tj. provozovali podomní obchod. Vykupovali kůže, hadry, železo, drůbež, peří, vajíčka, máslo a prodávali nebo vyměňovali za plátно, tkaničky, pentle a jiné drobné zboží, případně zasklívali okna a vykonávali jiné práce, kterým se naučili v otcovské dílně. Jejich ženy chodily s nimi, spravovaly a šily vesničankám prádlo a šaty. Přespávali ve stodolách, stravovali se skromně a šetřili krejcarey. A v pátek, i kdyby se jim v hausírování dařilo sebelépe,*

²⁵ Bergerová, N. a kol.: *Na křižovatce kultur. Historie československých Židů*. Praha 1992 (dále jen *Na křižovatce ...*), s. 34.

*spěchali se svými těžkými ranci domů, do ivančického ghetta, aby ještě před východem večerní hvězdy, kdy začínal šabat, byli v synagoze a potom u společné šabatové večeře v kruhu své rodiny.*²⁶

Šlechta na některých panstvích v návaznosti na státní politiku začala vydávat instrukce, nařízení a další dokumenty, v nichž postavení „svých“ židů zhoršovala. Bylo tomu tak v případě židů v Ivančicích, pro něž vydal kníže Antonín Florian z Liechtenštejna 8. února 1721 instrukce o 46 bodech, v nichž jim zakazoval vlastnictví domů, pozemků, vinohradů, dobytka, nesměli ubytovávat žádné potulné žebravé židy, zakazoval jim pohřbívat mrtvé z okolních panství na jejich hřbitově pod pokutou 20 říšských tolarů, kuriózně působí „co nejpřísnější“ zákaz veřejného koupání a skandálního obnažování se v letních měsících.²⁷ Otázkou zůstává, jak byla tato instrukce uváděna v život, zejména bod o zákazu vlastnictví nemovitostí.

Pro studium židovských dějin je příznačné, že se neustále pohybujeme „na hraně“. Na jedné straně je nutno vzhledem k jejich odlišnému právnímu postavení zaměřovat se na mapování právního vývoje, na druhé straně skutečná praxe byla často na hony vzdálena od této majoritou jí vnucené legislativní „normy“. Izraelité se naučili jak tlumit dopady restriktivních opatření, tak naopak překračovat povolené „mantinely“. Tato značná flexibilita se stala v podmínkách diaspory jejich existenčním štítem, bylo to často žití „mezi zákony“. Klasickou ukázkou je proniknutí židů do královského hlavního města Brna, jak nás o tom zpravuje D. Uhlíř. Od času Ladislava Pohrobka byli z města vyhnáni a ještě Marie Terezie v roce 1744 toto vypovězení potvrdila. Při vstupu do města museli platit zvláštní osobní mýto, tzv. Sperrgroschel, při západu slunce měli povinnost Brno opustit a u brány odevzdat stvrzenku o zaplacení mýtného. Cestující židé směli přenocovat jen v židovské hospodě, nazvané Nový svět, která byla lokována za hradbami na Křenové ulici. *„Zde byli příchozí...informováni o poměrech ve městě, tady se navazovaly známosti, uzavíraly obchody a získávala doporučení na vlivné osoby ve městě. Je příznačné, že vybírání mýta pronajímalo zemské gubernium za úplatu židovským podnikatelům, kteří je pak na svých souvěrcích tvrdě vymáhali.*²⁸ V roce 1730 přišel do Brna vdovec Jakub Mojžíš Dobruška, zvaný též Wimmer nebo Opotschner, se svými dvěma dětmi z východních Čech a získal zde povolení k prodeji šperků a klenotů. Posléze se stal zakladatelem brněnské podnikatelské

²⁶ Nováček, S.: *Z dějin Židů...*, s. 67.

²⁷ Gold, H.: *Die Juden ...*, s. 184.

²⁸ Uhlíř, D.: Moravští Židé mezi sabatiánstvím a frankismem. Brněnská židovská obec v 18.století a sekta Jakuba Franka. *Židé a Morava. Sborník z konference konané v listopadu 1997 v Kroměříži*. Kroměříž 1998, s. 3 (dále jen Moravští Židé ...).

dynastie. Shromáždil kolem sebe postupně další souvěrce a přes všechny zákazy položil základy nové židovské obce v Brně. Začala se vytvářet v Křenové ulici a do konce 18. století čítala více než stovku členů. Dobruška může sloužit jako typ podnikatele, který při své kreativitě rozvinul ekonomické aktivity v mnoha směrech. Především, a to byl častější příklad židovského podnikání té doby, začal s dodávkami pro armádu. Otevřel vyvařovnu s košerovanými pokrmy pro židovské strážníky, ve svém domě zřídil soukromou modlitebnu, žádný z židů, který přišel do města, se neobešel bez jeho služeb. *„Roku 1748 ...poskytl Dobruška moravským zemským stavům půjčku ve výši 56 tisíc zlatých na nákup mouky. Brzy nato získal monopol na prodej tabáku ve všech moravských královských městech a pronajal si továrnu na tabák v Uničově. Když byla v roce 1751 založena v Brně první banka, vznikla za pomoci židovského kapitálu a v pozadí této akce stál...také Jakub Mojžíš Dobruška. Svou obchodní činnost korunoval ...roku 1755 tím, že získal výhradní právo k vybírání mýta od svých souvěrců v branách ...Brna a Olomouce.“*²⁹ Po všech stránkách obratný Dobruška uměl také výhodně provdat svou dceru Ester, která si vzala bohatého židovského bankéře Adama Oppenheimera z Vídně, čímž si otec otevřel cestu do obchodních kruhů císařského hlavního města.

Když Dobruška v roce 1763 zemřel, převzal vedení firmy jeho osmačtyřicetiletý syn Salomon Levy Dobruška, který byl hluboce vzdělán v řadě vědních oborů, v obchodních záležitostech byl pokládán za věrný obraz svého otce. *„Jeho nejsilnější stránkou však byla nepochybně jeho žena Šendl. Přivedl si ji do Brna z Prostějova, porodila mu dvanáct dětí, šest synů a šest dcer. Šendl Dobrušková, rozená Hirschlová, byla prý kráska, které nebylo rovno. Skoro o dvacet let mladší než její muž, bystrá, inteligentní a podnikavá ...svými příbuzenskými vztahy pomáhala manželovi rozšířit síť obchodních styků do Rakouska, Slezska a Haliče, odkud kdysi přišla Hirschlova rodina do prostějovské židovské obce.“*³⁰ Manžel se velmi činil, založil spolu s dalšími židy obchodní společnost na dodávky proviantu pro armádu s několika desítkami skladů po celé monarchii, zaměřil se na výrobu v té době pro textilní výrobu tolik potřebné potaše, takže měl v pronájmu řadu potašáren v širokém brněnském okolí, provozoval palírnu na Starém Brně. Po smrti Salomona Dobrušky v roce 1774 dokázala vdova Šendl dál s úspěchem provozovat manželovy rozvětvené obchody, pečovat o početnou rodinu, udržovat dobré kontakty na brněnskou radnici i moravské zemské gubernium.³¹

²⁹ Tamtéž, s. 4.

³⁰ Tamtéž, s. 4.

³¹ Tamtéž, s. 5.

Marie Terezie obvinila židy ze spolupráce s Prusy (zrada, špionáž, kolaborace), a tak v letech 1744–1745 čelili poslednímu pokusu o vypovězení z českých zemí, který byl nakonec zažehnán. Museli se vykoupit obrovskou sumou 150 000 zlatých, moravští židé přispěli na opevnění Brna částkou 50 000 zlatých (v roce 1742). Pro moravské židy pak vydala jako akceptování faktu jejich stálé existence v zemi v roce 1754 *Generální policejní, procesuální a komerční řád*. Tento dokument lze hodnotit jako doklad procesu začleňování židů do hospodářského systému země. Odrážel jednak fakt relativně vysokého počtu židovského obyvatelstva, jednak souvisel s akceptováním principů merkantilismu rakouským státem, kdy se již ekonomická funkce izraelitů na Moravě stávala nezastupitelnou.³²

Doba Marie Terezie přináší rovněž možnost zjistit jejich početnost a profesní orientaci na základě tereziánského katastru. Např. v Bučovicích bylo oficiálně 26 rodin, v nichž žili 3 podomní obchodníci, 3 řezníci, 1 kožešník, 1 pachtýř panské palírny, 5 kramářů, 2 obchodníci s mlékem, 1 vychovatel, 1 lázeňský, 1 svíčkař, 1 hauzírník, 3 krejčí, 2 vdovy obchodnice s krajkami, 1 krajkářka, 1 koňský handlíř.³³

Josefínské reformy jsou v literatuře o dějinách židů v českých zemích shodně považovány za dějinný mezník, předěl, od něhož se začala odvíjet tzv. židovská emancipace, která v případě této specifické komunity znamenala postupné začleňování do majoritní společnosti až k dosažení plných občanských práv. Tento proces, definitivně v monarchii završený v roce 1867, byl spuštěn v rámci rozsáhlého racionalizačního projektu Josefa II., jehož smyslem bylo vytvořit v duchu osvícenských principů pozitivní vztah všech osob (tedy i židů) ke státu na platformě individuálních práv každého člověka vymezených zákonem, nikoliv v podobě již přežilého středověkého korporativismu.³⁴ Vůči židům panovník uplatnil další osvícenský postulát – toleranci. Série tzv. „židovských patentů“ začala proto příznačně v říjnu 1781 zrušením povinnosti nosit zvláštní označení na oděvu – žluté kolečko a skládaný bílý límec u mužů a žlutou stuhu u žen. Zanedlouho byly židům zpřístupněny všechny typy vyšších křesťanských škol, včetně univerzit (kromě teologických fakult) s možností získávat na nich akademické tituly. Otevřel se prostor k provozování všech řemesel a téměř všech živností, mohli se stávat mistry, mít židovské učně a tovaryše (nikoliv křesťanské), směli najímat grunty (jen velkostatkářský

³² Marada, M.: Kodifikace právního postavení židovského obyvatelstva na Moravě v Generálním řádu Marie Terezie z roku 1754. *ČMM*, roč. CVI, 1987, s. 94–107.

³³ Gold, H.: *Die Juden...s*, 174–176.

³⁴ Bergerová, N. a kol.: *Na křižovatce...*, s. 40–42.

dominikál) a pracovat na nich s židovskou čeledí, zřizovat směnárny, velkoobchody, obchody se střížním, kupeckým a smíšeným zbožím atd.³⁵

V této souvislosti je možno si položit otázku, do jaké míry odpovídaly josefínské reformy v oblasti ekonomiky organizačním, mentálním, kulturním atd. možnostem tehdejších židů. Již Marie Terezie se rozhodla ponechat moravské židy v tradičních stereotypích, tzn. za těžiště jejich hospodářského života nadále považovala obchod a úvěr. Podle J. Janáka bylo za její vlády uděleno na Moravě a ve Slezsku 14 továrních privilegií na výrobu suken a vlněného zboží, židé z nich získali pouze jedno. To obdržel v roce 1766 pod ochranou Václava Antonína Kounice se nacházející židovský rychtář L. Pollitzer v Rousínově. Jeho továrna na vlněné cajky však brzy zanikla. Druhá vlnářská židovská manufaktura vznikla až za 35 let po Pollitzerovi, neúspěšný byl také pokus o proniknutí židů do brněnské soukenické výroby na konci 18. století. Zcela jinou strategii využití židovského potenciálu uskutečňoval ve Slezsku Friedrich II., který naopak podporoval zakládání továren zámožnými židy.³⁶ Jisté zlepšení, nikoliv zásadní změna, nastalo za vlády Josefa II., které se projevilo v jejich poněkud větším uplatnění v manufakturním podnikání, jímž překračovali rámce svého „ekonomického údělu“.³⁷ Lze proto vyslovit hypotézu, že jak v rovině koncepcí ekonomických změn (reformy), tak v samotné hospodářské praxi josefinismu nedošlo k zásadní změně postoje k židům. Byl jim uvolněn prostor v tradičních organizačních formách, výrobcích a činnostech, „novoty“ jim byly povolovány jen případ od případu a vzácně, zvláště když mezi zakladateli manufaktur figurovali také šlechtici.

Osvícenská tolerance podmíněná racionální snahou učinit židy užitečné pro stát měla i své další meze a vady na kráse. Nebylo jim dovoleno zastávat státní službu, nově otevřené pole k relativně široké nabídce ekonomických aktivit bylo striktně regulováno. Každý si musel vybrat, kdo tak neučinil, měl být vypovězen ze země, uplatnila se metoda cukru a biče. Snaha císaře unifikovat říši vedla k rozbití židovské autonomie v oblasti soudnictví, pravomoc tradičních židovských soudů byla omezena jen na otázky náboženské. Na Moravě bylo ustaveno 52 židovských obcí, jejichž kompetence byly výrazně sníženy, přičemž všichni moravští židé museli být příslušní do jedné z nich (jednotlivci, i rodiny žijící mimo ně na venkově, rovněž). Zůstala tak v platnosti existence ghett. Školská reforma je nasměrovala jazykově na němčinu, která se stala po roce 1784 v říši povinnou úřední řečí, což vedlo k rychlé asimilaci s německou kulturou. Užívání jazyka jidiš a hebrejštiny na veřejnosti bylo zakázáno, po roce

³⁵ Pěkný, T.: *Historie...*, s. 86–94.

³⁶ Janák, J.: *Hospodářský ...*, s. 12, 18–19.

³⁷ Tamtéž, s. 22.

1786 se stala znalost němčiny podmínkou k povolení sňatku. Císařovy reformní snahy nezahrnuly zrušení tíživého břemene z dob úředního antisemitismu – platnost familiantského zákona zůstala zachována a s ním spojený numerus clausus židovských rodin.³⁸

Nicméně i ekonomické pozice moravských židů se začaly v důsledku reformy upevňovat, významně růst, nezvyšoval se však společenský status, nedocházelo ke zlepšování politického postavení. Hospodářská váha židů rostla, politicky zůstávali inferiorní. Asimilace do německého kulturního prostředí na Moravě rychle proběhla, nebyla však doprovázena občanskou emancipací. Majetková diferenciací probíhala rychleji a intenzivněji, rostl počet i význam zámožných židů. Svým nasměrováním na německý jazyk a kulturu se židé rychle vzdalovali od v převážné míře českého charakteru poddanských moravských menších měst a městeček, kde byla ghetta, což mělo za následek odcizování a vzdalování se českému křesťanskému obyvatelstvu. Německá vrstva byla v těchto sídlech nepočtená, tvořená z velké části hrstkou vrchnostenských úředníků a dalších představitelů honorací, kteří však židy nepřijímali mezi sebe a nepovažovali je za rovnocenné a partnery. Ti se tak dostávali do izolace. Mnohde začínalo vznikat napětí a rýsovaly se případné možné konflikty.³⁹ Stupňoval se nesoulad mezi pozdně feudálními stereotypy křesťanského obyvatelstva a emancipovanější ekonomickou aktivitou židovských obyvatel.⁴⁰

I přes daný početní růst se v první polovině 19. století začala z dosud nepřilíživě sociálně diferencovaného moravského židovstva vydělovat skupina podnikatelů, kteří často začínali téměř z ničeho, ale rozšiřovali výrobu, obchod i export, bohatli a vytvářeli postupně stále větší kapitál, který začali v plné míře investovat zejména ve druhé polovině 19. století. Jejich role „gründerů“ se však rýsuje v řadě míst již i pro první polovinu 19. století. V některých oborech dosahovali monopolního nebo téměř monopolního postavení, např. jako výrobci a distributoři lihovin, v některých druzích obchodu. Židovský kapitál nevznikal jen přímo v zemi, ale byl zde také realizován ze zdrojů odjinud, často bez fyzické přítomnosti majitelů. Do této kategorie náleželo podnikání vídeňských Rothschildů, Gutmannů, vřatslavského finančníka Hahna a dalších. Stále zřetelněji se při lokálním studiu potvrzuje, že se židé podíleli na vzniku místního, regionálního průmyslu, mnohdy byli jeho protagonisty, v některých případech překračovali místní rámce a plnili zakladatelskou roli na úrovni země i celé monarchie. V řadě moravských sídel typu křesťanského města a ghetta to

³⁸ Bránský, J.: *Židé v Boskovicích ...*, s. 84–87.

³⁹ Tamtéž, s. 97–103.

⁴⁰ Tamtéž, s. 99.

byli jednoznačně židé, kteří se rozhodující měrou podíleli v této době na jejich ekonomickém profilu a rozvoji (např. Boskovice).⁴¹

V období do poloviny 19. století se tento vcelku příznivý vývoj promítl v řadě moravských tradičních ghatt dosažením jejich kulminačního bodu rozvoje. Důležitým impulsem k posílení ekonomického významu měst, jejichž součástí bývaly i židovské komunity, se stalo budování sítě císařských silnic. Takovým modelovým příkladem může být nejvýznamnější centrum moravských židů – Mikulov. Ten byl napojen na císařskou silnici z Vídně do Brna v letech 1727–1752. Tento moment se příznivě promítl v růstu hospodářských aktivit místních židů (zřízení velkoobchodu, přeložení tiskárny atd.). Rostl počet řemeslnictva, některé skupiny řemesel měly vlastní synagogy (ševci, řezníci apod.). Pak však v souvislosti s výstavbou železnic, v tomto případě trasy z Vídně do Bochnie (Severní dráha Ferdinandova) v letech 1838–1841, která vedla přes Břeclav a Mikulov míjela, začalo město stagnovat. Důsledkem byl jednak počátek rychlého odchodu židů z ghetta, jednak zakupování izraelitů v domech na náměstí, tedy růst společenské prestiže. V dobách největšího rozkvětu se mikulovští židé podíleli 41 % v roce 1791 a v roce 1836 dokonce 42 % na celkovém počtu obyvatel města. Vytvářeli v této době největší judaistickou komunitu na Moravě, která měla 620 familií. Ve druhé polovině 19. století nastala rychlá emigrace z města.⁴² Co do početnosti druhá byla židovská obec v Prostějově s 328 familiemi, na třetím místě figurovaly Boskovice s 326 familiemi.⁴³

⁴¹ Tamtéž, s. 114.

⁴² Klenovský, J.: *Židovské památky Mikulova*. Mikulov 1994, s. 8–12.

⁴³ Bránský, J.: *Židé v Boskovicích...*, s. 87.

5. Přirozená měna křesťanského obyvatelstva jižní Moravy

5. 1. Sňatečnost obyvatelstva

5.1.1. Podmínky uzavírání sňatků

Sňatek náležel také v období novověku k typickým jevům evropské kultury, od něho se odvíjela jako od svého základu lidská reprodukce. Měl vysokou hodnotu, tradičně představoval vstupní bránu k založení rodiny a domácnosti, k výchově potomstva, k společenskému uznání. Ve všech sociálních vrstvách patřil do oblasti veřejných, společenských událostí, nikdy nebyl jen věcí soukromou, úzkou a privátní. Proto byl podřízen právní regulaci jak ze strany církve, tak i státu. Měl svou významnou složku rituální a magickou, obdobně jako křest a pohřeb.¹

Manželství lze definovat jako trvalé životní společenství muže a ženy uznané právem. Pro evropskou právní kulturu je typické, že byla právě v oblasti manželství výrazně ovlivněna kanonickým právem. Základními principy stanovenými katolickou církví byla svátostná povaha manželství, monogamie a nerozlučitelnost za života manželů. U pokřtěných osob mohlo manželství vzniknout jen tehdy, bylo-li církví přeměněno ve svátost. Proto církev důsledně odlišovala smluvní stránku manželství, která byla ponechávána ve sféře světského práva, a stránku svátostnou, která vždy náležela do pravomoci církve, včetně veškeré jurisdikce, zvláště v otázkách vzniku, platnosti a trvání manželství. Princip nerozlučitelnosti s ohledem na světské právní systémy byl posléze zmírněn, respektive oslaben, tzn. po smrti jednoho z manželů mohl vdovec nebo vdova opětně uzavřít sňatek. Kanonické právo do 16. století, tzn. do doby reformace, propracovalo do všech detailů celý systém manželského práva.

S rozšířením reformace a vlivem humanismu a renesance však vznikla nová podoba manželského práva, ať již v podobě luterské nebo kalvínské, která se rychle šířila zejména severní a západní Evropou. Společným jmenovatelem protestantismu bylo důsledné odmítání katolické konstrukce manželství jako

¹ Dülmen, R.: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.-18.století). Dům a jeho lidé. I.* Praha 1999, s. 137, (Dále jen *Kultura*....).

svátosti, naopak sňatek byl pojímán jako čistě vnější, světský, tělesný a společenský svazek muže a ženy, který je možno jako kteroukoliv jinou smlouvu vypovědět, ukončit. Byly tak nově formulovány principy jeho rozlučitelnosti s možností uzavřít další sňatek. Reformace odstranila kněžský celibát. Kromě toho nepřinesly evangelické církve žádné další podstatnější změny do dosavadního pojetí manželství a rodiny.

Kritika ze strany protestantského tábora nicméně donutila katolickou církev zrevidovat svou doktrínu o manželství cestou jejího zpřísnění a zdogmatictění. Potvrdila platnost tradičních principů – svátostnosti (jedno ze sedmera svátostí), monogamičnosti a nerozlučitelnosti. Zásadní odpovědi na reformaci byly kánony Tridentského koncilu.²

Otázkami manželství se zabývalo dvacáté čtvrté zasedání konané po celý rok 1563, které bylo zakončeno vyhlášením dvanácti kánonů a dekretem o sňatkové reformě. Kánon 1 vyhlašoval posvátnost sňatku, kánon 2 monogamii, kánony 3-4 kompetenci církve stanovit manželské překážky, kánony 5-7 nerozlučitelnost, kánon 8 rozlukou od stolu a lože, kánon 9 zákaz ženění kněží, kánon 10 nadřazenost panictví a celibátu nad manželstvím, kánon 11 liturgický kalendář sňatků a kánon 12 výlučnou kompetenci církevních soudů v manželských věcech. Dekret o sňatkové reformě určoval jeho slavnostní formu a manželské překážky (pokrevnosti, švagrovství, únos, konkubinát).³ Tridentská forma dále vyžadovala uzavření sňatku za přítomnosti vlastního faráře – *parochus proprius*, a dvou, respektive tří svědků. Vlastním farářem se rozuměl ten, který stál v čele farnosti a který znal jak snoubence, tak jejich rodiče. Každý nově uzavřený sňatek měl být zapsán do matriky, která měla mimo jiné sloužit jako důkaz platnosti uzavřeného manželství. Pevná forma jako podmínka platnosti měla do budoucna zabránit v řadě zemí rozšířené praxi uzavírání klandestinních (tajných) a presumptivních sňatků (církví legalizované konkubináty). Stávající praxe totiž přiváděla církev někdy do obtížné situace, když nemohl být dán náležitý důkaz o platnosti takovýchto tajných manželství a ta musela ustoupit před soudem sňatkům veřejně uzavřeným. Nedostatek předepsané formy se pak stal novou vylučující překážkou manželství.⁴

Kněz mohl oddat snoubence i bez svolení rodičů, protože základní podmínkou uzavření manželství byl pouze souhlas ženicha a nevěsty. V běžném životě, vzhledem k uzavírání svatebních smluv jako hospodářského základu

² Mrkývka, P., Veselá, R.: *Kanonické právo manželské. Vybrané otázky z dějin kanonického práva*. MU- právnická fakulta, Brno 1992, s. 79, 82 (dále jen *Kanonické ...*).

³ Grulich, J.: „Slavnostní okamžiky“ – svatební a křestní obřad v období raného novověku. *HD 24*, 2000, s. 72, (dále jen „Slavnostní okamžiky“ ...).

⁴ Mrkývka, P., Veselá, R.: *Kanonické...*, s. 82, 83.

nového svazku a tedy i závislosti generace dětí na rodičích, nastávala tato situace jen zřídka.

Na Moravě a ve Slezsku považovala potridentská církev manželské záležitosti za výlučnou sféru své pravomoci, oficiálně povolovala sňatky vydáváním tzv. církevního konsensu. Konzistoře plnily funkci první právní instance. Manželská agenda byla velmi rozsáhlá a tvořila až čtvrtinu její činnosti. Soudní praxe byla bohatá, nejčastěji se vyskytovaly žaloby pro nedodržení manželského slibu, který se považoval za závazný po uzavření zasnub. Obvykle žalovaly zhrzené dívky, ale ani opak nebyl výjimečný. Proto příslušné církevní instance doporučovaly, aby se zasnuby veřejně vyhlášovaly nebo písemně stvrzovaly. Další oblastí byly žádosti o manželskou rozluku. Tyto procesy byly vedeny většinou šlechtici a jen výjimečně s úspěchem. Např. hrabě Alexandr Gianini se marně pokoušel prokázat neplatnost svého manželství s baronkou Poppenovou na základě tvrzení o jejím únosu. Ze šlechtického prostředí přicházely rovněž žádosti o rozvod od stolu a lože. I ty – odhlížeje od finanční náročnosti – se časově vlekly bez výraznějších výsledků. Jistý vhled do rodinného soukromí aristokracie z počátku 18. století může přinést žádost hraběnky Marie Filipiny Hodicové adresovaná roku 1712 papežskému nunciovi do Vídně o přimluvu u olomoucké konzistoře k rychlejšímu vyřízení sporu s manželem, který ji „*ranami, bitím a tlučením tak krutě přijal, že k záchraně života musela hledat záchranu v útěku*“. Psala, že již tři roky strádá v nouzi, manžel jí z věna nic nedal a konzistoř je hluchá a věc neřeší.⁵ Jindy naopak nebylo uznáno manželství za platné pro formálně-právní závady. Tak se stal v roce 1730 sňatek slezského hraběte Sobka s dcerou císařského vyslance v Polsku a polního maršála hraběte Wilczka neplatným vzhledem k tomu, že sezdávající farář v Klimkovicích nebyl k uzavření manželství delegován vratislavskou konzistoří.⁶

Od druhé poloviny 17. století začaly také vrchnosti s novou intenzitou vstupovat mezi obyvatelstvo a církev a stavět se do pozice těch, kteří mohou rozhodovat o sňatku svých poddaných. Toto právo se však nikdy neopíralo o nějakou zákonnou normu. Obnovené zřízení zemské pouze předepisovalo vrchnostenský souhlas u vdov, pokud se chtěly provdat na cizí panství, bylo tedy zaměřeno nikoliv proti volnosti uzavírat sňatky, ale spíše proti úniku poddanského majetku (dědické podíly) na statky jiných vrchností. V podobném duchu byl koncipován požadovaný souhlas se sňatky vdov vůbec a se sňatky sirotků. Vrchnosti ale, zejména tam, kde byla panství značně zpustošená válkou a kde byl nedostatek lidí, kteří by osazovali pusté grunty, jednak lákaly nové osadníky, jednak svo-

⁵ Zuber, R.: *Osudy moravské...*, s. 236.

⁶ *Tamtéž*, s. 236, 237.

bodným mužům často pod pohrůzkou různých pokut i násilí přímo přikazovaly, aby se do určité doby oženili a založili rodinu. Fyzické násilí bylo přitom doplňováno i ekonomickými prostředky, především úlevami v placení činže.⁷ Později, když byly ztráty na obyvatelstvu nahrazeny, naopak vrchnosti mnohdy ze sociálních důvodů bránily svým poddaným uzavřít manželství. Postupem doby se nakonec zcela rozšířila praxe vydávání tzv. vrchnostenských konsensů, jimiž majitelé statků regulovali „k obrazu svému“ sňatečnost na svých panstvích. I když dekret o zrušení nevolnictví z 1. 11. 1781 rušil povinnost snoubenců mít k sňatku povolení vrchnosti, faráři je přesto od poddaných často vyžadovali až do zrušení poddanství, kdy bylo nahrazeno politickým konsensem.⁸

Církev, v reálných podmínkách konkrétní konzistoř, se stavěla do role obránců poddaných, vyhlašujíc jejich boží i přirozené právo na sňatek. Ve stejném duchu pak faráři ze svých kazatelen prohlašovali, že poddaní nepotřebují k sňatku souhlas vrchnosti. Konzistoř pak vždy stála za knězem, který provedl obřad a sezdal. Když vynálezce hromosvodu páter Prokop Diviš v Příměticích odmítl sezdat mladou dvojici, dokud nezíská souhlas vrchnosti, sezdal ji na příkaz konzistoře znojemský děkan Řehoř Lambek sám.⁹ Byly totiž známy případy, kdy mladé páry prchaly do Uher nebo Slezska, kde se daly oddat nekatolickými duchovními. Když se po čase vrátily domů, kázala je konzistoř oddělit, pokud se znovu nenechají sezdat.

Od časů vlády osvěcenských panovníků začal systematický tlak ve směru stále důraznějšího zasahování státu do manželských záležitostí. Tak v roce 1753 bylo vydáno nařízení, že sňatky vojenských osob, uzavřené bez souhlasu vojenských instancí, jsou neplatné. Vědělo se totiž, že vojenští kaplani, kteří měli právo sezdávat vojenské osoby, si počínali mnohdy dosti lehkovážně. Za četné případy je možno uvést případ vojenského kaplana v Prostějově, který sezdal šlechtičnu Josefu Bugnetti s údajným šlechtickým důstojníkem, ve skutečnosti podvodníkem, chyceným po třech letech v Plzni a pak v Praze popraveným. Ve stejném roce (1753) 26. října byl vydán výnos, jímž byly konzistoře zbaveny práva stanovit výši náhrad za defloraci a rozhodovat o placení alimentů, dále spory o uznání otcovství připadly jako světské magistrátům a vrchnostem.

Až do vydání tolerančního patentu oficiálně směli uzavírat sňatek jen katolíci mezi sebou, přesto docházelo na Moravě v praxi k uzavírání smíšených manželství, zejména po roce 1711 (smlouva v Altranstadtu). Faráři se schválením konzistoře u nich směli asistovat, zvláště když nekatolická strana poskytla

⁷ Maur, E.: K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví. *HD*, 8, 1983, s. 27, 29.

⁸ *Dějiny obyvatelstva ...*, s. 160–161.

⁹ Zuber, R.: *Osudy moravské ...*, s. 237.

záruky o katolické výchově dětí. Po vydání patentu zůstala praxe při stejných podmínkách zachována.

Velkým problémem bývaly válečné doby. Např. za válek o dědictví rakouské se po Moravě pohybovalo hodně dezertérů ze Slezska, přičemž se obvykle nedalo zjistit, zda nejde o ženaté muže. Špatně se vdala Regina Hapáková, kterou voják 11 dní po svatbě okradl a uprchl a kterého pak potkala v Ratiboři s jinou ženou. Z pohledu farářů bylo rovněž obtížné sezdávání lidí „na okraji“, různých skupin a vrstev potulných osob, bez stálého místa bydliště. Mnohdy se jednalo o příbuzné či o osoby žijící již v konkubinátu a církvev často přimhuřovala oči.¹⁰

Osvícenství vneslo do manželské problematiky nové tóny. V souvislosti s rozvojem moderních států vznikala představa občanských svobod, svědomí, víry atd., a církevní právo se dostávalo do rozporu s těmito novými požadavky. Znovu byl rozvířen teologicky závažný spor o podstatu manželského svazku. I na půdě církevní se prosazoval názor, že manželství je založeno na smlouvě, při níž je kněz pouhý svědek, protože svátost si udělují snoubenci sami. Manželství pak bylo považováno za instituci přirozeného původu a spadající do světské pravomoci. V intencích těchto vizí a přístupů vydal Josef II. 16. ledna 1783 manželský patent. Na jeho základě byl sňatek považován za občanskou smlouvu, o jehož vzniku, trvání a zániku měl napříště rozhodovat zákon a státní soud. Začalo tím období komplikovaného zápasu o občanské pojetí manželství, které bylo zakončeno vyhlášením občanského zákoníku v roce 1811. Za této změněné situace nesměl farář odmítnout asistovat při sňatku, jestliže nebyly zjištěny překážky ze strany státu.¹¹

Stát začal stále více omezovat, respektive ztěžovat, sňatečnost určitých skupin obyvatelstva. Stalo se tak např. na základě vydání finančního dekretu z 29. července 1800, podle něhož bylo uzavření manželství u státních, městských a fundovních úředníků, stejně jako u učitelstva, finanční stráže, četnictva nebo vojska vázáno buď na dosažení určitého služebního postavení nebo stanovené výše platu.¹²

V zemích rakouské monarchie vstoupil v roce 1811 v platnost občanský zákoník, který za základ řešení manželských věcí považoval občanské právo a neuznával jiné manželské překážky než ty, které sám stanoví. Především určil, že u osob mladších 24 let byl vyžadován souhlas zákonných zástupců, což se v praxi týkalo více žen, které se vdávaly zpravidla mladší. Dalším omezením se stala vojenská služba, která byla povinná pro rozšiřující se počet mužů. Byli z ní

¹⁰ *Tamtéž...*, s. 237, 238.

¹¹ *Tamtéž...*, s. 240, Mrkývka, P., Veselá, R.: *Kanonické ...*, s. 84.

¹² *Dějiny obyvatelstva ...*, s. 161.

osvobození jen dědici selských gruntů a některá povolání státní služby.¹³ Kdo nebyl povolán k odvodu, povolení k sňatku obvykle nedostal. Mezi překážky sňatku patřil tradičně nedobrá zdravotní stav (duševní nemoc), impotence, ale také špatné sociální poměry (nedostatečný příjem) a mravy (prostituce). Občanský zákoník sice připouštěl civilní sňatek a jeho zrušení rozvodem, ale tento sňatek ani rozvod církev neuznávala.¹⁴ Z obsahového hlediska se ustanovení občanského zákoníku v mnohém nelišilo od kanonického pojetí manželství, stále duchovní správci ohlašovali zamýšlený sňatek, před dvěma svědky udělovali souhlas k manželství a vedli oddací matriky. Platilo však jiné právo pro katolíky, ostatní křesťany, židy atd. Manželství osob, z nichž aspoň jedna náležela v den sňatku ke katolické církvi, bylo považováno podle církevního dogmatu za nerozlučitelné. Sňatek podle zákoníku nesměly uzavřít osoby, které přijaly vyšší svěcení nebo složily slavné řeholní sliby. Zákoník nepřipouštěl sňatek mezi katolíkem a osobou, která nepatřila k některé z křesťanských církví. Dvorské dekry z let 1814 a 1835 zavedly dokonce překážku katolicismu, podle níž nebyl možný platný sňatek mezi katolíkem a rozloučenou nekatoličkou (nebo naopak), pokud její nekatolický manžel žije.

Konkordát z roku 1855 vrátil církvi manželské věci prostřednictvím císařského patentu z října roku 1856. Působnost občanského práva na katolíky byla zastavena, pravomoc přenesena na církevní soudy, určující se stalo opět kanonické právo jako v době před josefinskými reformami.¹⁵

5.1.2. Svatební veselí a jeho průběh na jihomoravském venkově a venkovském městečku, morální normy ve vztahu k manželství

Etnografický a etnologický výzkum přinesl v řadě studií zaměřených na jižní Moravu vcelku jednoznačný závěr o významu svatby jako nejvýznamnější události v životě tamního obyvatelstva. Rovněž lze sledovat v návaznosti na postup rekatolizace přenášení závažnosti svatby ze světských prvků a komponentů, které byly v tomto regionu velmi silné, na církevní. Ještě v 17. století, zejména v jeho první polovině, byla svatba jednoznačně spojována především s podpisem svatební smlouvy a jejím slavnostním zveřejněním, až později byla vždy více ovlivňována církevním obřadem.¹⁶ Potridentská norma se vžívala jen

¹³ *Tamtéž*, s. 160–162.

¹⁴ Prokopec, J.: Manželství a rozvody v českých zemích v 19. století. *Demografie*, 30, 1988, s. 310–313 (dále jen Manželství ...).

¹⁵ Mrkývka, P., Veselá, R.: *Kanonické právo...*, s. 84–85.

¹⁶ Fojtík, K.: Svatba na střední a západní Moravě v 16. a 17. století. *ČL* 52, 1965, s. 337–338, (dále jen *Svatba* ...).

velmi zvolna a pomalu. Tradiční moravská svatba byla složitým obřadem provázeným rozmanitými obyčejí, zvyklostmi, hrami a tanci. Její součástí byl jak rozsáhlý cyklus svatebních obyčejů obsahujících prvky právní a společensko právní (dohoda o uzavření sňatku, svatební dary, čepení nevěsty, pozůstatky zvykové svatby), tak i reliktů kultovních obřadů (obyčejje spojené se stolem, prahem, ohništěm), rovněž magické úkony zaměřené na ochranu nevěsty a plodnost novomanželů (tzv. nepravá nevěsta, hlučení, obřadní úloha chleba a medu, pohazování plodinami). V tradiční svatbě se odrážely normy sociálního chování vesnického společenství z různých dob, vlivy církevní i prvky životního stylu městského a šlechtického.

Mladí lidé měli dost příležitostí k seznámení, např. při společné návštěvě kostela, trhu, o poutích, ale také při práci na robotě. Byli aktivní a sami vyhledávali různé příležitosti k setkání při zábavách a hodech.¹⁷

Na počátku předsvatebního období, v jehož průběhu docházelo ke sblížení dvou rodin, stály námluvy. Ty dávaly právní podklad novému manželství, staly se dohodou o vzájemných majetkových vztazích. V 17. a na počátku 18. století byla nevěsta pojímána jako pracovní síla, od druhé poloviny 18. a v 19. století se základem smluv stalo nevěstino věno. Iniciativa vždy vycházela z ženichovy strany. Nevěstu si ženich vybíral po dohodě s rodiči, měla být majetkově rovnocenná, rovněž původem a věkem. Již v této fázi při vyhledávání nevěsty patřily k jejím významným hodnotám pracovitost, zkušenost v hospodaření, ale také její poctivost. Mravní bezúhonnost nevěsty se požadovala a byla součástí vlastního svatebního obřadu a promluv svatebních obřadníků.¹⁸ Námluvy se uskutečňovaly v nevěstině domě, obvykle v neděli odpoledne. Přicházel ženich s otcem, bratrem nebo matkou. Někde, např. na Brodsku, jen ženich a v případě nerovnosti majetku i otec. Forma rozmluvy byla různá; někdy se mluvilo všeobecně o hospodářství, úrodě, společenském dění v obci, někdy se přikročilo rovnou k majetkovým otázkám. Málokdy se stávalo, že by se „zainteresování“ nedomluvili. Zatím ústní domluva byla stvrzena přípítkem a podáním ruky a od této chvíle se začalo nové příbuzenstvo „rodinovat“. Někde se již k této předběžné, zatím privátní domluvě, volal svědek z každé strany, aby při veřejném uzavření smlouvy nedošlo k nedorozumění. Nevěsta se dohovoru neúčastnila. Ženich pak přijímal od nevěsty dar, zpravidla šátek, někdy prsten, vonici jako doklad o vykonaném právním aktu. Sám jí obdaroval šátkem, který

¹⁷ Jančář, J. a kol.: *Lidová kultura na Moravě, Vlastivěda moravská. Země a lid*. Nová řada, sv. 10, Brno 2000, s. 166, 172, 173 (dále jen *Lidová...*).

¹⁸ Popelka, P.: *Morální normy vesnického společenství ve vztahu k manželství. Životní prostředí a tradice. Lidová kultura a současnost*, sv. 2, Brno 1975, s. 174, (dále jen *Morální...*).

ji dával na hlavu. Výskyt zásnub není ve všech oblastech jižní Moravy zatím zcela jasný, spíše se námluvy ztotožňovaly s pojmem „zásnuby“, protože i když si kandidáti ženitby nevyměnili prsteny, byli ve vesnickém prostředí považováni za „snoubence“.

Pokud námluvy dobře dopadly a rodiny se na všem domluvily, šli snoubenci ohlásit na faru termín svatby. Obřadu předcházely tři ohlášky, které se v kostele ohlašovaly po tři neděle. Byly ochrannou lhůtou, v jejímž průběhu mohla vznést vesnická komunita případné připomínky k sňatku. Bylo-li z hospodářských nebo rodinných důvodů potřebné svatbu urychlit, byly ohlášky čteny jednou za třikrát nebo jednou za dvakrát. Nebylo zvykem, aby snoubenci chodili poslouchat své vlastní ohlášky.

Termín svatby ovlivňovaly jak hospodářské momenty, tak v době rekatolizace stále výrazněji i církevní předpisy. K tomu se družily zvyklosti obyčejové – např. víra v tzv. šťastné a nešťastné dny a měsíce. Během doby se vymezila a fixovala roční období, týdny a dny, v jejichž průběhu bylo možno uskutečnit svatbu. Bylo to na podzim v době „nového vína“ až do svátku sv. Kateřiny, pak v masopustě od Tří králů do Popeleční středy a znovu až po Velikonocích. Manželství se neuzavíralo v době adventu a velkého půstu před Velikonocemi, v létě jen sporadicky, protože bylo hodně práce na polích.¹⁹ Fr. Bartoš uvedl ve své monografii o moravské svatbě zajímavou informaci o povaze nevěsty a termínu konání svatby. Existovalo k tomu obecně známé pořekadlo. V masopust se vdávaly hnilice, v provody dělnice, v nová vína tanečnice. „Hnilice“ (líné ženy) se vdávaly o masopustu, protože pak následoval velký půst, kdy nebylo polních prací a mladá hospodyně mohla lenořit, provody byly po Velké noci na jaře, kdy začínaly polní práce a nevěsta musela hodně pracovat, po vinobraní začínaly hody, kdy se mohla novomanželka dostatečně vytančit.²⁰

V některých oblastech a vesnicích vznikla postupně tradice konat svatby zpravidla jen v určité dny v týdnu. Např. v Moravanech, Ježově, Miloticích v úterý a středu, v Lanžhotě, Hrubé Vrbce, Blatnici ve středu a čtvrtek atd. Obecněji platilo, že se svatby uzavíraly nejčastěji v úterý. Obyčejná svatba se slavívala dva dny, větší trvala tři, čtyři dny, velká někdy až týden.²¹

V 17. století byly sjednávány na venkově svatební smlouvy především ústně, od 18. století již v písemné podobě, venkov tak následoval městečka a města, kde tato praxe již existovala mnohem dříve. K notáři se chodilo některý den v týdnu, zpravidla netrhový. Slavnostní veřejné dotvrzování svatebních

¹⁹ Tarcalová, L.: Tradice a její proměny v časovém a obyčejovém průběhu předsvatebního období na Slovácku. *Slovácko*, XXXI, 1990, 1991, s. 99–101.

²⁰ Bartoš, Fr.: *Moravská svatba. Knihovna českého lidu*, sv. 2, Praha 1892, s. 14.

²¹ *Tamtéž*, s. 14, 15.

smluv se konalo obvykle za účasti rychtáře a písaře nejčastěji v domě nevěstiniých rodičů. Vše bylo řízeno svatebními obřadníky (svat, stará svatby, družba). Akt oddání se uskutečňoval tak, že se svat zeptal nevěsty na její souhlas a pak vzal její ruku a vložil ji do ruky ženicha na potvrzení slibu. Manželský slib byl zpravidla stvrzen darem, který předal ženich nevěstě.²² Později tento rituál zůstával, ale ženich po něm se svou družinou odvedl nevěstu do kostela. V lidových vrstvách se však církevní obřad dlouho nepokládal za právně účinný, rozhodující bylo vykonání domácího ceremoniálu.²³ Po příchodu z kostela začalo svatební veselí. Bylo doprovázeno shromážděním většího množství svatebčanů, blízkých i vzdálených příbuzných ženicha i nevěsty, ale také „sousedů“, v menších vesnicích všech obyvatel, ať už s nimi svatební rodiny žily v přátelských nebo nepřátelských vztazích. Existovalo nepsané pravidlo, že se zvalo (ptalo, zazývalo), „kde bylo okno“, tzn. kde kdo. Bylo slušné zvat opakovaně, třikrát i vícekrát, důležitost obřadu vyžadovala, aby se dal pozvaný hodně prosit.

Jihomoravské vesnice žily jako pospolitosti, společenství mající svůj řád a fixovaná pravidla chování i normy v oblasti sociální kontroly jejich členů. Nikdo nemohl stát mimo. Existovaly rozdíly dané příslušností k jednotlivým sociálním vrstvám, významné však bylo rozlišení podle pohlaví, obecně byli chlapani a muži zvýhodňováni před dívkami a ženami. Různé bylo hodnocení předmanželského sexuálního styku, který byl u mladých mužů spojován často s prestiží, naopak dívka, jestliže se chlapani vzdala, byla odsuzována jak jím samým, tak rodiči chlapani i vesnickou kolektivitou. Přesto před svatbou docházelo tolerovaně k pohlavním stykům. Bylo by potřebné provést v tomto ohledu detailní šetření v různých i etnografických regionech jižní Moravy. Dívka však neměla v této době otěhotnět, pokud se tak stalo, již nebyla mravně zachovalá, což mělo své další důsledky v samém průběhu svatby.

Vesnické společenství si dokonce všímalo a mělo pod veřejnou kontrolou i tak intimní stránku života mladých, jakou bylo chození chlapanů na zálety. Tito měli dokonce své zvláštní označení, např. na Uherskobrodsku se jim říkalo „majkrábi“. Chlapanům nocujícím u děvčat, pokud byli přistiženi, byly ukládány přísné pokuty (odebrala se jim část oděvu, kterou pak museli vyplatit). Nástrojem této veřejné morálky byl rychtář, později obecní představenstvo. K patriarchálním přežitkům náležela skutečnost, že dívka až do doby příprav na svatbu nesměla navštívit dům svého nápadníka, naopak chlapani měli navštěvovat dům své vyvolené, dokonce se z četnosti návštěv usuzovalo na prestiž děvčete i její rodiny.

²² Jančár, J. a kol.: *Lidová ...*, s. 177.

²³ *Tamtéž*, s. 177, 178.

Rovněž manželský život měl své stereotypy a normy. I když sňatek fakticky legalizoval sexuální život, nikdy se nesměl na veřejnosti prezentovat jako prostředek k němu. Manželé nedávali na veřejnosti svým chováním a jednáním, a to ani ve verbální podobě, najevo svůj milostný vztah. Manželka nikdy neoslovovala svého manžela křestním jménem, běžné bylo oslovení „mamo“, „stará“, „tato“, „starý“. Mladí manželé si ani před svými rodiči v soukromí nemohli dovolit projevy milostného obsahu (obejmutí, políbení), jinak byli okamžitě předmětem ostré kritiky.

Na jižní a zejména jihovýchodní Moravě se mezi venkovským obyvatelstvem pod dojmem dlouhodobé církevní pastorace hluboce vžila morálka přísně odsuzující kontracepční praktiky, antikoncepce neměla být vůbec uplatňována. Domnívám se, že dokonce šlo až o předkřesťanská rezidua, plodnost měla magickou sílu a hodnotu a stále, souběžně s církevními obřady, byla např. ve světské části svatebního obřadu probouzena, fixována a uplatňována. Početnější rodina byla předmětem vážnosti a úcty. Stejně odsouzeníhodné byly i umělé potraty. Citelně byla stíhána a odsuzována nevěra – opět duálně – jinak u mužů a jinak u žen.

V hospodářství bylo postavení ženy podřadnější, což souviselo s nízkým společenským hodnocením prací, které jí byly v domácnosti i v hospodářství přidělovány. Vyšší příčku prestiže zaujímal muž. Proto také před úřady vystupoval muž, držel rodinnou pokladnu, žena k ní neměla přístup, jeho dominantnost byla podtržena sezením v čele stolu, atd.²⁴

5.1.3. Sňatečnost obyvatelstva a skladba snoubenců podle rodinného stavu

Není pochyb o významu sňatku pro úroveň přirozené reprodukce obyvatelstva českých zemí. Pro jižní Moravu máme k dispozici počty sňatků, respektive rekonstrukci jejich počtu, z nichž lze získat také data o sezonnosti. Protože P. Brabcovou byly zpracovány rekonstrukce rodin pro Komín a farnost sv. Petra a Pavla v Brně a S. Veverkovou pro Vracov, můžeme rejstřík rozšířit o informace týkající se rodinného stavu snoubenců a další jevy.

Na průběh přirozené měny obyvatelstva měl také vliv rodinný stav snoubenců. Z hlediska manželského trhu a jeho nepsaných zákonitostí a pravidel byla např. velmi rozdílná pozice svobodných děvčat a vdov. Stav osoby před uzavřením prvního nebo dalšího sňatku byl do té míry důležitý, že se vždy zapisoval do matrik, ačkoliv sňatkový věk se začal uvádět až v souvislosti s reformou Josefa II. po roce 1784.

²⁴ Popelka, P.: *Morální...*, s. 173–175.

Demografická literatura rozlišuje tzv. sňatky protogamní a palingamní. Protogamní sňatek byl spojením dvou dosud svobodných jedinců, palingamní měl více variant. Mohly se uskutečnit sňatky svobodného s vdovou, vdovce se svobodnou a vdovce s vdovou. Obecně, nejen v populacích žijících na území českých zemí, platilo, že nejčastěji byla zastoupena manželství dvou svobodných osob. Jejich podíl činil v brněnské farnosti v letech 1710–1799 v průměru 62 %, ve venkovském prostředí býval často vyšší.²⁵ V městečku Vracovu tvořily za celé sledované období 1684–1849 první sňatky 68 %.²⁶ Ve farnosti Novosedly nad Nežárkou v letech 1686–1910 byly rovny 72 %, ²⁷ ve farnosti Střelské Hoštice v letech 1700–1799 se protogamní sňatky podílely 82 % na celkovém úhrnu sňatků.²⁸ Ve farnosti Strzelce Opolskie zaujímaly v letech 1766 až 1840 první sňatky 77 %, přičemž ve městě vzrostlo procento protogamních sňatků na 81 %, ve vesnicích farnosti činilo 73 %.²⁹

Tab. č. 9 : Sňatky podle rodinného stavu (v %)

Lokalita	Období	Oba svobodní	Svobodný - vdova	Vdovec - svobodná	Oba ovdovělí	Neuve-deno	Celkem
Brno	1710-1799	61,7	11,5	16,7	5,8	4,3	100
Vracov	1684-1849	67,8	7,6	14,0	9,4	1,2	100
S. Opolskie	1766-1870	76,7	6,0	11,0	6,3	-	100
- město	1766-1870	80,8	6,1	8,5	4,6	-	100
- venkov	1766-1870	72,7	6,2	13,5	7,6	-	100
Toszek - město	1789-1877	71,1	7,8	11,9	9,2	-	100
Toszek - venkov	1789-1877	74,6	7,5	11,9	5,9	0,1	100

Pramen : Spychała, J. : *Śluby...* s. 16; Daszkiewicz-Ordylowska, D.: *Śluby...* s. 59 ; Veverková, S. : *Populace...* s. 52 – 55 ; Brabcová, P. : *Demografické...* s. 82.

V populaci vzhledem k charakteru demografického režimu i ekonomickým poměrům byly druhé sňatky poměrně časté. Podle údajů L. Fialové tvořily v českých zemích pětinu až čtvrtinu všech uzavíraných manželství, někde a někdy vzrostly až na jednu třetinu. Opět obecně platilo, že častěji vstupovali do opakovaných sňatků muži. Z 10 nevěst bylo 8–9 svobodných, z ženichů tři

²⁵ Brabcová, P.: *Demografické ...*, s. 98.

²⁶ Veverková, S.: *Populace...*, s. 47.

²⁷ Štěrbová, B.: Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686–1910. *HD* 11, 1987, s. 97–139.

²⁸ Štěrbová, B.: Sňatečnost a sňatková migrace ve farnosti Střelské Hoštice v letech 1645–1890. *JSH* 58, 1989, s. 125–136.

²⁹ Spychała, J.: Śluby w parafii Strzelce Opolskie w latach 1766–1870. *Śląskie studia demograficzne. Śluby*. Wrocław 1995, s. 16–17 (dále jen Śluby ...).

čtvrtiny tvořili svobodní mladí muži. Vdovce si brala třetina svobodných nevěst, naproti tomu s vdovou se oženil jen každý dvacátý svobodný ženich. Pozice vdov byla výrazně horší, závisela však na jejich ekonomické situaci i sociálním statusu. Objevovaly se i případy, kdy až vdova mohla plně rozvinout své schopnosti v hospodářském slova smyslu a po opakovaném sňatku ani netoužila. V dobách mimořádných – za epidemií, neúrod, válek - během nichž umíralo mnoho obyvatelstva v produkčním věku, se výrazně zvyšoval počet sňatků, zejména ovdovělých. S prodlužováním střední délky života a s růstem počtu trvale svobodných v populaci se v 19. století podíl opakovaných sňatků postupně snižoval.³⁰ Další sňatky byly častější na venkově, kde to zpravidla vyžadovala situace hospodářství, které nemohlo zůstat dlouho bez rukou jak hospodáře, tak hospodyně. Nutnost uzavřít další manželství z ekonomických a organizačních důvodů pociťovali naléhavěji než obyvatelé měst, proto se obvykle realizovalo vcelku brzy po smrti partnera.

V souladu s obecnou tendencí mezi palingamními sňatky se staly nejzastoupenější svazky vdovců se svobodnými dívkami. Opět se tato manželství více uzavírala na venkově, kde se potřeba nové hospodyně a druhé matky stávala často otázkou existenční. Šlo o dlouhodobý jev, zaznamenaný od 17. do 19. století.³¹ Ve svatopeterské farnosti v Brně se tento typ sňatků v 18. století vyskytl v 17 % případů. Můžeme ho považovat za důsledek většího procenta smrti mladých vdaných žen, které umíraly po stále se opakujících porodech, vyčerpávající práci i častějších onemocněních. Varianta sňatku svobodného muže s vdovou měla v Brně menší váhu – 12 %, odkrývá jak menší šanci vdov na manželském trhu, tak i skutečnost nižší úmrtnosti ženatých mužů. Nejméně často se vyskytoval typ manželství vdovce a vdovy (6 %). P.Brabcová vysledovala souvislost mezi úrovní úmrtnosti a homogenitou, respektive heterogenitou rodinného stavu snoubenců v letech, kdy probíhaly mimořádné události – např. sedmiletá válka. Došlo k citelnému poklesu uzavírání protogamních sňatků (ty se pro válku odkládaly), naopak četnost palingamních svazků se zvýšila a frekvence jednotlivých typů se sblížovala, tzn. šance mužů a žen uzavřít nový sňatek se vyrovnávala. K obdobným závěrům dospěla E. Čáňová pro broumovskou farnost za mortalitní krize.³²

Ve Vracově byl z palingamních svazků rovněž nejčastější sňatek vdovce se svobodnou dívkou, za časový úsek 1684–1849 tvořil v úhrnu 14 %. Manželství

³⁰ *Dějiny obyvatelstva ...*, s. 164.

³¹ Maur, E.: *Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté*. AUC–Philosophica et historica 3, 1972, s. 9–80.

³² Brabcová, P.: *Demografické...*s. 99; Čáňová, E.: Rekonstrukce rodin (příspěvek k metodice historickodemografického výzkumu). AČ 33, 1983, s. 17–23.

uzavřená mezi dvěma ovdovělými představovala 9 %, nejméně častá byla spojení mezi svobodnými muži a vdovami – 8 %. Základní proporce rodinného stavu ve vztahu k zakládaným manželstvím mohla být v případě jednotlivých farností zcela dramaticky změněna za mimořádných událostí. Pochopitelně v průběhu dlouhodobého vývoje u menších a malých populací prodělával rodinný stav snoubenců značné výkyvy, mohl až změnit kvalitu. Ve Vracově tato situace nastala v důsledku epidemie cholery z let 1836–1837, kdy podíl dalších manželství (77 %) podstatně převýšil procento prvních sňatků. Mezi palingamními manželstvími zcela převážily sňatky vdovců a svobodných dívek.³³ Ve Fulneku, městě na severovýchodní Moravě, tomu bylo právě naopak.³⁴

5.1.4. Věk a věkové rozdíly mezi snoubenci, skladba obyvatelstva podle věku a rodinného stavu

„Vzhledem k tomu, že úroveň lidské fekundity je významně závislá na věku, závisí úroveň realizované plodnosti na počtu let, které prožijí muži i ženy v manželství v plodném věku. Přitom větší význam má tato skutečnost pro ženy, jejichž plodné období je kratší (omezeno zpravidla 15–49 lety věku). Za období nejvyšší plodnosti se většinou ve shodě se závěry fyziologů považuje věk zhruba 20 až 29 let, případně ještě do 40 let, pak poměrně prudce klesá.“³⁵ Řada autorů proto zastává názor, že velmi účinným prostředkem omezujícím porodnost historických populací byl vysoký sňatkový věk a určitý podíl obyvatelstva podle rodinného stavu, který žil v definitivním celibátu. Např. J. Dupâquier se domníval, že venkovské obyvatelstvo Francie v době Ludvíka XIV. cestou odkládání sňatků zkrátilo plodné období žen až o 10 let, což velmi zredukovalo počet dětí, které se mohly narodit, zvláště při nízkém podílu nemanželsky rozených dětí (jen 1 %). Vypočetl, že kdyby všechny vdané ženy uzavřely v letech 1670–1739 sňatek ve věku 15–19 let, mohl být počet dětí až o 35 % vyšší. Při tehdejší úrovni úmrtnosti dospělého obyvatelstva mohla dosáhnout redukce potenciální plodnosti značného podílu 55 %.³⁶

³³ Veverková, S.: *Populace...*, s. 48–51.

³⁴ Ševčíková, L.: *Vývoj sňatečnosti ve Fulneku*. DP obhájená a uložena na katedře historie FF OU v Ostravě. Ostrava 1997, s. 28–29 (dále jen *Vývoj sňatečnosti*).

³⁵ Fialová, L.: Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce. *HD* 9, 1985, s. 90 (dále jen *Příspěvek...*).

³⁶ Horská, P.: K otázce vlivu nemanželských porodů na vývoj plodnosti z hlediska historické demografie. *Demografie* 22, 1980, s. 343.

Z naznačeného jednoznačně vyplývá nemalý význam věku, zejména žen, při uzavírání sňatků, který měl zásadní vliv na délku plodného období i celkovou plodnost, tzn. i počet narozených dětí.

Pro oblast jižní Moravy jsme odkázáni na sondy (Brno, Komín, Vracov). P. Brabcová využila při rozboru věku snoubenců skutečnosti, že zpracovala u Brna i u Komína pro období před rokem 1784 rekonstrukci rodin. Po roce 1784 do konce století vycházela z oddacích matrik. Do konce 18. století byl však v zápisech sňatkový věk snoubenců zřejmě často odhadován, přičemž u nevěst byl spíše zapisován věk 19 než 20 let, tzn. docházelo k určitému nadhodnocování počtu 19 letých. U mužů i žen se častěji zapisoval věk v sudých číslech.

Průměrný věk při uzavírání prvního sňatku v Brně se v čase zvyšoval u mužů z 27,6 let na počátku 18. století na 30,7 let na jeho konci. U žen rovněž vzrůstal, ale mírněji – z 24,9 let na 26,1 roku. Průměrný věk za celé sledované období se rovnal u mužů 29,6 letům, u žen 24,9 letům. V letech 1710–1769 se oženila více než polovina svobodných mužů ve věku 25–34 let, ale ještě ve věku 35–39 let vstupovalo poprvé do stavu manželského nezanedbatelných 21 % mužů. Ženy se poprvé vdávaly nejčastěji ve věkové skupině 20–24 let (48 %), ve věku 15–19 let v 12 % případů, po dosažení třiceti let věku již sňatků citelně ubývalo.

Tab. č. 10 : Sňatkový věk ve vybraných sondách v českých zemích a zahraničí

Lokalita	Období	Muži	Ženy	Lokalita	Období	Muži	Ženy
Brno	1710-1769	29,6	24,9	Geissen	1721-1730	27,8	25,7
Břevnov	1700-1750	26,1	25,6	Luzern	1786-1795	29,3	27,2
Budyně	1701-1750	27,5	23,7	Lyon	1700-1749	29,0	27,5
Domažlice	1700-1749	31,2	27,3	Mainz	1721-1730	28,2	23,1
Hostivař	1688-1763	25,5	22,8	Meulan	1765-1789	28,0	26,3
Jablonec	1700-1759	25,9	25,0	Oppenheim	1650-1794	26,9	23,1
Komín	1700-1759	28,4	24,4	Silenem	1765-1785	26,5	24,0

Pramen pro zahraniční sondy: Dülmen, van R.: *Kultura a každodenní život v raném novověku*. I.díl.; *Dům a jeho lidé*. Praha 1999, s. 138. Pramen pro tuzemské sondy: Brabcová, P.: *Demografické ...*, s. 92.

Průměrné věky snoubenců lze v našich podmínkách před rokem 1784 zjistit především na základě rekonstrukce rodin. Dosavadní výsledky se zdají potvrzovat vyšší sňatkový věk ve městech ve srovnání s venkovem. V komparaci s historickodemografickými výzkumy obyvatelstva v západní Evropě jsou hodnoty vypočtené pro naše městské lokality buď srovnatelné, nebo mírně nižší, větší rozdíl zřejmě existoval ve vesnickém prostředí, a to patrně významně i z hlediska regionálního. Metodicky je závažný závěr P. Brabcové, že údaje

vypočtené z rekonstrukcí rodin se po roce 1784 shodují s daty získanými přímo z oddacích matrik.

P. Brabcová se rovněž pokusila vyhodnotit průměrný sňatkový věk při prvním sňatku ve vztahu k sociálnímu statusu. Vysledovala na základě informací z rekonstrukce rodin (období 1710–1769) závislost mezi oběma faktory. Pochopitelně se jedná o velmi malý soubor, kde každý jednotlivec mohl změnit celkový výsledek. V matrikách byly totiž tyto údaje uváděny jen sporadicky. Souvislost byla patrná především u mužů, u žen se tolik neprojevovala. Jestliže u svobodných povolání se muži ženili v průměru ve svých 26 letech, pak sedláci a zahradníci uzavírali manželství ve 27,4 letech, řemeslníci při dosažení 29,1 roku a podruzi a nádeníci až v 31,9 letech.

Sňatky ovdovělých byly méně časté a v Brně v období 1710–1769 nepřevažovala výrazně žádná věková skupina. Nejčastěji se ženili vdovci ve věku 40–44 let (32 %) a vdovy ve věku 30–34 let (33 %). Průměrný věk mužů při palingamních sňatcích byl 45,7 let, žen 33,9 let. Pro období 1784–1799 činil průměrný věk vdovců 44,6 let, vdov 37,6 let. Vdovy se nejfrekventovaněji vdávaly mezi 35–39 lety, u mužů není patrná dominance.

Z reprodukčního hlediska má význam sledovat i věkové rozdíly mezi snoubenci. Na nich se může odrážet i vývoj na trhu nevěst, kulturní zvyklosti, tradice i další faktory. Ve svatopeterské farnosti byly bez rozdílu rodinného stavu poměrně nevelké. Největší rozdíl – 18 let - byl zjištěn mezi svobodnými snoubenci, 10 let mezi svobodným a vdovou, 22 let mezi vdovcem a svobodnou. Jde však o mimořádné, krajní případy. U čtyř pětín svobodných snoubenců byl starší muž než žena, v průměru o 7 let, u jedné pětiny žena, průměrně o 3 roky. U poloviny prvních sňatků byl muž starší než žena jen o 1–4 roky, starší ženy bývaly nejčastěji jen o 1–2 roky, tzn. věkové rozdíly byly minimální a nemohly mít negativní vliv na manželskou plodnost.

Matriky přinášejí zajímavá svědectví o možnostech ovdovělých uzavřít nový sňatek s ohledem na věk i sociální postavení. Rozbor potvrdil některé skutečnosti zjištěné v jiných lokalitách (např. v Budyni nad Ohří).³⁷ Především, že při ovdovění do 30 let věku uzavírali nová manželství muži i ženy, pak se zvyšujícím se věkem se šance mužů a žen rozcházely. Zatímco 40 letý vdovec měl ještě více než 50 % šanci na nový sňatek, stejně stará vdova jen třetinovou. U vdovců se prudce snížila naděje na uzavření dalšího manželství až po 60. roce života.

³⁷ Dušek, L.: Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří v letech 1700-1849. Historickodemografická studie. *Ústecký sborník historický* 1985, s. 181, (dále jen *Obyvatelstvo města Budyně ...*).

Rozdílné šance podle pohlaví zjistila autorka i z hlediska rychlosti uzavření nového sňatku, tzn. intervalu mezi smrtí partnera a novým manželstvím. Muži ve svatopeterské farnosti se znovu ženili v průměru za 1,7 roku, ženy za dobu dvojnásobnou, přičemž do jednoho roku po smrti manželky se znovu oženilo 48 % vdovců a jen 23 % vdov. Vdovci si raději brali svobodnou dívku bez závazků než vdovu. Větší naději měla majetná vdova, ale ta zase raději volila svobodného muže. Vzít si vdovce a pečovat o jeho domácnost a sirotky bylo pro mnohá svobodná děvčata z chudých rodin často jediným řešením, jak uniknout z pout definitivního celibátu.³⁸

Situace v městečku Vracově, jehož obyvatelstvo patřilo k vesnickému, byla z hlediska nuptialitních poměrů odlišná. Věk při uzavírání prvních sňatků zde byl výrazně nižší. V 90. letech 18. století se dokonce relativně často vdávaly 15 leté nevěsty, nejmladší ženiši měli ještě na počátku 19. století 17 let. Nejstaršímu manželskému páru v případě prvního sňatku bylo 65 a 55 let. To však byly extrémní případy. V závěru 18. století se čtyři pětiny svobodných mužů ženily ve věku 20–24 let a více než polovina dívek se vdávala mezi svými 15 až 19 lety, třetina ve věku 20–24 let. Do poloviny 19. století se věk mužů zvyšoval – dvě třetiny uzavíraly sňatek ve věku 20–24 let, jedna třetina ve věku 25–29 let. Narůstal, zvláště ve 40. letech 19. století, podíl svobodných ženichů starších 30 let (věková skupina 35–39 let dosáhla zastoupení 13 %). Opačná tendence se projevila u děvčat – necelých 70 % se vdávalo do 20 let věku. V 19. století sice podíl děvčat vdávajících se do 20 let mírně klesal, nicméně stále představoval polovinu až dvě třetiny z celkového počtu. Nevěst ve věku 20–24 let přibývalo, po roce 1810 vzrůstala jejich váha až na polovinu uzavřených sňatků. Věk při uzavření manželství se zvyšoval v průměru o 2–3 roky u obou pohlaví, ve městech více než na venkově, přibývalo osob, které se neoženily vůbec.³⁹

Zvyšování sňatkového věku se nemohlo neprojevit na hodnotách průměrného věku. Jestliže v 80. letech 18. století dosahoval ve Vracově průměrný věk mužů při prvním sňatku 23,4 let a žen 19,9 let, pak ve 40. letech 19. století vzrostl u mužů na 26,9, u žen na 24, 3 let, za celé zkoumané období činil u mužů 24,7 let, u žen 22,0 let. Byl tedy vzhledem k průměrným poměrům v českých zemích celkově nižší.⁴⁰ L. Fialová vypočetla pro české země na přelomu 18. a 19. století hodnotu u mužů 25–30 let, u žen 22–25 let.⁴¹ Budeme-li srovnávat se situací na severní Moravě, pak můžeme konstatovat, že např. ve Fulneku v období 1784–1850 se pohyboval v prvních manželství u mužů

³⁸ Brabcová, P.: *Demografické...*, s. 86–104.

³⁹ *Dějiny obyvatelstva...*, s. 159–162.

⁴⁰ Veverková, S.: *Populace...*, s. 58–60.

⁴¹ Fialová, L.: *Příspěvek...*, s. 92.

sňatkový věk mezi 27–28 lety, u žen mezi 23–24 lety.⁴² Nízké vracovské hodnoty jsou dokladem poměrů v moravských úrodných úvalech i na jihovýchodní Moravě v oblasti moravskoslovenského pomezí.

Tabulka č. 11 : Průměrný věk při prvním sňatku ve Vracově

Období	Průměrný věk		Modus		Medián	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy
1784-1789	23,4	19,9	23	18	23	19
1790-1799	23,9	19,1	20	18	23	19
1800-1809	23,2	20,4	20	18	22	19
1810-1819	24,6	21,9	24	20	24	20
1820-1829	25,1	22,7	24	21	24	22
1830-1839	24,6	22,4	21	20	22	21
1840-1849	26,9	24,3	24	22	24	23
Celkem	24,7	22,0	24	20	23	20

Pramen: Veverková, S.: *Populace ...*, s. 60.

K dokreslení hladiny sňatečnosti slouží také medián a modus. Medián, hodnota, kterou dosáhla právě polovina analyzovaného souboru, činil u Vracova za celé období u mužů 23 let, u žen 20 let, modus, který vystihuje nejoblíbenější věk, byl u svobodných ženichů za celé období 24 roky, u nevěst 20 let.

Věkové rozdíly ve Vracově potvrdily obecně platné pravidlo o vyšším věku manžela. Tato situace nastala u 80 % prvních sňatků, nejčastější věkový rozdíl byl minimální a činil dva roky, frekventovaněji se vyskytly případy s rozdílem 3 až 5 let. U manželství, kde byla starší žena byla situace obdobná, rozdíl se pohyboval v malém rozmezí 1–2 roky.⁴³

Ve svém shrnujícím příspěvku k sociálním strukturám Německa v 18. a 19. století konstatuje J. Schlumbohm na základě lokálních studií v této souvislosti, že muži ve vesnické horní vrstvě si zpravidla brali nevěsty o 2 až 3 roky mladší než příslušníci nižší vrstvy. V některých místech se dokonce potvrdil lineární vztah mezi velikostí pozemkového majetku a věkem nevěst. Platilo, že čím větší statek, tím mladší nevěsta. Zdůvodnění se podle autora nabízí v několika rovinách. Ekonomické hledisko zohledňuje skutečnost, že ženy z vyšší vrstvy dostaly věno od rodičů, mohly se proto vdávat velmi mladé, zatímco ženy z nižší vrstvy si na věno musely našetřit vlastní prací (děvečky). Sociologický náhled poukazuje na to, že mladá žena se lépe a rychleji začlenila do rodinné struktury velkého sedláka. Synové velkých sedláků, pokud nebyli dědici, se

⁴² Ševčíková, L.: *Vývoj sňatečnosti ...*, s. 39.

⁴³ Veverková, S.: *Populace...*, s. 61–62.

naopak ženili výrazně později. Autor tento fakt interpretoval tak, že tito synové nejprve delší dobu čekali na možnost přivenení se na statek a až pokud se jim nenaskytla, podstoupili nevýhodný krok ženitby bez pozemkového majetku.⁴⁴ V západních Čechách zjistila A. Klášterská na Štáhlavsku na přelomu 18. a 19. století poměry velmi podobné.⁴⁵

Tab. č. 12 : Skladba podle věku, rodinného stavu a pohlaví křesťanského obyvatelstva Moravy v roce 1754 (v %)

Země, kraj	Svobodní(é), ovdovělí(é)			Ženatí, vdané		
	20-40	40-50	50 a více	20-40	40-50	50 a více
Muži						
Morava	23,5	4,7	9,4	76,5	95,3	90,6
Brněnský	24,0	5,2	10,5	76,0	94,8	89,5
Znojemský	25,1	4,7	10,6	74,9	95,3	89,4
Jihlavský	28,5	6,6	9,6	71,5	93,4	90,4
Hradištský	13,3	4,9	12,4	86,7	95,1	87,6
Ženy						
Morava	21,1	17,2	27,4	78,9	82,8	72,6
Brněnský	21,7	20,5	32,8	78,3	79,5	67,2
Znojemský	23,9	21,6	34,8	76,1	78,4	65,2
Jihlavský	29,3	20,3	22,5	70,7	79,7	77,5
Hradištský	12,0	15,5	25,4	88,0	84,5	74,6

Pramen : Dvořáček, Fr. : Soupisy... , VI/1925, s. 350

Nuptialitní poměry lze doplnit a kombinovat se skladbou obyvatelstva podle rodinného stavu. Ta však byla s ohledem na pohlaví a věk sledována na úrovni zemí a menších administrativně-správních jednotek v Rakousko-Uhersku až od roku 1880. Poprvé byl však učiněn pokus o její dobové nepřesné zachycení již při první konskripci duší v roce 1754. Využijeme – už s ohledem na pokus o sledování přirozené měny židovské populace jižní Moravy - i data z této konskripce týkající se určité podoby rodinného stavu obyvatelstva v kombinaci s věkem i při vědomí její nepřesnosti, podregistrace i přístupu k evidování rodinného stavu (sčítání dohromady svobodní a ovdovělí). Data se díky soupisům Fr. Dvořáčka dochovala pro Moravu i na úrovni tehdejších krajů a také odděleně pro židovské obyvatelstvo těchto krajů. Půjde jen o nejhrubší porov-

⁴⁴ Schlumbohm, J.: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jahrhundert. In: V. Eckart (Hrsg.), *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiel*. Frankfurt/M., 1992, s. 322–346.

⁴⁵ Klášterská, A.: Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí na Štáhlavsku a jejich sourozenců v 18. a na počátku 19. století. *HD* 22/1998, s. 145-168.

nání, neboť V. Sekera i J. Radimský zdůraznili, že zvláště kategorie dospělých svobodných je v konskripci nejvíce zkreslena, relativně nejméně kategorie ženatých a vdaných (o 5 %). Nejmenší zkreslení nastalo u osedlého obyvatelstva, největší u nejmobilnější složky tehdejší populace, tj. u dospělých svobodných a ovdovělých.⁴⁶

Na Moravě bylo v polovině 18. století podle této konskripce ve věku 20 až 40 let, tzn. v době největší fertility 77 % ženatých mužů a 79 % vdaných žen. Svobodných a ovdovělých – tedy těch, kteří byli mimo reprodukční proces – bylo 24 % mužů a 21 % procent žen. Podíly byly ve skutečnosti s největší pravděpodobností vyšší. Ve věkové skupině 40–50 let byli již téměř všichni muži ženatí – 95 %, zatímco podíl žen činil 83 %, tedy jen o málo více než žen mladších. O zcela odlišných možnostech oženit se a vdát vypovídá věková kategorie 50 letých a starších. Zatímco mužů v tomto věku bylo přes 90 % ženatých, žen jen 73 %, tzn. téměř třetina žen zůstala buď ve skupině osob v definitivním celibátu nebo ovdovělých.

V rámci Moravy se jednotlivé regiony vyznačovaly určitými specifiky. Především mimořádně vysoké procento sezdaných bylo v Hradištském kraji, který měl nejvíce obyvatelstva ve věku 20–40 let ve stavu manželském – muži 87 %, ženy 88 %, což byly hodnoty pro Moravu nadprůměrné. Naproti tomu Jihlavský kraj vykazoval podíly ženatých a vdaných ve věku 20–40 let nejnižší, ve vztahu k moravským podprůměrné – muži 72 %, ženy 71 %. Rozdíl mezi Hradištským a Jihlavským krajem můžeme označit za značný (asi 15 procentních bodů).

V Brněnském a Znojemském regionu se vytvořilo velmi podobné rozvrstvení obyvatelstva. Ve své mužské složce ve všech uváděných věkových skupinách odpovídalo celozemským, u žen se pod hodnotami moravskými nacházely vdané ženy ve věkových skupinách 40–50 let a zvláště nad 50 let. Na Brněnsku byly ženy starší 50 let vdané v 67 %, na Znojemsku v 65 %, zatímco muži ve stejném věku v obou krajích v 90 %.

5.1.5. Sezonnost sňatků

Sezonnost sňatků historických populací se jeví jako nepravidelná, výrazně nerovnoměrnou se stala u katolického obyvatelstva (viz graf č. 1 v příloze). V našich zemích ve spojení s rekatolizací zaznamenáváme sílicí snahu obyvatel dodržovat církevní rok, který také určoval, v kterých jeho částech je možno veselku uskutečnit. Až do vzniku samostatné ČSR platila obligatorní forma

⁴⁶ Sekera, V.: *Obyvatelstvo...*, s. 15–21.

církevního sňatku. Více na venkově se v hodnotách sezonnosti projevoval také hospodářský rok se svým průběhem zemědělských sezonních prací. K dalším faktorům ovlivňujícím dobu konání svateb náležely regionální nebo místní zvyklosti a obyčeje. V rámci vývoje potridentské církve se svatby neměly konat v adventu až do Třech králů včetně a v době velkého půstu před Velikonocemi, přičemž Velikonoce jsou pohyblivé svátky, takže míra poklesu v únoru, březnu a dubnu byla různá. Naproti tomu advent připadá vždy na prosinec, což způsobilo vymizení svateb v tomto měsíci. Dané rozložení vedlo k vytvoření dvou maxim – jednoho na počátku roku (leden, únor), které souviselo s dobou masopustu (od Tří králů do Popeleční středy) a druhého, někde a někdy podružného, v říjnu a listopadu. I minima vznikla dvě a obě výrazná – v březnu a prosinci.⁴⁷ V letních měsících se manželství, zejména na venkově, uzavírala výrazně méně často s ohledem na polní práce, žně a dobu sklizní.⁴⁸

Ve městech - zvláště velkých – nedocházelo k tak velkému poklesu svateb v letních měsících. V menších městech a městečkách, kde i mnoho měšťanů a řemeslníků mělo pole, nebylo zvýšení počtu svateb v létě tak zřejmé.

Tab. č. 13 : Sezonní pohyb sňatků ve vybraných lokalitách (měsíční index)

Měsíc	Jižní Morava	Brno	Vracov	Líšeň	Ústí nad Labem	Novosedly	S. Opol- skie město	S. Opol- skie vsi
	1790- 1799	1709- 1799	1685- 1849	1700- 1749	1700- 1799	1700- 1799	1766- 1870	1766- 1870
I.	20,7	15,4	25,2	19,8	15,7	10,6	16,5	18,5
II.	20,5	14,1	21,9	17,7	13,6	13,1	13,1	10,8
III.	1,1	1,5	0,7	0,2	0,8	0,8	0,3	0,2
IV.	3,6	4,9	2,1	1,9	4,6	2,5	4,9	3,4
V.	9,8	10,4	8,9	6,2	7,3	8,2	11,7	10,8
VI.	5,7	8,6	5,9	5,0	6,4	7,1	7,0	8,1
VII.	5,8	7,1	4,9	3,5	7,2	4,5	7,8	9,3
VIII.	3,7	7,8	3,1	4,3	6,3	6,6	6,5	5,8
IX.	4,7	8,5	2,7	6,6	7,0	9,0	6,7	9,3
X.	7,4	9,1	4,0	10,3	9,2	15,9	12,3	11,9
XI.	17,0	11,6	20,6	24,3	21,7	16,5	13,2	11,9
XII.	-	1,0	-	0,2	0,2	5,2	-	-
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen : Brabcová, P. : *Demografické...* s. 82 ; Veverková, S. : *Populace...* s. 54–55; Spychala, J. : *Šluby...* s. 10.

⁴⁷ Vereš, P.: Sezónnost sňatků v českých zemích v letech 1851 až 1984. *ČL*, 74, 1987, s. 32–36.

⁴⁸ Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená ...*, s. 82–83.

Srovnáváme-li Čechy s jižní Moravou, zjišťujeme přes řadu shod i jisté rozdíly. Především v prosinci (adventu) se v Čechách, byť ve zcela zanedbatelné míře, vyskytly sňatky, na Moravě ani jeden, obdobně v pruském Slezsku nebyly sňatky registrovány. Podzimní maximum (říjen, listopad) bylo v Čechách výrazně větší než zimní z počátku roku (leden, únor), na jižní Moravě tomu bylo právě naopak. Zatímco v říjnu bylo uzavíráno jen 7 % sňatků, v listopadu již 17 %, zato v lednu a stejně i v únoru přes 20 %. To mohlo souviset s produkcí vína – jednak s prodlužováním doby sklizně, jednak s výrobou vína a jeho využitím při svatbách. Měsícem s minimem svateb se jeví březen (1 %), podružnými minimy byly duben a srpen. Cyklus nízké četnosti uzavíraných svateb – mimo postní dobu – začínal červnem, pokračoval červencem s minimem v srpnu a končil měsícem září. Je zajímavé, že na konci 18. století lidé nevnímali měsíc květen jako nedobry, téměř neblahý čas pro slavení svatebního veselí. Na jižní Moravě představoval dobu, kdy po velkém půstu vzrostla četnost svateb na 9,9 %, což při srovnání s 3,5 % v měsíci mu předcházejícím (dubnu) a 5,7 % v měsíci následujícím (červnu) je možno interpretovat jako dílčí vrchol. Pověra o nevhodnosti konat svatby v květnu vznikla později.

Na úrovni jednotlivých farností se pochopitelně setkáme s řadou dílčích lokálních odlišností. V případě Vracova, jehož sezonnost byla mapována v letech 1684–1849, vždy po padesátiletí, můžeme konstatovat shodu s rozložením maxima a minima s jižní Moravou. Při pohledu na změny v čase lze vysledovat jisté tendence. Jednak posun absolutního maxima z ledna na únor, jednak zvyšování závažnosti podružného maxima v listopadu, stejně tak růst procentuálního zastoupení svateb konaných v květnu, tzn. vznikání jakéhosi třetího maxima. Mezi těmito třemi nestejně vysokými vrcholy se nacházelo v prosinci období zcela bez svateb. V městečku za celých 165 analyzovaných let se v prosinci uskutečnila – respektive byla v matrice evidována - jediná svatba – nota bene palingamní (nikoliv svatba dvou svobodných snoubenců). V březnu a dubnu pokračovala etapa s minimem svateb a na ni navazoval po květnovém dílčím vrcholu cyklus měsíců (červen–říjen) s nízkou četností uzavírání manželství.⁴⁹

Poměštnější populace svatopeterské farnosti v Brně měla rozložení maxima shodné s jižní Moravou (listopad, leden, únor, zčásti květen), obdobně i doby postů (prosinec, březen, zčásti duben), v letních měsících uzavírali sňatky častěji než v celku jižní Moravy nebo ve Vracově. U ostatních lokalit z Čech i Moravy můžeme nalézt podstatné shody s tím, že někde bylo hlavní maximum na konci roku (říjen, listopad), jinde na jeho počátku (leden, únor), zvýšení frekvence uzavírání manželství v květnu lze v zásadě doložit u všech.

⁴⁹ Veverková, S.: *Populace ...*, s. 53, graf č. 2.

V demografických pracích je jen velmi málo studovaným problémem četnost uzavíraných manželství z hlediska dnů v týdnu. V Komíně v letech 1700–1759 byla nejoblíbenějším svatebním dnem neděle, bylo v ní sezdáno 54 % všech svateb. Ve všech ostatních dnech týdne již byla četnost výrazně nižší. Dalším oblíbeným dnem bylo úterý s 18 % svateb a pondělí se 17,5 %. Nejméně oblíbenými dny byl pátek a sobota se 2 %. Pátek byl svázán s církevními příkazy, byl to den půstu. Těžiště uzavírání manželství spočívalo ve třech dnech týdne – byly to neděle, pondělí, úterý, během nichž uzavřelo manželství 90 % snoubenců. V Brně v letech 1710–1769 bylo rozložení v průběhu týdne rovnoměrnější, nejvíce svateb se uskutečnilo v pondělí (36 %), s úterky (25 %) a nedělemi (24 %) byla spojena čtvrtina manželství. Na konci týdne v pátek (1 %) a sobotu (1 %) bylo, stejně jako v Komíně, uzavřeno nejméně sňatků.⁵⁰

5.2. Porodnost a plodnost obyvatelstva

5.2.1. Vývoj počtu narozených dětí

Data získaná agregativní metodou umožňují sledovat jen základní tendence ve vývoji počtu živě narozených dětí. Tento fakt je však pro oblast jižní Moravy významný, protože dovoluje zpracovat toto území do celku Moravy i českých zemí, i případné zjišťování, sledování a vyhodnocování regionálních specifik. Kromě toho jsou k dispozici dvě detailní monografie (Brno, Komín).⁵¹

Pro celé dlouhé sledované období do poloviny 19. století zůstávala přirozená reprodukce obyvatelstva více méně stále na úrovni tzv. starého demografického režimu, pro něhož byla příznačná značná extenzivita měny spojená s rychlým střídáním generací, neregulovanou porodností a vysokou úmrtností, zejména kojenců a dětí. Typickým rysem, díky kulturním podmíněnostem, byla realizace lidské reprodukce z podstatné části prostřednictvím instituce manželství. Nemanželské porod, i když jejich úloha v jistých obdobích, regionech i společenských vrstvách významně rostla, nikdy nepředstavovaly reprodukční fundament. Závažnější roli, o níž se v současnosti dosti široce diskutuje, zaujímá fenomén tzv. definitivního celibátu, tzn. jaká část mužů a žen se v průběhu svého života nestala z vlastní vůle nebo v důsledku

⁵⁰ Brabcová, L.: *Demografické ...*, s. 82–84.

⁵¹ Brabcová, P.: *Demografické ...*, Táž: Přirozený pohyb obyvatelstva ve vesnici Komín mezi léty 1700–1799. *VVM*, roč. L, 1998, s. 41–46, (dále jen *Přirozený pohyb ...*). Táž : Vícečetné porod, a legitimita narozených ve farnosti sv. Petra a Pavla v Brně během 18. století. *VVM*, roč. L, 1998, s. 310–314 (dále jen *Vícečetné ...*).

okolností aktéry reprodukčního procesu. P. Brabcová uvádí pro farnost sv. Petra a Pavla v Brně podíl 5 % pro každé pohlaví za období 1709–1799.⁵²

Je pravděpodobné, že i v podmínkách uplatňované křesťanské církevní doktríny a existence zákonů tvrdě postihujících jakékoliv antikoncepční praktiky byla provozována kontracepce a podle názoru A. Šubrtové nebyly řídké ani případy indukovaných abortů a infanticidy. Zřejmě nejběžnější formou antikoncepce byl i u nás coitus interruptus. Nesměl se připomínat v kázáních, instrukce pro zpovědníky připomínala, že se na něj nemá zavádět řeč v průběhu zpovědi, obdobně se nikde neměly objevovat zmínky o jakýchkoliv praktikách jiných. Přesto praxe byla zřejmě jiná, v prostředí šlechtickém nebo městském se mohly uskutečňovat indukované aborty v prvních měsících těhotenství, které mohly být přičítány menstruačnímu krvácení a nevzbuzovaly proto podezření, protože poruchy „měsíčního běhu“ bývaly běžné.⁵³

V rámci teorií o počátcích plánovaného rodičovství, rozšířených zejména ve frankofonní oblasti bádání (Ariés, Burgiére, Flandrin), se vytvořily dva názorové směry. Jeden vychází z teze, podle níž vznikly dva typy sexuálního chování – neradostné na rozmnožování orientované manželské a erotické mimomanželské, zaměřené antikoncepčně na zamezení nežádoucích důsledků styků. Omezení porodnosti pak vzniklo jako přenos mimomanželského chování do oblasti manželské. Druhý přístup vychází z pozorování, že antikoncepční chování se poprvé objevuje u protestantských populací, přičemž se opírá o známou weberovskou tezi o úloze protestantské etiky. Pozitivně je hodnocena vlastní odpovědnost rodičů za děti i manželská sexualita. Někteří autoři však utváření mentality náboženskými vlivy zpochybňují, respektive považují za dosud nedostatečně probádané, naopak spíše zdůrazňují význam alfabetyzace. Nadějný se jeví přístup zaměřený na historický výzkum rodiny a výzkum žen ve spojitosti s teorií mezigeneračního toku materiálních a emocionálních hodnot od dětí k rodičům v „patriarchálních“ a od rodičů k dětem v „egalitářských“ společnostech.⁵⁴

Alena Šubrtová, která se podrobněji otázkou kontracepce zabývala, píše: *„Na tom, že populační klima bylo velmi nepříznivě naladěno vůči potratovosti, spolupůsobilo po staletí zpracovávané veřejné mínění, vtiskující pečeť smrtelného hříchu podobnému počínání. Z rozboru výpovědí smolných knih vyplývá, že v drtivé většině byly udavačkami a ochotnými vyhledavačkami poklesků ženy, často stejně ubohé, z těžce sociální vrstvy, stejně postižené nesvobodou v rozhodování o počtu chtěného potomstva. Tresty byly až nesku-*

⁵² Brabcová, P.: *Demografické ...*, s. 88.

⁵³ Šubrtová, A.: Kontracepce, aborty a infanticida v pramenech k předstatistickému období. *HD 15*, 1991, s. 38 (dále jen Kontracepce ...).

⁵⁴ Pfister, Ch.: *Bevölkerungsgeschichte ...*, s. 93–94.

*tečně kruté, byť se odlišovaly podle oblastí. V době, kdy se na jednom panství i za nedostatečně prokázané usmrčení novorozeněte a dokonce i za pokus o vyhnání plodu trestalo zahrabáním za živa a probitím kůlem, jinde se vrchnost rozhodla k mírnějšímu trestu pardusem, vypálením cejchu a vypovězením z panství. I tento postih znamenal existenční znemožnění trestané osoby, kromě zohavení (často úděsného, jako v případě Běty Slovákové, které uherskobrodský kat vypálil cejch na tváři „až zuby viděti bylo“).*⁵⁵

Vedle vědomých kriminalizovaných zásahů směřujících proti narození dítěte však mohou demografové nalézt i neobvyklé meziporodní intervaly, zvýšený počet nemanželských dětí atd., které mohly být zapříčiněny ženskými nemocemi, amenorrhoeou u těžce pracujících venkovských žen, stejně jako prodlužováním doby laktace s cílem neotěhotnět.⁵⁶

Od poloviny 20. let 19. století po napoleonských válkách klesla hrubá míra porodnosti v podstatě definitivně pod hladinu 40 ‰, což bývá v demografické literatuře vykládáno jako první mírný příznak a projev vědomého omezování počtu dětí v rodinách. Tato změna se projevila v Čechách, později a méně zřetelně i na Moravě a ve Slezsku, je patrná i na našich jihomoravských sondách. L. Fialová se domnívá, že se nejedná o počátek demografického přechodu, spíše o změnu ve vývoji sňatečnosti danou v letech 1830–1850 zvyšováním věku při uzavírání prvního sňatku o 3–4 roky. Sňatkový věk ženichů přesáhl i 30 let, nevěst 27–28 let. Zároveň se v populaci začal rychle zvyšovat podíl trvale svobodných osob, hlavně žen, a to nejen ve městech, kde se náznaky k podobnému trendu projevily již dříve, ale ve větší míře i na venkově.⁵⁷

Ve stále ještě agrárních novověkých populacích byla však hluboce zakořeněna potřeba i touha mít děti. Etnografický i antropologický materiál přináší doklady, např. pro prostředí Slovácka, o používání nejrůznějších magických a rituálních praktik až hluboko do 20. století, které měly mladé dívky, chystající se nevěstě, zajistit plodnost. Až narozením prvního dítěte po sňatku bylo manželství naplněno. Je možno souhlasit s R. Dülmenem i pro naše země, že „být plodný, tzn. mít děti, bylo doslova nezbytné k tomu, aby člověk – ať muž či žena – mohl požívat plné úcty a všech práv. Bezdětnost byla bez výjimky považována za Boží trest, kterým byl člověk stižen pravděpodobně za dřívější hříchy. Mít děti bylo tedy nejenom samozřejmostí, ale i záměrem.“⁵⁸

⁵⁵ Tamtéž, s. 34, Pánek, J.: Zločin „zahubení plodu“ v Maršovicích roku 1682. *ČL*, roč. 66, 1979, č. 1, s. 45.

⁵⁶ *Tamtéž*, s. 11.

⁵⁷ Fialová, L.: Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce. *HD* 15, 1991, s. 145 (dále jen *Změny ...*).

⁵⁸ Dülmen, van R.: *Kultura ...*, s. 84.

Porod býval záležitostí žen, sousedek, ale také zkušené porodní báby. Na Slovácku a nejen tam bývala postel, kde žena rodila a odbývala šestinedělí, umístěna v koutě a oddělena od ostatního okolí koutní plachtou tzv. „koutnicí“, „kútnicí“, „zastíračkou“, která ji měla chránit před nepovolanými zraky, byla nadána magickou ochrannou mocí před zlem. Zakrytému lůžku se říkalo různě – „kút“, „Betlém“ apod., ženě „koutnice“, „nedělka“, byla v „kútě za plachtů“. Plachta se zavěšovala od stropu dolů na stropní trám. Kout byl místo zcela posvátné, kromě porodní báby a osob, které šestinedělku obsluhovaly, nesměl nikdo za plachtu ani nahlédnout, ona sama viděla do místnosti jen přes krajku koutnice. Tradovalo se, že šestinedělí bylo jediným obdobím v životě ženy, kdy si mohla odpočinout. Říkávalo se „roba si odpočine od hrdlačiny (dřiny) enom v kútě a hrobě.“⁵⁹ Podle staré tradice se šestinedělka po porodu považovala za nečistou, a proto ji přísně izolovali od ostatního domu a omezovali její styk s lidmi. Věřilo se, že všechno pod jejím dotekem hyne. Proto nesměla čerpat vodu ze studně, dojit krávu, péci chléb atd. Po dobu šestinedělí jí nebylo dovoleno od východu do západu slunce opustit kout. Před zlem ji měl chránit růženec na krku, svěcená voda u postele a obrázky Panny Marie a svatých nad postelí, stejně tak železné předměty, krajíc chleba nebo česnek.⁶⁰ Koutní plachta chránila matku až do úvodu, tj. 6 neděl po porodu, kdy byla od porodu poprvé v kostele a po návratu domů se jako symbolický začátek opětného návratu k „normálnímu všednímu životu“ konala úvodní hostina. V průběhu hostiny porodní bába sundávala koutní plachtu, přitom na ni matka volala: „Enem ju ustříhňte a hlboko skovajte, co bych ju už vjáciej neviděla“. Bába jí ale otírala všechny přítomné ženáče „aby se vás to ešče chytlo“. Koutnice se používala i při jiných významných životních příležitostech - např. při svatbě, čepení, když se přiváděla nevěsta na výkup, ale také se do ní zakryla matka, která zemřela v průběhu šestinedělí.⁶¹

Při svatbách, křtech i úvodech se na Slovácku, jinde na Moravě i na Slovensku používaly také tzv. úvodní plachty, jejichž jediný smysl byl magický, stávaly se iracionálním prostředkem k dosažení plodnosti.⁶²

Po porodu následoval křest, který byl jednou ze sedmi svátostí uznávaných římskokatolickou církví. Jeho jednotná podoba vznikla v průběhu tridentského koncilu (1545–1563), u nás byla potvrzena olomouckou (1591) a pražskou

⁵⁹ Náplavová, M.: Koutní plachty ve sbírkách Slováckého muzea v Uherském Hradišti. *Slovácko*, XXXI, 1989, s. 61.

⁶⁰ Jančár, J. a kol.: *Lidová ...*, s. 169.

⁶¹ *Tamtéž*, s. 61, 62.

⁶² Náplavová, M.: Úvodní plachty ve sbírkách Slováckého muzea v Uherském Hradišti. *Slovácko*, XXX, 1988, s. 83.

synodou (1605), na území Čech a Moravy se začala postupně prosazovat až ve druhé polovině 17. století v souvislosti s rekatolizací. Zápisem vznikalo písemné svědectví informující nejen o dni a místu pokřtění dítěte, ale také o osobách, které v případě smrti rodičů přebíraly zodpovědnost za jeho výchovu. Kromě toho se podle místa narození určovala poddanská příslušnost k vrchnosti.⁶³ Křest, pokud nešlo o křest nouzový, býval velmi slavnostní událostí, protože byl branou, jíž se nový člověk stával jak členem velkého společenství církve, tak sociální bytostí, mající jméno a místo v rodině i společnosti. Rituály s ním spojené měly dítěti zajistit ochranu od všeho zlého a otevřít mu tak cestu ke křesťanskému životu.

Svátost křtu byla nejméně spornou svátostí mezi rozdílnými vyznáními, proto i katoličtí teologové připouštěli, aby dítě v nebezpečí života pokřtil nekatolický duchovní. Univerzální charakter křtu dokonce připouštěl jeho udílení i laiky. To platilo především pro porodní báby, které bývaly svědky těžkých porodů končících smrtí dítěte. Faráři byli proto zavázáni poučit porodní báby o platné formě křtu. Později, v době osvícenské, kdy již vznikaly odborné instituce, jejichž smyslem bylo zvyšovat odbornou profesionální zdatnost porodních bab, bývaly také tam poučeny o formálních náležitostech křtu. Dálo se tak např. na anatomickém kolegiu, založeném v roce 1753 v Brně. V případě bezprostředního ohrožení života nemluvněte směla provést porodní bába tzv. nouzový křest. Stávalo se, že křtila i mrtvé dítě, respektive interpretace známek života bývala dobově dosti široká. Porodní bába tak vycházela vstříc prosbám rodičů, kteří měli zájem na řádném pohřbu svého dítěte (tzn. do posvěcené půdy hřbitova po křesťanském pohřbu). Ti z novorozenců takto pokřtěných, kteří přežili, měli být nejpozději devátý den po svém narození přeneseni do kostela, kde měl být vykonán obřad znovu v přítomnosti faráře. Pokud byl zdravotní stav děcka nadále špatný, měl být obřad v kostele vykonán až po jeho zlepšení, přičemž zodpovědnost nesla porodní bába nebo osoba, která nouzově křtila.⁶⁴

Křtilo se zpravidla v kostelích nebo zámeckých kaplích, křty v domech se potíraly, stejně tak nadměrné protahování oslav křtin, které se odbývaly v rodinném prostředí, obvykle v bydlišti rodičů křtěnce. Stávalo se však, zejména pokud šlo o prvorodičky, že chtěly porodit v domě svých rodičů, kde se mohly nadít pomoci od svých matek. Pokud se rodičovský dům nacházel na jiném panství, vrchnostenští úředníci mohli bránit odchodu těhotné dcery za matkou v opodstatněné obavě, že tak přijdou o nového poddaného.

⁶³ Grulich, J.: „Slavnostní okamžiky“... , s. 56.

⁶⁴ Tamtéž, s. 66–67.

Křest se měl uskutečnit nejpozději do devíti dnů po narození dítěte, odpovědnost za nedodržení krajního termínu spočívala na rodičích. Protože při nedobřím zdravotním stavu docházelo poměrně často k úmrtím novorozenců, konaly se v praxi křtiny co nejdříve. Přesto zřejmě docházelo k prosazování některých subjektivních momentů, a to jak ze strany kněze, který při velkých farnostech a řadě dalších povinností mohl datum křtu oddalovat, tak i rodičů, pro něž se křest stával prostorem k reprezentaci rodiny i kmotra. J. Grulich např. vypočetl pro chýnovskou farnost v letech 1645–1654, že se křty nejčastěji konaly v neděli (39 %), protože v tento den byly nejen slavnostnější, ale umožňovaly i optimálnější uspořádání hostiny. Častější pořádání křtu bylo pak spojeno se čtvrtkem (13 %), pondělkem a úterkem (po 12 %) a sobotou (11 %), méně vhodná byla středa (9 %), jako zcela nevhodný se jevil pátek (4 %).⁶⁵

Doba mezi porodem a křtem bývala různá. Např. R. Dülmen uvádí pro německou oblast konání křtu obvykle tři dny po porodu, v našich podmínkách provedla šetření pro vesnici Únětice u Prahy v letech 1741–1770 M. Heřmánková, která zjistila, že se křest nejčastěji konal druhý den po porodu (58 %), větší váhu měl ještě tentýž den (25 %), třetí den byl již záležitostí sporadickou (14 %), v dalších dnech se téměř neobjíval.⁶⁶ Šlechtici i někteří bohatí měšťané jej odkládali na pozdější dobu, aby se mohlo sjet příbuzenstvo a přátelé.

Důležitou osobou při křtu býval kmotr nebo kmotra. V některých krajích při křtu chlapce býval kmotrem muž, v opačném případě žena. Neexistovaly rozdíly z hlediska pohlaví, kmotrovství mužů i žen bývala stejně hodnotná. V průběhu křtu vznikalo mezi kmotrem a jeho křtencem duchovní příbuzenství, které představovalo vážnou překážku z hlediska kanonického práva pro potenciální budoucí uzavření manželství mezi těmito jedinci. Kmotr přebíral za křtence celoživotní závazek jak ve smyslu církevním zaměřený na sledování jeho duchovního bohabojného života, tak i materiálním pro případ úmrtí rodičů. V rámci vesnických, ale i městských společenství, se kmotry zpravidla stávali místní zámožní lidé, osoby mající vyšší kredit a společenskou prestiž. Ti pak byli o kmotrovství žádáni častěji. Rovněž vrchnost na svých panstvích se často dostávala do role kmotrů svých poddaných. Naopak v některých šlechtických rodinách měli zvyk, že za kmotry svých dětí brávali místní chudé.⁶⁷

Na jižní Moravě hrálo kmotrovství v životě venkovanů značnou roli, byla mu připisována velká důležitost. Kmotry se stávaly osoby nepřibuzné, obvykle muž z jedné a žena z druhé rodiny. V 18. a 19. století, kdy docházelo k prohlu-

⁶⁵ *Tamtéž*, s. 58.

⁶⁶ Heřmánková, M.: Demografický vývoj únětické farnosti v 18. století. *HD 24*, Praha 2000, s. 86.

⁶⁷ Zuber, R.: *Osudy ...*, s. 219.

bování sociální diferenciaci, hrál institut kmotrovství úlohu tlumiče a vyrovná-vače napětí mezi příslušníky jednotlivých vrstev na vesnici. „Vytvářela se tak představa o zvláštní blízkosti nebohatých domkářských nebo podružských rodin a bohatých selských rodin. Mezi selskými rodinami pak od 18. století sloužilo kmotrovství k upevnění vzájemných vztahů.“⁶⁸

V našich archivech se nenalézá mnoho písemných dokladů vytvořených rukou poddaného z doby před uzákoněním a rozšířením povinné školní docházky. Nicméně v obecním archivu města Židlochovic se našel dopis, v podstatě jedna nečleněná věta ponížené prosby o kmotrovství souseda „*Jeříka Korigara*“ z Hrušovan, adresovaná manželce obecního syndika v Židlochovicích. Dopis byl datován „*dne 18. Septembris Anno 1749.*“ Pisatelem byl 53 letý konšel a čtvrtláník na zděděném otcovském gruntě čp. 57 v Hrušovanech u Brna. Byl dvakrát ženat, z prvního manželství, které uzavřel ve svých téměř 25 letech s vdovou Alžbětou, měl deset dětí, pro jedenácté, narozené onoho 18. září z druhého manželství s Annou, svobodnou dcerou Šimona Schneinara z Unkovic, prosil o kmotrovství.

Text této prosby zněl takto: „*Pochválen buď Ježíš Kristus! Nám vzláště laskavá paní kmotra, poněvadž Pán Bůh všemohoucí na nás a mou manželku zpomenouti jest ráčil a dnes šťastně s synáčkem obdařil a poněvadž to vnově narozené nemluvňátko nic než křtu svatého zapotřebuje, aby do knihy živých přivtěleno bejti mohlo, sme sobě Vaši osobu za jednu nám milou paní kmotru vyvolili, kteroužto poníženě pro Pána Boha prosíme, (že) nám i synáčku našemu dnes bez obtížení do chrámu Páně židlochovskyho k tem svatym křtějícím CER(E)MONIAM dostaviti sobě oblíbíti date a za jednu kmotru se postavíte, za kteroužto milost nám i dítěti našemu prokázanou lásku my Vás v ničem do smrti hněvat přislubujem a dobrého příchodu se těšiti budem. V zůstávání sme nám vzláště laskavej paní kmotře ponížený k službám Jeřík Korigar, spolu soused v Hrušovanech.*“

Na pěkné prosbě o sousedskou výpomoc paní syndikusky je patrný vliv němčiny, která v prvních letech panování Marie Terezie více pronikala na moravský venkov do české jazykové oblasti. Křest se konal tentýž den, chlapeček dostal jméno Matouš, protože za tři dny byl svátek tohoto evangelisty.⁶⁹ Obřadu se zúčastnil ještě druhý kmotr Matěj Edler. Každý křtěnec měl mít jen jednoho kmotra – toho, který držel novorozence v průběhu obřadu na své levici (levans), další byli pojímáni jako svědci (testes), mohlo jich být více. V matrice byli zapisováni jako „*patrini*“.

⁶⁸ Jančář, J. a kol.: *Lidová ...*, s. 172–178.

⁶⁹ Klein, F.: *Z osobní a společenské korespondence našich předků. Prosba o kmotrovství z roku 1749. VVM, roč. 2, 1947, s. 69–71.*

Důležitou součástí obřadu bylo udělení křestního jména křtěnci, tedy volba patrona. Církev měla zájem na jménech svatých, ale i zde docházelo, zvláště v době barokní, k vývoji a posunům. Doba vrcholného baroka na počátku 18. století v souvislosti s kultem Panny Marie velmi přála tomuto ženskému jménu, v 17. století patřila na Moravě a ve Slezsku k obvyklejším a častěji dávaným jménům jména Anna, Dorota, Kateřina. Pohyb v preferenci jmen probíhal v samotné církvi, nemohl se tudíž neprojevit ve směru k věřícím, vedle toho se však do volby jména promítalo mnoho dalších skutečností plynoucích z osobních subjektivních pohnutek rodičů. Existovala pochopitelná tendence zachovat v potomstvu jména rodičů, nebo jména, zejména v prostředí šlechty, obvyklá po řadu generací v rodu. Zohledňovala se jména kmotrů a kmoter, existovala i jména módní, jejichž frekvence podléhala změnám a vývoji. V éře osvícenského absolutismu, kdy panovníci byli poddaným prezentováni jako „dobří a spravedliví“ vládci, rostl počet obyvatelstva, které svým dětem dávalo jména častá u členů panujícího rodu – vedle Marie Terezie, to byl Josef, Karel, František apod. Poměry se přitom lišily místně, jistý vliv měly i řády se svými oblíbenými světcí. Mezi šlechtou se prosadilo dávání více jmen, u nichž první nebo první dvě platila za tzv. hlavní. Tento zvyk přebírali posléze i měšťané. Ve všech společenských vrstvách se rovněž vžila dvoujmennost (křestní a rodové jméno).⁷⁰

V období v zásadě neregulované porodnosti bývaly počty živě narozených v našich poměrech vyrovnané, bez velkých výkyvů, s tendencí k mírnému růstu. Zásahem do této plynule vzestupné křivky mohla být období demografických krizí. Ale ani ty mnohdy nezpůsobily zásadnější snížení hodnot porodnosti. Aby tato situace nastala, musela se prohloubit četnost negativních faktorů, které získaly kumulativní a komplexní ráz a jejich mnohočetnost a opakovanost se projevila ve snížení úrovně porodnosti. Velmi záleželo na tom, jak hluboká byla mortalitní krize, tzn., zda byly zasaženy všechny věkové skupiny dané populace a obě pohlaví, nebo jen děti. V české demografické literatuře upozornila na tuto souvislost a demonstrovala na rekonstrukci mortalitních krizí ve vazbě na četnost porodů a sňatků ve farnosti Broumov např. E. Čáňová.⁷¹

Období třicetileté války je pro území jižní Moravy pokryto v rodných matrikách několika sondami. Patří k nim Kdousov od roku 1632, Telč s předměstími od roku 1635, Mušov od roku 1627, Pavlov od roku 1643, Ivančice od roku 1640, Svitávka od roku 1640, Jaroměřice nad Rokytnou od roku 1628, Moravany od roku 1643. Tyto farnosti představují 27,5 % z úhrnu všech sond,

⁷⁰ Zuber, R.: *Osudy ...*, s. 219.

⁷¹ Čáňová, E.: Vliv mortalitních krizí na vývoj porodnosti. *Demografie*, roč. 25, 1983, s. 144–149.

u řady z nich jsou však značné cézury v matričních zápisech. U Mušova byla úroveň počtu narozených po válce redukována na jednu čtvrtinu až jednu pětinu narozených z počátku války. Tento torzovitý materiál zatím nedovoluje vyslovovat obecnější závěry.

Vytváření obrazu úrovně porodnosti v průběhu války ztěžuje validita použitelných dat. Na příkladu farnosti Konice ze střední Moravy, ukázal J. Konečný, že data mohou být dosti výrazně zkreslena podregistrací z důvodu setrvání obyvatel u staré víry. Sedmnáct obcí konické farnosti mělo před válkou protestantskou vrchnost a při excerpci podle obcí, byť malých, autor zjistil velmi nízké počty křtěných. Lidé si zřejmě nechávali pokřtít děti doma od nekato-lických kněží, kteří tajně docházeli, nebo je vůbec nenechávali křtít. Mezi 17 obcemi byly 2 (Ladín, Dzbely), které patřily k nejhudším a právě zde byly počty zapsaných dětí v průměru výrazně vyšší. Usuzuje proto na souvislost mezi sociálním profilem obce a rychlostí rekatolizace. Provedl rovněž srovnání osedlých podle lánových rejstříků a matrik a došel k závěru, že se neliší, tzn. zastává stanovisko, že nedocházelo k nějakému rozsáhlému zatajování podda-ných v průběhu lánové vizitace.⁷²

Neúplnost matriční evidence bývala způsobována i obvyklou reakcí obyva-telstva na mimořádné události, jakými byly na jižní Moravě častější vpády nepřátel. Např. v roce 1663 za vpádu Tatarů poznamenal bzenecký farář Mikuláš Březovský o těchto událostech do matriky : „*Od 4. září není nikdo z pokřtěných v této matrice zaznamenán, protože úhlavní nepřítel křesťanů Turek s Tatarem plenil moravské kraje a odvedl velké množství do nejtvrďšího otroctví. Proto jsme všichni byli nuceni v horách, lesích a jiných odlehlých místech hledati záchranu.*“⁷³

K ověření kvality matrik slouží vitální index (počet narozených dětí na počet zemřelých osob). Byl nicméně pro 40. léta 17. století vypočten pod úrovní 1, tzn. svědčí o přirozeném úbytku obyvatelstva. Při pohledu na historické kraje sledujeme jeho nejnižší hodnotu ve Znojemském kraji (0,62), což ale nemusí odpovídat skutečnosti, vzhledem k tomu, že kromě Brněnského kraje nemůžeme další pro nedostatek sond vyhodnotit. Protože však Znojemsko patřilo k územím válkou citelně poškozeným, lze index akceptovat.

Časový průběh vývoje počtu narozených v jednotlivých jihomoravských krajích, celku jižní Moravy i na Moravě, byl získán na základě zrekon-

⁷² Konečný, J.: K demografii Konice a okolí v době třicetileté války. *VVM*, XLIV, 1992, s. 479–485.

⁷³ Zemek, M., Skutil, J., Štarha, I., Kuchař, L.: Vývoj města Bzence od druhé poloviny 17. století až do roku 1918. *Jižní Morava*, 22, sv.25, 1986, s. 126 (dále jen Vývoj města Bzence ...).

struovaných řad za příslušné územní celky, v nichž byla „dopočítána“ data za ty farnosti a ta období, kdy v matrikách scházejí zápisy; součet jednotlivých regionů jižní Moravy proto nemusí odpovídat úhrnu jižní Moravy, zvláště v těch obdobích, kdy se odhad týkal většího počtu farností.

Tab. č. 14 : Rekonstrukce počtů narozených na Moravě a na jižní Moravě v letech 1641-1850 a index růstu (1700 = 100)

Období	Morava		Jižní Morava	
	narození	index	narození	index
1641-1650	13382	61,4	8101	64,0
1651-1660	13933	64,0	8412	66,5
1661-1670	15196	69,8	8921	70,5
1671-1680	16490	75,7	9827	77,7
1681-1690	19627	90,1	11564	91,4
1691-1700	19767	90,8	11828	93,5
1701-1710	21781	100,0	12652	100,0
1711-1720	22714	104,3	13828	109,3
1721-1730	27418	125,9	16748	132,4
1731-1740	27698	127,2	17040	134,7
1741-1750	27047	124,2	17057	134,8
1751-1760	30896	141,8	19164	151,5
1761-1770	32236	148,0	19267	152,3
1771-1780	31622	145,2	19001	150,2
1781-1790	37222	170,9	22411	177,1
1791-1800	39098	179,5	23027	182,0
1801-1810	38657	177,5	22666	179,1
1811-1820	39699	182,3	24227	191,5
1821-1830	40897	187,8	24321	192,2
1831-1840	41448	190,3	23624	186,7
1841-1850	39105	179,5	23042	182,1

Etapa od poloviny 17. století do jeho konce patřila k příznivým, na jižní Moravě byla sice situace zhoršena vpádem Tatarů v roce 1663 i morovou epidemií na počátku 80. let, obě katastrofy měly jen lokální rozsah, který se negativně neprojevil na stálém, postupném růstu počtu narozených. Vitální index se pohyboval na hodnotách, které dokládají vcelku přiměřené zachycení přirozené měny, bez větší podregistrace úmrtí. Pro jižní Moravu se rovnal za dané padesátiletí 1,49, pouze bezprostředně po válce v 50. letech dosáhl poněkud vyšších hodnot – 1,76, což by mohlo svědčit o horší úrovni matriční evidence.

Podíváme-li se na tempo růstu počtu narozených (na základě indexu položeného k dekádě 1701–1710) v jednotlivých jihomoravských krajích, zjišťujeme, že lidská obnova postupovala úspěšně kupředu, výrazněji od 80. let. Brněnský kraj doznal patrně v důsledku tatarského vpádu snížení tempa růstu

narozených v 60. letech, aby v 70. letech tím prudčeji stoupala početnost křtů. Obdobnou situaci jako na Brněnsku můžeme pozorovat v Hradištském kraji. V jihlavském kraji nastal prudký rozvoj v 80. letech, naopak v 90. letech počty narozených výrazněji klesly.

Tab. č. 15 : Rekonstrukce počtů narozených podle krajů na jižní Moravě v letech 1641-1850 a index růstu (1700 = 100) A

Období	Brněnský kraj		Hradištský kraj		Znojemský kraj		Jihlavský kraj	
	nar.	index	nar.	index	nar.	index	nar.	index
1641-1650	2173	65,7			1496	68,0		
1651-1660	2251	68,1			1496	68,0		
1661-1670	2365	71,5	2719	68,5	1504	68,4	1533	70,1
1671-1680	2780	84,1	2843	71,6	1718	78,1	1702	77,8
1681-1690	3172	95,9	3292	82,9	2016	91,7	2013	92,0
1691-1700	3229	97,6	3568	89,8	2210	100,5	1777	81,2
1701-1710	3307	100,0	3972	100,0	2199	100,0	2188	100,0
1711-1720	3472	105,0	4295	108,1	2366	107,6	2533	115,8
1721-1730	4331	131,0	5195	130,8	2903	132,0	2956	135,1
1731-1740	4527	136,9	5389	135,7	2833	128,8	2823	129,0
1741-1750	4570	138,2	5317	133,9	2986	135,8	2734	125,0
1751-1760	5357	162,0	6055	152,4	3269	148,7	2937	134,2
1761-1770	5332	161,2	5970	150,3	3278	149,1	3095	141,5
1771-1780	5204	157,4	5997	151,0	3211	146,0	2903	132,7
1781-1790	6096	184,3	7132	179,6	3608	164,1	3551	162,3
1791-1800	6341	191,7	7635	192,2	3500	159,2	3699	169,1
1801-1810	6005	181,6	7519	189,3	3426	155,8	3647	166,7
1811-1820	6547	198,0	7686	193,5	3688	167,7	3821	174,6
1821-1830	6446	194,9	7941	199,9	3438	156,3	3962	181,1
1831-1840	6094	184,3	7846	197,5	3264	148,4	3935	179,8
1841-1850	6216	188,0	7491	188,6	3306	150,3	3647	166,7

V průběhu 18. století se Morava dočkala dalšího populačního růstu. Průměrný roční přírůstek českých zemí na tisíc obyvatel dosahoval v tomto století 6,5 promile, v první polovině 7,3 promile, ve druhé nastalo zhoršení poměrů a hodnota se snížila na 5,8 promile.⁷⁴

Vitální index v průběhu prvních padesáti let na jižní Moravě klesal od 1,51 na počátku 18. století až na hodnotu 1,14 v polovině století. Snižoval se v souvislosti s epidemiemi, hladomory a posléze i válečnými událostmi. Výraznější snížení doložené pro druhou dekádu (pokles z 1,51 na 1,32) bylo odrazem poslední epidemie pravého moru, který probíhal v českých zemích v letech

⁷⁴ Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená ...*, s. 141–142.

1713–1715, pokles ve 30. letech byl způsoben hladomorem let 1736–1737, ve 40. letech porodnost stagnovala kdežto úmrtnost vzrůstala v důsledku válečných operací a bojů o rakouské dědictví. Naopak zřetelnější zvýšení vitálního indexu ve 20. letech korespondovalo s prudším růstem počtu narozených v dané periodě.

V jihomoravských krajích byla základní tendence vývoje vitálního indexu v podstatě shodná s celkem jižní Moravy, až na Jihlavsko, kde jeho hodnoty dosáhly úrovně 1,74 v prvních dvou desetiletích nového století. Nastalo výraznější zvýšení počtu narozených a patrně došlo k podregistraci zemřelých. Znojensko a Hradištsko měly vitální index příznivější, Brněnsko nejnižší. V Brněnském kraji se projevilo prudké snížení ukazatele v souvislosti s morovou epidemií let 1713–1715 na úroveň 1,14, a ačkoliv nastalo ve 20. letech oživení, bylo ze všech krajů jižní Moravy nejslabší. Na jižní Moravy zjišťujeme vcelku výraznější růst počtu narozených dětí ve druhé dekádě, zejména však v dekádě třetí, tzn. ve 20. letech (index se zvyšuje ze 109,3 na 132,4). Ve srovnání se severní Moravou byla dynamika vyšší, svým průběhem se relativně nejvíce blížila jižní Morava středním Čechám. Vcelku výrazné zpomalení intenzivnějšího růstu se událo ve třicátých letech, v nichž bylo v zásadě dosaženo jen úrovně 20. let, čtyřicátá léta pak znamenala úplné zastavení růstu.

Vývoj v krajích již tolik nesledoval obecnější tendenci jižní Moravy. Nejbliže k ní mělo Znojensko a Hradištsko, více se vzdalovalo Brněnsko a Jihlavsko. Jedině Brněnský kraj měl v celém padesátiletí stále vzestupné tempo růstu počtu narozených, i když ve 40. letech jen velmi mírné. Naproti tomu na Jihlavsku prudce a dynamicky přibývalo narozených dětí, nejvíce ve 20. letech, od 30. let však i zde docházelo ke snižování počtu křtů.

Ve druhé polovině 18. století pokračovalo mimořádné období v souvislosti s událostmi sedmileté války až do počátku 60. let. Opět zejména města bývala vystavována průchodům vojsk, obléhání, péči o ubytování vojska, což vzhledem k jejich relativně vysokým a stále se zvyšujícím kontingentům vedlo k šíření infekčních nemocí i mezi městskými obyvateli. V literatuře se uvádí, že v této etapě nepůsobily jen výskyty epidemií, hladomorů, válek a místních katastrof, ale také faktory jiné, zejména růst daní a dávek, které vedly k zhoršování životních podmínek obyvatelstva.⁷⁵

Na jižní Moravě bylo pro vývoj porodnosti mimořádně příznivé období 50. let, kdy zde došlo k nejrychlejšímu růstu počtu křtů v rámci českých zemí vůbec (index vzrostl ze 134,8 na 151,5), pouze střední Čechy měly obdobný příznivý vývoj, byly však až druhé v pořadí se svým indexem rovnajícím se 149. Severní

⁷⁵ Kárníková, L.: *Vývoj obyvatelstva...*, s. 20.

Morava dosáhla jen indexu 129.⁷⁶ Šedesátá léta byla pro jižní Moravu již méně příznivým obdobím, vzestupný trend se zastavil. Víme, že zejména od druhé poloviny 60. let docházelo opakovaně k špatným letům v důsledku malé úrody, tzn. rostla dražota a zhoršovalo se živobytí (byly to tzv. mokré roky). V sedmdesátých letech, kdy na jejich počátku propukla v českých zemích v letech 1771–1772 hluboká mortalitní krize v důsledku hladomoru, došlo na jižní Moravě jen k velmi mírnému zpomalení vývoje (pokles indexu ze 152 na 150), aby v 80. letech počet porodů prudce vzrostl a pokračoval v růstu i v závěrečných 90. letech, kdy se index zvýšil na 182.⁷⁷

Ve druhé polovině 18. století již došlo k relativně značné diferenciaci v tempu růstu počtu narozených na úrovni jednotlivých jihomoravských krajů. Rozrůznění se uskutečňovalo v rovině sond, tzn. nemáme jistotu, že při počtu 5 sond za Znojemský a 5 za Jihlavský kraj jsou výsledky validní. Nicméně jsou dokladem různé intenzity růstu počtu narozených dětí v daném čase. Do čela vývoje se dostaly brněnské a hradištské sondy, kde se počet narozených dětí do konce století téměř zdvojnásobil (index 192). Prudký vzestup byl zaznamenán zvláště v 50. letech a pak znovu od 80. let. Dynamika byla výrazně větší ve srovnání s celkem jižní Moravy a navazovala na příznivý růst od 20. let. Na Znojemsku i Jihlavsku byl růst výrazně nižší. Znojemský kraj dosáhl jen indexu 164 % Jihlavský o něco více - 169.

Nové 19. století přineslo řadu změn, také další válečné události spjaté s napoleonskými válkami, výskyt nových epidemických nemocí, hladomor 40. let atd. Nastalo také větší rozlišení vývoje v rámci jednotlivých jihomoravských krajů. Na zemském celku se nejvíce promítl hladomor 40. let, v regionu jižní Moravy napoleonské války. Je nutno konstatovat, že tempo růstu počtu narozených se výrazně zpomalilo, téměř zastavilo, zejména od 20. let. Na vývoji počtů narozených je patrné zpomalení v důsledku napoleonských válek v prvním deceniu, epidemie cholery ve 30. letech i hladomoru 40. let. Diferencovaná dynamika růstu byla zachována i v 19. století – nejvyšší tempo růtu zaznamenávaly Brněnský a Hradištský kraj. Jen v Hradištském kraji se za 120 let (ve 20. letech 19. století) počty narozených zdvojnásobily, pak nastal pokles, Brněnský kraj tuto úroveň téměř dosáhl ve druhém desetiletí 19. století.

⁷⁶ Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená ...*, s. 101.

⁷⁷ *Tamtéž*, s. 101.

5.2.2. Aktuální manželská porodnost

Pro předstatistické období, kdy nemáme dostatek informací k sestavení ukazatelů přirozené měny (neznáme počty obyvatel), si vypomáháme některými indexy, jimiž uvádíme do vztahu data o základních jevech reprodukce. Do této kategorie náleží index manželské porodnosti, který vypovídá o průměrném počtu narozených dětí na jeden uzavřený sňatek. Víme, že v našich podmínkách byla porodnost v úzkém vztahu ke sňatečnosti, výjimkou bývala období neúrod, hladomorů, epidemií, válek, hospodářských krizí a katastrof, kdy narůstal počet odkládaných sňatků a zvyšoval se podíl nemanželsky narozených dětí. V českých zemích připadalo na jeden sňatek v průměru 4–5 narozených dětí, což odpovídá tehdejší průměrné velikosti rodiny. Bylo rovněž konstatováno, že rozdíly mezi jednotlivými regiony byly relativně malé, přičemž patrně největší měrou odrážely výkyvy padající na vrub diferenční úmrtnosti. Existovaly souvislosti mezi výší indexu a skladbou dospělého obyvatelstva. Když epidemie postihla především dospělé, po jejím skončení se více uzavíraly druhé a další sňatky ovdovělých osob, které neměly vždy za následek narození dítěte, ale pouze obnovily rozpadlé domácnosti v důsledku smrti jednoho z partnerů, což se projevilo na poklesu hodnot indexu. Naopak, když šlo o epidemii dětské nemoci a umíraly zejména děti, stávalo se statisticky častěji, že zemřelé dítě, zvláště pokud se jednalo o kojence, bylo dříve nahrazeno nově narozeným, rostl počet porodů, ale počet sňatků se nezvyšoval, přičemž docházelo k růstu indexu.⁷⁸ V průběhu epidemií zpravidla klesla sňatečnost, manželství se odkládala, ale počty porodů neklesaly, vždyť početí byla z velké části záležitostí předcházející epidemii a pak index rostl. Záleželo proto rovněž na délce epidemie a s ní související mortalitní krizi, na její hloubce.

Při pohledu na rozložení vývoje indexu v jednotlivých regionech českých zemí upoutá skutečnost, že nejvyšších hodnot bylo častěji dosahováno ve středních Čechách, zatímco nejnižších (mimo Prahu) na jižní Moravě. Zajímavá na tom je skutečnost, že obě území měla dlouhodobě relativně největší přírůstky počtů narozených, tzn. při vcelku dynamickém růstu porodnosti býval na straně jedné index mírně nižší, zatímco na druhé mírně vyšší. Skutečností zůstává, že toto varíování se odehrávalo jen ve velmi malém rozpětí.

Při pohledu na jihomoravské kraje si nelze nevšimnout jistých rozdílů v daném ukazateli. Jestliže celek jižní Moravy v konfrontaci s ostatními regiony českých zemí považujeme za území se spíše průměrnými hodnotami, pak

⁷⁸ Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená ...*, s. 102, 103.

diferenciace podle krajů přináší větší shodu mezi třemi zemědělskými kraji proti Jihlavskému.

Jihlavský kraj na úrovni našich sond představuje populaci s vyššími hodnotami aktuální manželské porodnosti. V závěru 18. století se rovnala 6 dětem na jeden uzavřený sňatek, v první polovině 19. století sice mírně klesla, nicméně dosahovala stále vyšších hodnot a přesahovala jak úroveň ostatních jihomoravských krajů, tak i celku jižní Moravy. Korespondovala se zpomalením růstu počtu narozených i se stagnací sňatečnosti. Toto území bylo poznamenáno také trvalejším vystěhovalectvím i vyšší vahou osob, které zůstávaly v definitivním celibátu. Zmíněný trend se začal prosazovat v podstatě od 80. let 18. století.

Tab. č. 16 : Vitální index a index počtu narozených dětí připadajících na jeden sňatek na Moravě a na jižní Moravě v letech 1641-1850

Období	Morava		Jižní Morava		Období	Morava		Jižní Morava	
	N/Z	N/S	N/Z	N/S		N/Z	N/S	N/Z	N/S
1641-1650	0,63	3,37	0,86	4,08	1751-1760	1,27	4,85	1,29	5,06
1651-1660	1,76	4,67	1,74	4,50	1761-1770	1,16	4,95	1,22	5,51
1661-1670	1,32	4,45	1,43	4,40	1771-1780	1,07	4,33	1,11	4,78
1671-1680	1,36	4,14	1,45	4,40	1781-1790	1,31	4,89	1,33	5,40
1681-1690	1,41	4,15	1,48	4,49	1791-1800	1,31	5,32	1,29	5,94
1691-1700	1,61	5,08	1,50	5,18	1801-1810	1,06	4,74	1,07	5,22
1701-1710	1,51	4,20	1,50	4,59	1811-1820	1,31	5,37	1,29	5,60
1711-1720	1,32	4,37	1,25	4,76	1821-1830	1,35	5,13	1,33	5,43
1721-1730	1,47	4,68	1,45	5,05	1831-1840	1,08	4,77	1,11	5,24
1731-1740	1,25	4,69	1,22	4,97	1841-1850	1,26	4,56	1,14	4,89
1741-1750	1,14	4,39	1,14	4,81					

N/Z – počet narozených dětí na počet zemřelých osob (vitální index)

N/S – počet narozených dětí na počet sňatků (aktuální manželská porodnost)

Aktuální manželská plodnost obyvatelstva tří zemědělských krajů (Hradištského, Znojemského a Brněnského) se pohybovala na hodnotách nižších než na Jihlavsku, více se blížících úhrnným hodnotám jižní Moravy. Počet dětí na jeden uzavřený sňatek se v čase mírně zvyšoval ve všech jihomoravských krajích do konce 18. století. Jestliže v první polovině 18. století se ukazatel pohyboval mezi 4,2 až 4,7, pak ve druhé polovině vzrostl na úroveň 4,7 až 5,2. Pak na Brněnsku a Znojemsku došlo v první polovině 19. století k mírnému poklesu na hodnoty srovnatelné s hladinou dosahovanou v první polovině 18. století (4,5 až 4,6), naopak na Jihlavsku a Hradištsku k růstu na úroveň 5,1 až 5,3.

Za celé sledované období připadalo na jižní Moravě na jeden sňatek 4,7 narozených dětí, přičemž Znojemský (4,5) a Brněnský (4,4) kraj se nacházely na

úrovni nižší, tzn. při celkovém růstu počtu narozených tam rostl počet sňatků více, naproti tomu Hradištský (4,7) a Jihlavský (4,8) kraj měly hodnoty vyšší. Na Hradištsku rostly počty porodů i sňatků relativně nejdynamičtěji, na Jihlavsku byl růst narozených nižší, zato stagnovala početnost sňatků.

Tab. č. 17 : Vitální index a index počtu narozených dětí připadajících na jeden sňatek podle krajů jižní Moravy v letech 1641-1850

Období	Brněnský		Hradištský		Jihlavský		Znojemský	
	N/Z	N/S	N/Z	N/S	N/Z	N/S	N/Z	N/S
1641-1650	0,65	2,76					0,62	3,45
1651-1660	1,71	4,61					1,57	3,98
1661-1670	1,08	4,22	1,53	4,59	1,40	4,54	1,14	4,38
1671-1680	1,40	4,11	1,42	4,24	1,45	4,43	1,40	3,68
1681-1690	1,31	4,36	1,61	3,92	1,42	4,28	1,33	3,89
1691-1700	1,56	4,71	1,82	4,84	1,58	5,59	1,52	5,48
1701-1710	1,44	4,10	1,53	4,09	1,74	4,07	1,39	4,25
1711-1720	1,14	3,99	1,33	4,22	1,74	4,73	1,36	4,55
1721-1730	1,31	4,45	1,62	4,74	1,45	4,81	1,60	4,64
1731-1740	1,15	4,47	1,28	4,36	1,31	5,44	1,39	4,75
1741-1750	1,10	4,20	1,21	4,42	1,08	4,41	1,19	4,22
1751-1760	1,24	4,78	1,29	4,67	1,34	5,09	1,28	5,07
1761-1770	1,10	5,07	1,10	4,76	1,24	5,38	1,28	4,70
1771-1780	1,03	4,28	1,10	4,19	1,06	4,10	1,07	4,30
1781-1790	1,30	4,50	1,21	4,89	1,47	5,18	1,31	4,83
1791-1800	1,35	4,93	1,27	5,28	1,32	6,00	1,25	5,11
1801-1810	1,05	4,53	1,08	4,79	0,88	5,48	1,09	4,33
1811-1820	1,37	5,29	1,34	5,73	1,14	5,19	1,32	5,02
1821-1830	1,33	4,72	1,40	5,33	1,13	5,43	1,34	4,69
1831-1840	0,99	4,00	1,14	4,89	0,96	5,62	1,09	4,57
1841-1850	1,30	4,42	1,42	4,71	0,96	4,96	1,19	4,09

5.2.3. Manželská plodnost obyvatelstva a počet dětí v rodině

Studium úrovně plodnosti pro předstatistické období bývá zpravidla metodicky založeno na rekonstrukci rodin.⁷⁹ Pro populaci českých zemí dosud existuje v publikované podobě jen několik sond. Většina z nich byla zpracována pro některé městské nebo venkovské obce Čech v typologicky odlišném prostředí,⁸⁰

⁷⁹ Henry, L., Blum, A.: *Techniques d'analyse en démographie historique*. 2. éd., Paris 1988; Maur E.: *Základy historické demografie*. 2. vyd., Praha 1983.

⁸⁰ Dušek, L.: *Obyvatelstvo města Budyně ...*, s. 194–200; Mužík, P.: *Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1651–1830*. SAP 36, 1986, s. 103–207; Fialová, L., Wowková, W.: *Plodnost vdaných žen v Jablonci nad Nisou v 18.století*. *Demografie* 34, 1992, s. 226;

pro Moravu jsme až do nedávné doby neměli sondu žádnou. Tato situace se změnila až v souvislosti se dvěma pracemi zpracovanými P. Brabcovou, jejichž součástí je rovněž rekonstrukce rodin. Jedná se o příměstskou zemědělskou obec Komín, nacházející se v blízkosti Brna (dnes je jeho součástí) a farnost sv. Petra a Pavla v Brně, jejíž populace však byla rovněž spíše příměstská než typicky městská.⁸¹ I na těchto dvou sondách je patrný rozdíl v efektivitě využití pramene – pro město jen 20 %, pro vesnici 30 %.⁸²

Pokud se podaří sestavit dostatečně velké soubory rodin, o nichž máme přesná data o narození manželky, uzavření sňatku a konci manželství, můžeme se pustit do rozsáhlé demografické analýzy otevírající prostor k bádání širokého okruhu problémů, mnohdy přesahujících možnosti obecné demografie.

Základní informací je stanovení míry manželské plodnosti s přihlédnutím k věku žen při sňatku. Obě farnosti (Komín 1700–1759, Brno 1710–1769) dokládají vysokou úroveň manželské plodnosti ve shodě s dalšími dosud zpracovanými sondami i fakt, že určující pro legitimní plodnost byl věk ženy při vstupu do manželství. Například v Komíně se nejvyšší úroveň plodnosti nalézala ve věkové skupině 20–24 letých, kdy připadalo na 1 vdanou ženu 2,7 dětí za pět let, s postupujícím věkem, zejména po 35. roce života, míra plodnosti klesala. Přesto ještě ženy ve věku 40–44 let rodily 1,18 dítěte za pět let.⁸³ Naproti tomu u sv. Petra a Pavla v Brně se těžiště plodnosti nacházelo ve věkové skupině 15–19 letých žen, které rodily 2,8 dětí za pět let, ženy 20–24 leté 2,4 a ženy 25–29 leté 2,3 dětí za pět let. Průběh poklesu s postupujícím věkem byl obdobný jako v případě Komína. V obou lokalitách nebyl zaznamenán porod ženy starší 50 let. Při porovnání s dalšími daty z Čech lze vysledovat, že v Domažlicích, Jablonci nad Nisou i u sv. Petra a Pavla v Brně se vrchol plodnosti žen nacházel ve věkové skupině 15–19 let, v Komíně, Břevnově a Budyni nad Ohří v kategorii 20–24 letých žen.⁸⁴ Zdá se, že úhrnná manželská plodnost zůstávala ve všech lokalitách přibližně stejná, a to jak ve druhé polovině 17., tak v 18. i na počátku 19. století vzhledem k tomu, že byla zjišťována a vyhodnocována plodnost sňatkových kohort. Hodnota kolísala v rozsahu 8,3–10,6.⁸⁵

Čáňová, E., Horská, P.: Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652–1800. *AUC Phil. Et hist.* 3, 1972, s. 81–100.

⁸¹ Brabcová, P.: Plodnost vdaných žen ve vesnici Komín v první polovině 18. století. *Demografie* 39, 1997, s. 101–109 (dále jen Plodnost ...); Táž: *Demografické ...*, s. 136 až 160.

⁸² Brabcová, P.: *Demografické ...*, s. 139.

⁸³ Brabcová, P.: *Plodnost ...*, s. 102.

⁸⁴ Brabcová, P.: *Demografické ...*, s. 142.

⁸⁵ Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená ...*, s. 43.

Když sledovala rozložení úrovně plodnosti v závislosti na věku ženy při sňatku pro obě jihomoravské lokality, došla P. Brabcová k potvrzení známé korelace – čím později se ženy vdávaly, tím déle rodily a naopak – čím dříve vstupovaly do manželství, tím bylo jejich plodné období kratší. Vedle toho bylo doloženo, že s vyšším sňatkovým věkem rostl průměrný počet dětí narozených za prvních pět let manželského života. Jestliže ženy, které se vdaly ve věku 15 až 19 let, měly ve věku 35–39 let přibližně jedno dítě na 10 vdaných žen, pak ženy vstupující do manželství ve 30–34 letech porodily ve věku 35–39 let dvě děti na 10 vdaných žen, tzn. jejich úroveň plodnosti byla dvakrát vyšší vzhledem k ženám, které se vdávaly mladší. Míra plodnosti v prvních pěti letech existence manželství souvisela také s předmanželskými koncepcemi, s počtem let v manželství prožitých se snižovala. Ženy, které uzavíraly sňatek mladší 20 let, po čtyřicítce již děti neměly, naopak ženy vdávající se jako 30–34 leté, rodily ještě v průměru jedno dítě ve věku 45–49 let.⁸⁶

Tab. č. 18 : Plodnost vdaných žen podle věku v 18.století v českých zemích

Lokalita	Věk ženy							ÚP 20-49
	15 - 19	20 - 24	25 - 29	30 - 34	35 - 39	40 - 44	45 - 49	
Sňatkové kohorty 1650-1699								
Břevnov*	500	444	504	463	401	247	67	10,6
Domažlice+	566	436	370	341	253	178	75	8,3
Jablonec	600	392	405	314	341	173	56	8,4
Sňatkové kohorty 1700-1749								
Budyně	316	420	423	403	282	157	21	8,5
Břevnov**	518	531	515	435	351	195	47	10,4
Domažlice	590	485	431	398	281	191	69	9,3
Jablonec	553	454	426	365	308	168	20	8,7
Komín++	457	541	464	421	338	235	105	10,5
Brno+++	525	483	438	392	315	205	75	9,5
Sňatkové kohorty 1750-1799								
Budyně	382	410	415	393	344	163	25	8,8
Břevnov***	604	525	472	459	352	182	26	10,1
Domažlice	513	481	430	354	271	165	55	8,7
Jablonec	413	488	483	411	342	192	33	9,7

Pramen : Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L. : *Přirozená...*, s. 44.

Rekonstrukce rodin umožňuje získat řadu dalších ukazatelů charakterizujících dobovou rodinu z demografického pohledu. Patří k nim zejména rozbor meziporodních intervalů. Ty jsou zjišťovány jen u úplných rodin majících šest a

⁸⁶ Brabcová, P.: *Plodnost...*, s. 103, 104, Táž: *Demografické...*, s. 141 - 147.

více dětí, přičemž se sleduje doba uplynulá mezi porody dětí podle pořadí mezi prvním až pátým dítětem a pak časový interval mezi dětmi narozenými v nejvyšších pořadích. P. Brabcová vypočetla, že v Brně se interval mezi narozením prvního a druhého dítěte pohyboval mezi 20,5–23,2 měsíci, mezi druhým a třetím v rozpětí 23,8–26,3 měsíce, délka intervalu mezi narozením prvních tří dětí byla rozložena od 20,5–27,7 měsíců.⁸⁷ V Komíně byla vyšší – interval mezi prvním a druhým dítětem se pohyboval mezi 23–25 měsícem, mezi druhým a třetím dítětem činil 24–29 měsíců. Průměrná délka meziporodního intervalu s pořadím dítěte v průměru rostla. Předposlední dítě se rodilo v rozpětí 29–34 měsíců od narození předchozího dítěte, poslední dítě se rodilo obvykle v nejdelším intervalu – v průměru kolem 40 měsíců. Plodnost s růstem věku žen klesala, pravděpodobně také v souvislosti se zhoršováním zdravotního stavu, růstem celkové únavy a opotřebovanosti. Obecněji platilo, že na počátku manželského života rodily ženy v průměru každý druhý rok, později každý třetí.

K okruhu rekonstruovaných dat náleží produktivita manželství a jeho délka. Produktivita se zjišťuje u manželství s ukončenou reprodukcí. V Brně v průměru připadalo na jedno manželství 5,2 dětí, v Komíně 5,4 dítěte. Oba údaje byly pro první polovinu 18. století v relaci s daty vypočtenými pro české sondy (Domažlice 5,0, Budyně nad Ohří 4,2, Jablonec nad Nisou 6,3). Průměrná délka manželství podle věku ženy při sňatku se ve stejné době pohybovala v Komíně v rozmezí 13–22 let, v Brně v intervalu 14,8–17,9 let. Nejnížší bývala zpravidla pro tu věkovou skupinu žen, která byla nejplodnější. Může být dokladem o vlivu častých gravidit na předčasná úmrtí žen a zániku manželských svazků.

P. Brabcová rovněž doložila pro Brno souvislost mezi sociálním a ekonomickým postavením mužů – zakladatelů rodin a jejich rodinnými poměry. Její výzkum potvrdil závěry polských historických demografů. V rodinách selských se v průměru rodilo více dětí, téměř 7, v rodinách řemeslníků a příslušníků svobodných povolání 6 dětí, v rodinách podruhů a nádeníků 5,8 dětí.⁸⁸ Ve farnosti Strzelce Opolskie pro druhou polovinu 18. století a první polovinu 19. století měly selské rodiny v průměru 5,1 dětí, zahradníci 3,8 dětí, chalupníci 3,9 dětí, podruzi 3,3 dítěte, řemeslníci 4,9, obchodníci 6,7, úředníci 4,7 dětí. Naše poznatky můžeme rozšířit o zjištění polských historických demografů, kteří dospěli k závěru, že na venkově v rodinách zámožných sedláků bylo v průměru obvykle více dětí. E. Piasecki, se domnívá, že existovala přímá souvislost mezi kojením a porodními intervaly. Dlouhá laktace blokovala

⁸⁷ Brabcová, P.: *Demografické ...*, s. 153–155; *tatáž: Plodnost...*, s. 105.

⁸⁸ Brabcová, P.: *Demografické ...*, s. 150–152.

ovulaci. Déle kojily, podle jeho názoru, ženy sociálně níže postavené, chudé. Čím více rostla zámožnost rodin, tím byla doba kojení kratší, děti byly přikrmovány, případně byly najímány kojné.⁸⁹ Větší plodnost horních vrstev nelze zatím přijmout jako obecně platnou, západoevropské výzkumy tuto hypotézu zčásti potvrzují, zčásti nikoliv⁹⁰.

Při průměrném trvání reprodukčního období v dané době v délce 10,6 let činil věk žen při prvním porodu v průměru 24,0 let, při posledním porodu 34,6 let. Délka reprodukčního období se prodlužovala podle sociální kategorie (u žen sedláků v průměru trvala 12,3 roky). Manželství existovala průměrně 24,4 let, delší byla opět u sedláků (26,6), nejkratší u podruhů (13,0 let).⁹¹

5.2.4. Nemanželské děti, předmanželské koncepce

Otázka nemanželských dětí se dosud v demografickém výzkumu zaměřeném na protostatistické období nestala u nás předmětem samostatných, rozsáhlejších a systematických šetření. Od počátku vytváření databáze historikodemografických dat o obyvatelstvu českých zemí byla však zpravidla zahrnuta do excerptce i legitimita narozených dětí. Na severní Moravě například již od konce 60. let v souvislosti se zpracováváním sond k teritoriálnímu vymezování počátečních fází vzniku průmyslových oblastí, byla také sledována v souboru sond publikovaných v roce 1981.⁹² Je obecně známo, že úroveň nemanželské porodnosti rostla v dobách válek, při přímém kontaktu obyvatelstva s vojskem, ale i v dobách neúrod, drahoty s těžším sociálním dopadem na populaci.⁹³ Stávající rozsah excerptce zčásti doložil známý fakt rozdílné míry mimomanželské plodnosti ve městech a na venkově. Pro Čechy máme dosud více zpracovaných a vyhodnocených dat, zejména pro starší období, v němž se

⁸⁹ Piasecki, E.: *Ludność parafii bejskiej (wojkieleckiej) w świetle ksiąg metrykalnych z XVIII–XX wieku. Studium demograficzne*, Warszawa 1990, s. 189–194; Suder, W.: *Karmienie piersia i antykoncepcja w Cesarstwie Rzymskim*, *PDP* 18, 1990, s. 251–254; Schlumbohm, J.: *Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jahrhundert. Befunde und Erklärungsansätze zu schichtspezifischen Verhaltensweisen, Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiel*, Hg. E. Voland, Frankfurt a/M., 1992, s. 334.

⁹⁰ Pfister, Ch.: *Bevölkerungsgeschichte ...* s. 91–93.

⁹¹ Spychała, J.: *Rodzina ...*, s. 33–44.

⁹² *Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období)*. *Acta demographica IV*. Výzkumný ústav sociálně ekonomických informací - Čs. demografická společnost při ČSAV, 1981.

⁹³ Horská, P.: K otázce vlivu nemanželských porodů na vývoj plodnosti z hlediska historické demografie. *Demografie* 22, 1980, s. 343–350.

pohybovala podle L. Fialové na venkově mezi 1 až 4 %.⁹⁴ L. Kárníková přišla ve své práci o populačním vývoji českých zemí s názorem, že na Moravě bývala celkově a dlouhodobě nižší než v Čechách.⁹⁵

Existence nemanželských dětí, byť na jihomoravském venkově i městečku zřejmě ve značně nižším rozsahu, byla nicméně trvalou součástí reprodukčních poměrů obyvatelstva českých zemí. Nedovedeme zatím přesněji odhadnout praxi mimomanželského sexuálního života ani z hlediska prostředí, ani z hlediska územního. To platí především o předmanželských intimních stycích. O skutečnosti, že se každodenní život rozcházel s proklamovanými zásadami pohlavní čistoty a zdrženlivosti před sňatkem, svědčí např. rozšíření termínů „brzáci“, „ranuše“ pro děti, které byly počaty před sňatkem a jen skutečně realizované manželství je uchránilo před často velmi neblahým osudem dětí nemanželských.

Sociální prostředí, z něhož se nemanželské děti rekrutovaly, bylo patrně dosti stejnorodé. Modelová se zdá situace, kdy byla mladá dívka, sloužící u sedláka, zneužívána sedlákem nebo jeho synem. A. Šubrtová zveřejnila ze zápisů tábořské smolné knihy z druhé poloviny 16. a počátku 17. století příběh dívky, který se zdá být přímo exemplární. Barbora Pešková sloužila sedm let u sedláka Pazourka, s jehož synem Jiřím souložila dva roky, „protože jí nedal pokoje“ a sliboval jí sňatek. Změnila službu, ale tam „za ní také běhal“. Když se přiblížil porod, zalezla k Pazourkovům do chléva, ale ač všichni věděli, že je těhotná se synem, vyhnali ji. Porodila v lese, zabalila novorozeně do zástěry a zahrabala v listí. Tam ji přistihl sedlák Kroupa, který o tom pověděl své manželce. Barbora zatím utekla k matce do vsi, odkud pocházela, ale to již byli na cestě spolupracovníci zákona. Sedláci si pro Barboru přišli, musela s nimi do lesa pro dítě a byla předána spravedlnosti. Závěr je zdrcující – byla odsouzena k zahrabání za živa, Jiřík Pazourek nebyl ani vyslýchán, ani trestán.⁹⁶ Tento tragický příběh má mnoho rovin. Odhaluje ve velmi surovém a drsném světle sociální i právní postavení ženy, solidaritu obce, tzn. obecné mínění, odlišné měření „práva“ z hlediska pohlaví, špehounství a udavačství. Ten, který byl hlavním původcem všeho zla – svůdce, zcela unikl spravedlnosti.

Pro 16. a 17. století přinesl zajímavý postřeh etnograf K. Fojtík na základě studia matrik křtů. Domníval se, že pronikání přísných norem církevního práva se zeslabovalo v českých zemích z teritoriálního aspektu od západu na východ, což dokládá formou zápisu nemanželských dětí. Zatímco v Čechách a na západní Moravě bývaly mnohem častěji součástí zápisů těchto dětí posměšné

⁹⁴ Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená ...*, s. 47.

⁹⁵ Kárníková, L.: *Vývoj obyvatelstva...*, s. 127.

⁹⁶ Šubrtová, A.: *Kontracepce...*, s. 35–36.

poznámky o otci typu „Zmrz na ledě vo svatym Janě“, „Někde houby sbírá“, „Otec šel do Babylona“, „Otec šel na sbírku do Copenhagu“, „Otec šel na pouť“, „*Parens dicit esse miles, sed quis?*“, „*Unus ex pluribus*“ atd., na střední a východní Moravě je frekvence těchto glos zřetelně nižší.⁹⁷

Pokud narozené dítě mělo štěstí a zůstalo na živu, byly jeho další perspektivy neradostné, protože míra úmrtnosti těchto dětí bývala ještě vyšší než u narozených v manželství, život se měnil v živoření v atmosféře ponižování i právních ústrků. V době barokní i později se o tyto děti začala více zajímat římskokatolická církev, nový vítr přicházel patrně z Francie a Itálie. Na Moravě biskup Karel Lotrinský zakázal v roce 1705 užívat při křtu těchto dětí černých svící a platit větší obnos do kostelního měšce. Později na příkaz biskupa Troyera měli sice faráři kázat proti vraždám i potratům těchto dětí, vedle toho však bylo jejich povinností chránit svobodné matky před rodiči i úřady, křty provádět zdarma, úvody rodiček přeložit na všední dny. Řada svobodných matek svůj těžký úděl neunesla a odkládala děti na prahy far, kostelů, klášterů atd. O tyto odložené děti se měli starat faráři a vzít je k sobě.⁹⁸

Další posun v nazírání na svobodnou matku a dítě přinesl osvícenský stát. Již v rámci tereziánských reforem byli ustaveni nejen krajští fyzikové, ranlékaři, ale také krajské porodní báby. Vedle toho se přikročilo ke zřizování veřejných, státem udržovaných ústavů, k nimž náležely nejen všeobecné nemocnice, ale i specializované ústavy, jakými byly porodnice a nalezince. Byly otevřeny zemské porodnice a nalezince v Brně (1772), Olomouci (1780), Praze (1789), které byly určeny především osamělým matkám. Ústavy fungovaly jako azylová zařízení a také jako základna porodnické výuky pro mediky a porodní báby. Kromě toho zprostředkovávaly kojné a mívaly nalezinecká oddělení, která později sloužila i jako jakési očkovací ústavy. Ve svých počátcích však byly porodnice spíše obávanými místy, protože v nich hrozilo vysoké riziko onemocnění na infekční nemoci.⁹⁹ Ke zmírnění degradace nemanželských dětí patřila od dob Josefa II. i možnost vstoupit do cechu a vyučit se řemeslu.

Nebylo rovněž dosud analyticky vyhodnoceno zrušení tzv. nevolnictví ve vztahu k poklesu počtu a podílu nemanželsky narozených dětí, jak se domnívala L. Kárníková. Od druhého desetiletí 19. století však v souvislosti se zhoršující se sociální situací a úbytkem sňatků, zvláště v oblastech domácí textilní výroby, nastal vzestup podílu nemanželských dětí, který posléze ve 40. letech dosáhl

⁹⁷ Fojtík, K.: Svatba na střední a západní Moravě v 16. a 17. století. *ČL*, 52, 1965, s. 340 (dále jen Svatba...).

⁹⁸ Zuber, R.: *Osudy ...*, s. 219.

⁹⁹ Sinkulová, L.: *Dějiny československého lékařství. II. 1740–1848*. Praha 1965 (dále jen Dějiny československého...).

sedminy všech živě narozených (14 %). Jestliže v českých zemích se podíl nemanželských dětí rovnal v letech 1816–19 jen 11,3 %, ve dvacátých letech dosáhl hodnoty 12,7 %, ve třicátých vzrostl na 13 %, ve čtyřicátých letech gradoval až na úroveň 14,3 %.¹⁰⁰ Na vzestupu podílu dětí narozených mimo manželství se v první polovině 19. století větší měrou podílelo německé obyvatelstvo, takže poměry se výrazně lišily územně.¹⁰¹

Morální normy se v průběhu 18. a 19. století celkově zpříšňovaly, velmi žité a hluboce fixované bezesporu i v návaznosti na intenzitu církevní katolické pastorace se jevily na jižní Moravě, např. v oblasti Slovácka. Svobodnou matkou, těhotnou dívkou pohrdalo vlastní příbuzenstvo, bývaly vystavovány tělesným trestům, v kostele při obřadech jim bylo vyhrazeno zvláštní místo. Měly své označení, byly to tzv. „prespanky“. Nesměly se družit se svobodnými děvčaty, v kostele stávaly buď mezi vdanými ženami, nebo jen v kostelní předsíni. Jejich poklesek byl patrný i v odívání. Musely chodit s čepcem (obálenkou) i doma nejen na veřejnosti a vlasy si zaplétaly do dvou lelíků na rozdíl od svobodných děvčat, které si vlasy splétaly do jednoho vrkoče (lelíku). Vdávala-li se svobodná matka, musela být oblečena do tureckého šátku. Stejná omezení postihovala i těhotnou nevěstu, zvláště, byla-li ve vyšším stupni těhotenství. V žádném případě nemohla mít gravidní nevěsta na hlavě rozmarýnový vínek a v ruce stvol rozmarýnu. Zajímavé je, že tyto stereotypy byly tak silné, že je vyžadovaly i vlastní matky nevěst–prespanek. Rozdílné normy vesnických společenství se vztahovaly na muže. Svobodní muži, třebaže byli otcí nemanželských dětí, se oblékali stejně jako svobodní bezdětní, pouze v případě, když se ženili, neměli za „širákem“ rozmarýn.¹⁰²

Detailní rozbor matriční evidence může přinést i zjištění podílu dětí narozených do 8. měsíce od data svatby, tzn. počatých s největší pravděpodobností před sňatkem. Data však nejsou „jistá“, protože se v nich může skrývat i určité množství dětí narozených předčasně, spontánních potratů, ale i potratů v důsledku uměle vyvolaného přerušování těhotenství (prostředky lidové medicíny). V 18. století existovaly patrně značné lokální rozdíly, které mohou svědčit např. o rozšíření předmanželských styků v některých územích českých zemí, případně v některých společenských vrstvách nebo prostředích. Sond s těmito rozborů je však zatím málo na vynášení obecnějších soudů. V příměstské obci Komín tvořily předmanželské koncepce v první polovině 18. století 12,8 %, přičemž podíl nelegitimních dětí se rovnal 6,5 %. Naproti tomu v Jablonci nad Nisou ve

¹⁰⁰ Kárníková, L.: *Vývoj obyvatelstva...*, s. 69.

¹⁰¹ *Dějiny obyvatelstva...*, s. 174.

¹⁰² Popelka, P.: *Morální ...*, s. 174.

stejném období bylo početí před uzavřením manželství typické pro více než pětinu sňatků (22,1 %), nemanželských dětí se rodilo jen velmi málo (1,5 %).¹⁰³

Získané údaje lze porovnat s výsledky zveřejněnými pro farnost Strzelce Opolskie ve Slezsku v dnešním Polsku. Zdejší obyvatelstvo bylo vesnické a městské, spíše maloměstské. V období 1766–1870 zde nebyl zjištěn větší rozdíl v podílu předmanželských koncepcí mezi vesnicí a městem (venkov 17,1 %, město 17,9 %). Zároveň platilo, že čím nižší byl společenský status rodin, tím vyšší byl podíl předmanželských početí. Nejméně se před sňatkem počaté děti rodily v rodinách zámožných sedláků (9,4 %) a zahradníků (4,6 %), nejvíce u nejnižší skupiny podruhů (30,4 %). Tato skutečnost je vysvětlována tak, že v bohatších selských rodinách nechodily děti tak často do služby z domu, pracovaly doma, kde mohli rodiče na děti lépe dohlížet. Rovněž svatby dětí ze zámožnějších rodin se konaly v nižším věku, naopak svatební věk osob chudších a chudých byl vyšší z ekonomických důvodů, mladí lidé trávili delší čas na čeledních službách, a nejen na nich, mimo domov, kde mohlo častěji docházet k nekontrolovaným počátkům pohlavního života, který mohl být zakončen veselkou, nebo v horším případě narozením nemanželského dítěte, případně jinak. Také mobilita tohoto obyvatelstva byla větší. Relativně vyšší podíl předmanželských koncepcí byl také zjištěn v rodinách městských řemeslníků (18,1 %), u ostatních skupin městského obyvatelstva (úředníci, vojsko, obchodníci) pro jejich nízké počty šlo jen obtížně zjišťovat souvislosti, přesto „nejvolnější“ mravy byly shledány u rodin vojenských (29,3 %), nejlépe na tom byly rodiny obchodníků.¹⁰⁴

Ve farnosti toszeckiej, lokované na Horním Slezsku a skládající se z městečka a několika vesnic, byla situace obdobná jako v případě Strzelců Opolskich. Předmanželské koncepce byly v letech 1789–1877 rovny 16,9 %. V závěru 18. století byl jejich podíl nižší, v 19. století rostl, poněkud více na vesnici, kde např. v letech 1811–1820 dosáhl 21,1 %. Obdobně jako v českých zemích i ve Slezsku a ostatní Evropě byla situace velmi rozmanitá. Např. ve farnosti sv. Kříže ve Varšavě ve druhé polovině 18. století se rovnal 12 %, ve farnosti bielawskiej činil v letech 1766–1829 až 31 %. Bezesporně měla předmanželská početí vliv na datum sňatku, protože ho uspišovala. Mohla tedy, pokud k nim docházelo ve větším měřítku, ovlivňovat tradiční průběh sezonnosti při uzavírání křesťanských manželství.¹⁰⁵

¹⁰³ Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená...*, s. 49.

¹⁰⁴ Spychała, J.: *Rodzina...*, s.10–12

¹⁰⁵ Daszkiewicz–Ordyłowska, D.: *Rodzina w parafii toszeckiej w latach 1789–1877. Śląskie studia demograficzne*, tom 5, Rodzina, Wrocław 2001, s. 78–79.

Pro jižní Moravu máme k dispozici sondy, které sledují nemanželskou plodnost pro faru sv. Petra a Pavla v Brně, Komín a vinařské městečko Vracov. Zatímco v brněnské farnosti se mezi léty 1709–1799 narodilo 4 773 dětí, z nichž bylo 348 nemanželských, což představovalo 7,3 %, v Komíně v letech 1750 až 1759 přišlo a svět 1 316 dětí, mezi nimiž bylo 6,6 % nelegitimních a ve Vracově v letech 1684–1849 bylo registrováno 11 303 porodů a jen 360 ilegitimních novorozenců, což představuje 3,2 %. Ve starším období však mohla být určitá podregistrace. Hodnoty, ne vždy shodně s obecně platnými principy, vypovídají o rozdílech mezi městskou a vesnickou, respektive maloměstskou, populací. U Komína vyšší podíly souvisely z blízkostí města Brna. P. Brabcová zjistila, že plná jedna třetina svobodných matek nebyla místních a zřejmě zde pouze porodila (otázkou zůstává, kolik z nich patřilo k místní čeledi) a protože tyto křty se odbývaly velmi krátce po porodu, byly děti zapsány do místní matriky. Rovněž v brněnské matrice našla mezi těmito matkami řadu těch, které pocházely z okolních vesnic a městeček (Rosice, Velká Bíteš, Velké Meziříčí, Modřice).¹⁰⁶ Na severní Moravě v pasekářské podhorské obci Čeladná tvořil podíl ilegitimních dětí již na konci 18. století v průměru 5 %, za napoleonských válek vzrostl na 8 %, přičemž od 20. let 19. století se vyšplhal na 12 % a na počátku 50. let dokonce na 14,2 %.¹⁰⁷

Ve Vracově podíl ilegitimity sice v čase vzrůstal, nikoliv však takovou měrou a na takovou úroveň jako v českých zemích. V závěru 17. století činil jen půl procenta (patrně i díky podregistraci), v první polovině 18. století vzrostl na jeden a půl procenta, ve druhé polovině téhož století pokračoval v růstu na 3,2 %. V 19. století se začal v souladu s celkovou tendencí zvyšovat od dvacátých let, přičemž maxima bylo dosaženo v letech 1845–1849, kdy podíl nemanželských dětí tvořil 7 % z úhrnného počtu narozených. První polovina 19. století se ve Vracově vyvíjela ve směru dalšího růstu podílu nelegitimních dětí na úroveň 4,5 %.¹⁰⁸

Je zřejmé, že se poměry z hlediska lokálních sond vytvářely dosti rozdílně i na venkově, zejména pokud šlo o chudé obce se silnou sociální diferenciací, kde mohla být váha nemanželských dětí větší.

¹⁰⁶ Brabcová, P.: *Vícečetné* s. 312, 313.

¹⁰⁷ Čermáková, L.: *Změny v populačním vývoji Čeladné a její sociální skladbě v letech 1790 až 1938*. Ostrava 1970, disertační práce, katedra historie FF OU v Ostravě, s. 63.

¹⁰⁸ Veverková, S.: *Populace* ..., s. 37–38.

5.2.5. Vícečetné porody

Rovněž intenzita vícečetných porodů nebyla na Moravě dosud předmětem rozsáhlejšího historickodemografického studia, snad s výjimkou šetření zaměřeného antropologicky V. Hajnem na Olomouc v 18. století a nyní P. Brabcovou pro zde zmiňovanou brněnskou farnost. České poměry byly mapovány při zpracovávání detailních studií pro Ústí nad Labem, Domažlice, Budyni nad Ohří a některé další lokality. Ve farnosti sv. Petra a Pavla v Brně se v letech 1709 až 1799¹⁰⁹ narodily 4 773 děti, z nichž bylo 70 párů dvojčat a jeden porod trojčat. Trojčata (dvě děvčátka a jeden chlapec) zemřela do jednoho roku věku. Genetické podmíněnosti patrně rezonují s informací, že v Brně v jedné rodině došlo k trojnásobnému narození dvojčat a dvojnásobnému narození dvojčat ve třech rodinách. V průběhu času se zde frekvence porodů dvojčat pomalu snižovala.

V. Hajn pro Olomouc v letech 1701–1800 sledoval a vyhodnocoval 35 115 porodů, kde registroval 514 dvojčat, což představovalo poměr 67,3 jednoduchých porodů na jeden porod dvojčat. V Domažlicích pro období 1700 až 1799 P. Mužík evidoval 11 294 porodů, 151 narození dvojčat, tzn. poměr byl dán 73,8 a třemi porody trojčat. V Ústí nad Labem se vztah jednoduchých porodů k dvojčetným jeví obdobně jako v Domažlicích – 74,5.¹¹⁰ V demografické literatuře se uvádí, že platí pravidlo, že na 85 jednoduchých porodů připadá jeden porod dvojčat a na 85 porodů dvojčat jeden porod trojčat.¹¹¹

P. Brabcová sledovala i pohlaví dvojčat a jejich rozložení ve farnosti sv. Petra a Pavla v Brně. Došla k závěru, že ve 30 % se narodili dva chlapci, 46 % připadalo na jednoho chlapce a jedno děvče a 24 % na dvě děvčata. V Olomouci zjistil V. Hajn v zásadě totéž – oba chlapci byli zastoupeni ve 30 % případů, chlapec a dívka v 41 % a dvě dívky v 29 % narození. K obdobným výsledkům dospěl také L. Dušek pro Ústí nad Labem. I tam převažovala varianta jeden chlapec a jedno děvče. Ve 20. století nastal posun, možné tři varianty bývaly zastoupeny podle V. Srba rovnoměrně více méně po třetinách.¹¹²

¹⁰⁹ Brabcová, P.: *Vícečetné ...*, s. 311.

¹¹⁰ Dušek, L.: *Obyvatelstvo města Ústí nad Labem do konce 18. století (na základě matrik)*. Ústí nad Labem 1974; Mužík, P.: *Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1631–1830*. *SAP* 36, 1986, s. 103–207; Hajn, V.: *Vícečetné porody v Olomouci v letech 1661–1900*. *Demografie* 30, 1988, s. 271–275; Dušek, L.: *Obyvatelstvo Budyně ...* s. 143–239.

¹¹¹ Srb, V., Kučera, M., Růžička, L.: *Demografie*. Praha 1971, s. 127.

¹¹² Brabcová, P.: *Vícečetné ...*, s. 312.

5.2.6. Sezonnost narozených

Starý demografický režim se vyznačoval vysokými počty živě narozených dětí. K jediným výjimkám z tohoto principu náležela období, kdy docházelo k mimořádným kumulacím z reprodukčního hlediska negativních jevů. Jedině v těchto etapách docházelo k narušení dlouhodobé stability, která mívala svou cyklickou formu. Na sezonní průběh pohybu narozených měla vliv řada faktorů, mimo jiné i míra recepce církevních nařízení týkajících se sexuálních vztahů mezi manžely. Církev nařizovala zdrženlivost v obdobích adventu a půstu, v době těhotenství a v nocích předcházejících každému církevnímu svátku.¹¹³

V Čechách přicházelo na svět nejvíce dětí v prvních měsících roku, což odpovídalo koncepcím v době od května do září, nejméně dětí se rodilo koncem léta a na podzim, koncepce se v tomto případě uskutečňovaly od prosince do února.¹¹⁴ V Čechách se v 18. století nejvíce křtů uskutečnilo v prvním čtvrtletí roku s maximem v březnu, což odpovídalo koncepcím v květnu až srpnu předchozího roku. Podružné maximum připadalo na září s koncepcemi v prosinci, minimální počet dětí se rodil v červnu (koncepce v září).¹¹⁵

Křivka sezonnosti porodů na jižní Moravě se jeví jako nepříliš dynamická, pro možnost srovnání s Čechami se zvolilo i pro tento region stejné časové období, tzn. 90. léta 18. století. Rozdíly mezi jednotlivými měsíci byly nevelké, na rozdíl od Čech se více dětí rodilo ve druhé polovině roku s absolutním maximem v říjnu. Podružné maximum se nalézalo v březnu, s tím, že počet křtů v prvním kvartále roku představoval cyklus zvýšené porodnosti. V dubnu a květnu nastal mírný pokles, nejméně dětí přicházelo na svět v červnu. Červencem začínal druhý cyklus zvýšené porodnosti s vrcholem v říjnu. Od října do prosince počty křtů mírně klesaly.

Sezonní průběh porodů ve Vracově v letech 1684–1849 odpovídal jihomoravské situaci, při čemž největší rozdíly byly zjištěny v druhé polovině 18. století, během níž docházelo v měsících druhé poloviny roku k výraznému růstu porodů s maximem v říjnu. V měsících první poloviny roku byla početnost křtů nižší, s výjimkou maxima v březnu, přesto březnové maximum bylo značně nižší ve srovnání s říjnovým. Maxima (říjen, březen) a minima (červen, prosinec) byla zachována v 18. i první polovině 19. století. Celkově se

¹¹³ *Ottův slovník naučný*. XX. díl, Praha 1903, s. 1011; Dülmen van R.: *Kultura a každodenní ...*, s. 197.

¹¹⁴ Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená ...*, s. 80–81.

¹¹⁵ Fialová, L.: K vývoji obyvatelstva přirozenou měnou v českých zemích v 17. a 18. století. *HD*, 18, 1994, s. 157.

v měsících první poloviny roku narodilo 47 % dětí, v měsících druhé poloviny 53 %.¹¹⁶

Data vypočtená pro svatopeterskou farnost za období 1709–1799 vykazují z hlediska měsíčních počtů značnou rovnost hodnot. Hlavní maximum se nacházelo v březnu, podružné v říjnu, mezi oběma byl jen malý rozdíl, minimum spadalo do června. Největší výkyvy byly zjištěny v letech 1709 až 1739.¹¹⁷

Pro oblast střední Moravy - města Olomouc, Přerov, Prostějov - provedli šetření sezonního pohybu narozených V. Hajn a S. Komenda v dlouhém časovém úseku 1750–1984. Pro období 1750–1799 zjistili, že v měsících od února do července se rodily téměř dvě třetiny dětí (během února až dubna se narodilo 33 % dětí, v květnu až červenci 28 %, v srpnu až říjnu 19 % a v listopadu až lednu 20 %).¹¹⁸ Toto rozložení sezonnosti nelze vztáhnout na oblast jižní Moravy a neplatí ani pro Brno.

E. Čáňová upozornila na základě několika sond z Čech i z Moravy (Budyně nad Ohří, Broumov, Olomouc, Přerov, Prostějov) na fakt, že do roku 1800 bylo maximum porodů spojeno s březnem až květnem, po roce 1800 dochází k přesunu maxima na podzimní měsíce (říjen až listopad).¹¹⁹ Na jižní Moravě bylo podzimní maximum záležitostí minimálně konce 18. století, ve Vracově celého 18. století. V městečku Líšni nacházejícím se nedaleko Brna (dnes jeho součást) v první polovině 18. století ještě převažovalo maximum v jarních měsících.¹²⁰ V Komíně v celém 18. století byla již maxima dvě – jedno na jaře v době od března do května a druhé na konci léta a na podzim od srpna do října, minimum připadlo na únor, červen a prosinec.¹²¹

Sezonnost narozených v časovém horizontu 17. až 19. století náležela k jevům s malou diferenciací na úrovni měsíců. Relativně větší rozdílnosti je možno vysledovat na venkově, což souviselo patrně jak s větší rozdílností v sezonním uzavírání manželství, tak i s vlivem zemědělské činnosti a snad také v neposlední řadě s větším dodržováním církevních pravidel manželského života. Na rozdíl od Čech se na jižní Moravě zřejmě dříve projevilo přesunutí hlavního maxima porodů z jara na podzim, respektive existence dvou maxim.

¹¹⁶ Veverková, S.: *Populace ...*, s. 31, graf 1.

¹¹⁷ Brabcová, P.: *Demografické...*, s. 66 - 67.

¹¹⁸ Hajn, V., Komenda, S.: Changes in the seasonal distribution of birth and deaths in 1750–1984 in central Moravia. *Anthropologie XXV*, 1987, s. 155–164.

¹¹⁹ Čáňová, E.: Sezónní pohyb narození v předstatistickém období. *Demografie*, 32, 1990, č. 1, s. 41–44.

¹²⁰ Brabcová, P.: Líšeňská farnost v 18. století. *VVM*, 51, 1999, s.

¹²¹ Brabcová, P.: *Přirozený pohyb...*, s. 42.

5.3. Úmrtnost obyvatelstva

5.3.1. Umírání, smrt, pohřeb

Také v novověku patřila smrt k častým návštěvnicím rodin a domácností všude v Evropě. I když lidé vždy a v každé době lpěli na životě, vliv církve je učil v případě smrtelné nemoci, která měla obvykle rychlý průběh, odevzdávat se do vůle Boží. Život byl velmi křehký a různé infekce, často jen pouhé nachlazení, mohly vést k rychlému konci. Umírající se začal připravovat na křesťanskou smrt. Smrt a umírání patřily v raném novověku k běžným, každodenním jevům života, neměly však děsivý příděch absolutního rozchodu a konce. Smrt byla v církevním pojetí jen branou na onen svět, víra ve spasení, poslední soud a věčný život znamenala pro křesťany velkou naději a posilovala je ve chvílích smrti. Obdobně jako křtinám a svatbě i odchodu člověka ze světa se věnovala náležitá pozornost, a to jak rituální, tak obyčejová nebo magická. Smrt nebyla jen věcí soukromou, týkala se celého sociálního systému, do něhož byl člověk vřazen.¹²²

V tradiční venkovské společnosti na jižní Moravě patřily představy o smrti, odchodu duše z těla a jejím posmrtném bytí k velmi archaickým vrstvám kulturního vědomí. Smrt měla mnoho podob – od démona, neviditelného stínu, který člověka zadává, přes smrt v ženské podobě v bílém oděvu – kmotřička Smrt, po smrt v podobě kostlivce s kosou v ruce. Tato poslední představa se rozšířila vlivem křesťanské ikonografie v období baroka.¹²³

Smrti se lidé žijící v 17. a 18. století nebáli. Pokud nenastala náhle a nečekaně, scházela se u úmrtního lože nejen rodina, ale i čeleď a sousedé, aby se s umírajícím v jeho poslední hodině rozloučili. Ke křesťanskému umírání patřilo nejen rozdělení majetku (kšaft), ale i zaopatření knězem. V potridentské době se církev loučila se svým členem posledním pomazáním, které však nemělo charakter příkazu, tzn. umírající je mohl odmítnout. V barokní podobě se stávalo divadlem. Při podávání této svátosti se zavíraly okenice a rozzínaly svíčky. Umírání patřilo tak jednoznačně k všední každodennosti, že se v tištěné podobě vydávala poučení o přípravě na smrt, označovaná jako „umění umírat“ (ars moriendi). Tyto tisky produkované od středověku mívaly podobu série obrázků, které znázorňovaly boj anděla s ďáblem o duši umírajícího. Vycházely

¹²² Dülmen van R.: *Kultura ...*, s. 224.

¹²³ Jančář, J. a kol.: *Lidová kultura ...*, s. 182.

i u nás v 18. století v řadě obměn. V textech se psalo o pekelných hrůzách a lidských mukách na úrovni specifické barokní stylistiky. Vzhledem k centrálnímu významu smrti pro věčnost člověka chtěla církve pečovat o každého křesťana a připravit ho zaopatřením na smrt. Svátost se posléze vžila, přijímali ji všichni s výjimkou tajných nekatolíků (Luther poslední pomazání odmítal).¹²⁴ V lidovém prostředí se pozůstali až styděli, když zemřel z jejich středu někdo bez smíření s Bohem.¹²⁵

Místnost, v níž se umíralo, byla obvykle zvlášť upravena, přítomní se neustále modlili. Prostor byl vykropen svěcenou vodou a u postele zapálena úmrtní svíce. Voda a oheň měly zahnat zlé síly a pomoci umírajícímu k lehké smrti. K ulehčení smrti se praktikovaly různé další způsoby. Např. na Brněnsku se obcházel lože se svěceným zvoncem, na Vsetínsku pokládali umírajícího napříč jizbou „jak trámy idú“, dětem se k lehčímu skonu dávala pod hlavu matčina zástěra nebo svatební šátek.

Po smrti se otevřelo okno, aby mohla uletět duše a nebožtíkovi se zatlačily oči, na Valašsku se mu na ně dávaly mince. Pokud byl mrtvý v domě, nesmělo se nic dělat (vařit, prát, péct, zametat, ani kydat hnůj). Pak byla mrtvola připravována na pohřeb, tzn. umyta, oblečena, muže oholili, podvázali bradu. Někde se udržely staré představy o nečistotě nebožtíka, proto jeho šaty pálili, vodu, v níž byl umyt, vylévali tam, kde nikdo nechodil, hřeben zahrabali do hnoje, jinde se šaty rozdávaly žebrákům a chudým, po svobodných děvčatech kamarádkám. Ženaté a vdané oblékali do svatebních nebo svátečních šatů, svobodné mládence i dívky do svatebních šatů, malé děti do křtících košilek. Ruce obvazovali růžencem, aby si pro něj zemřelý nepřišel. Na Hornácku se zavinovaly svobodné dívky a mladé matky do úvodnic, šestinedělkám se dávaly do rakve mycí a šicí potřeby, protože se věřilo, že po šest neděl chodí své dítě koupat a převínovat.

Smrt se oznamovala zvoněním umíráčku – mužům se obvykle zvonilo třikrát, ženám dvakrát, dětem jednou. Se zemřelým vystaveným v rakvi se přicházeli loučit příbuzní, sousedé a známí. U jeho hlavy svítilo věčné světlo a v nohách stála kropenka se svěcenou vodou a svazkem pšeničných klásků. Nebožtík neměl zůstat sám, protože se věřilo, že do pohřbu se u těla stále zdržuje jeho duše a sleduje, co se děje. Nesměly k němu proniknout zlé síly, ochranu proti nim poskytovalo věčné světlo, modlitba a svěcená voda. Stejně představy existovaly i v německém prostředí, jak nás zpravuje R. van Dülmen.¹²⁶ Bylo třeba ho

¹²⁴ Zuber, R.: *Osudy ...*, s. 232–233.

¹²⁵ Žipek, J.: Pověry, obyčeje o nemoci, smrti a pohřbu na Strakonicku. *ČL*, IV., 1895, s. 534.

¹²⁶ Dülmen, van R.: *Kultura ...*, s. 226 a další.

hlídat i večer a v noci. K tomu účelu se scházeli příbuzní a sousedé, často ale nezůstalo jen u společného modlení, hrály se i karty a pila pálenka. Tato tradice se udržovala např. na Kloboučsku, jihozápadním Brněnsku, Ivančicku. Někde přebírala povinnost nočního modlení nad zemřelým růžencová bratrstva, někde obecní chudí.

Smrt hospodáře nebo hospodyně byla oznamována i dobytku, dalším zvířatům, drůbeži. Protože úmrtí nebylo privátní záležitostí, oznamovalo se zprvu jen ústně, později v 18. století již i v písemné podobě, podobně jako pozvánky na svatby, křtiny i prosby o kmotrovství, které měly podobu tištěných formulářů.¹²⁷

Po příchodu kněze do domu smutku bylo obvykle dáno na rakev víko a zatlučeno, rakev vynesena z domu, přičemž se dbalo, aby při vynášení byl nebožtík obrácen nohama ke dveřím. Ve starších dobách se pokládalo na máry nebo prkno. Na prahu o něj rakví třikrát ťukli se slovy „*už se s vámi loučím, nebo s Pánem Bohem*“, zemřelý se tak loučil s usedlostí, s domovem. Tento rituál je doložen i pro jiné země. Symbolicky tak bylo vyjádřeno oddělení smrti od života a znemožněn návrat mrtvého. Po odchodu průvodu na hřbitov se v domě okamžitě obracely židle a lavice na nichž ležel, případně je vynášeli ven a po dobu tří dnů zůstávaly venku pod okapem. Pohřební průvod mívá ustálené pořadí.

Ve městech u členů cechů býval průvod velmi slavnostní, u zámožnějších zemřelých se rozžínaly četné svíce, což opět mělo původně magický význam – ochranu před zlými silami. Na cestě ke hřbitovu se průvod opakovaně zastavoval na místech označovaných církevními symboly (kříž, boží muka, kaplička), také na hranicích obce. Na hřbitově nad hrobem byla rakev spuštěna za doprovodu hudby nebo zpěvu. Přítomní se s nebožtíkem loučili vhozením hlíny, chvojím, na Vyškovsku např. házeli sedlákům do hrobu snop obilí. Zpátky odcházel průvod za doprovodu již veselejší hudby. V některých částech jižní Moravy – např. na Podluží, Hornácku - se udržoval zvyk pohřebního naříkání (pláče), který se řadí ke starobylým obřadním obyčejům, jehož cílem bylo uspokojit mrtvého, aby neměl důvod k návratu. Monotónně zpívané nebo recitované texty byly prokládány kvílením vždy v ženském podání obvykle při spouštění rakve do hrobu. Byly buď najímány profesionální plačky nebo vybrané ženy účastníci se pohřbu si nacvičovaly pláč dopředu.

Hřbitovy bývaly původně ve městech u farních kostelů uvnitř městské zástavby, pak v souvislosti s novými principy osvícenské komunální hygieny byly přemísťovány na okraje měst, případně za městské hradby. Obdobně byly

¹²⁷ Zíbrt, Č., Tištěné formuláře lidových pozvání na svatbu a na křtiny. *ČL*, roč. III., 1894, s. 337–339.

hřbitovy translokovány na venkově. K těmto změnám se přistupovalo na základě vyhlášek vydaných v roce 1771.

Za součást pohřbu se považovala smuteční hostina. Zprvu se konala v domě zemřelého, později častěji v hospodě, scházeli se na ni nejen příbuzní, ale také sousedé a známí. Říkalo se jí trachta, na Horácku se zapíjela dušička, na Valašskokloboucku se zalévaly oči. Vystrojovala se také zvláštní hostina pro obecní žebráky po pohřbu i ve výroční den úmrtí. Na luhačovickém Zálesí se pořádaly hostiny pro almužníky a kostelní žebráky v týdnu po pohřbu, kdy byli také obdarováváni šatstvem po zemřelém. *„Obdarovávání žebráků, kteří byli povinni se modlit za zemřelé, souviselo s představou o jejich spojení se záhrobním světem a almužna měla zabezpečit pokoj zemřelému i pozůstalým. Zvláště silné bylo toto vědomí v obcích na moravskoslovenském pomezí.“*¹²⁸

Zcela jedinečný charakter mívaly pohřby svobodných mladých lidí, kterým se vystrojovala posmrtná svatba. Opět se v podstatě jednalo o snahu živých zabránit mrtvým v návratu na zem. Na Moravě měly tyto pohřby řadu krajových variant, jejich podstatou bylo souběžné použití pohřebních a svatebních symbolů. Zemřelé oblékli do svatebních šatů, jejich rakev nesli v krojích mládenci a družičky. V průvodu bylo také nesené ovoce jako symbol plodnosti, zelený věnec nebo svatební stromek. Černá družička se zlomenou svící představovala mládencovu nevěstu. Po pohřbu se konala hostina, nazývaná svatbou, která byla určena věkovým vrstevníkům zemřelého, s hudbou, tancem a zpěvem.

Nejskromnější, také nejčastější, bývaly pohřby malých dětí. Do rakvičky se jim dávaly svaté obrázky, oblíbená hračka, ale také svatební závoj, aby měly v hrobě pokoj, děvčátkům zástěrka. Podle lidových představ se nemělo pro děti příliš plakat a tesknit, protože se hned po smrti stávaly andělíčky a pláč by je vyháněl z ráje.

Zvláštní kategorii tvořily pohřby osob, u nichž se předpokládalo, že by se po smrti mohly vracet na zem a škodit v podobě upírů, vampýrů atd. Šlo o sebevrahy, zločince, osoby podezřelé z čarodějnictví, kacíře, ale také o lidi nalezené a neznámé. Sebevražda se považovala za zneuctění rodiny, proto se sebevrahům nesmělo vyzvánět, ani konat průvody. Mrtvolý těchto lidí měli pochovávat kati nebo rasi mimo posvěcenou půdu hřbitova (na křižovatkách, v lesích), po setmění, bez rakve a kněze. Povoz tažený koňmi měl jet rychle a vozka se neměl ohlížet. Aby se znemožnil jejich návrat zahazovaly se tyto hroby kamením, větvemi, mákem, mrtvým se stínaly hlavy, srdce se probodávala osikovým kulem. Největší strach mívali lidé z oběšenců, zemřelých za velkého větru nebo vichřice.

¹²⁸ Jančár, J.: *Lidová kultura ...*, s. 185.

Špatný úděl provázel podle dobové pověry také nepokřtěné děti, které bloudivy v podobě světýlek po sedm let světem a dožadovaly se vysvobození. Tyto děti, někde také šestinedělky, se pohřbívaly na vyhrazených místech hřbitova, obvykle v koutech u zdí.

Pohřeb byl nejen záležitostí kultovní, ale odrážely se v něm i značné sociální rozdíly mezi lidmi. Tyto kontrasty nacházíme zejména ve městech, kde existovala již od středověku tradice nákladných pohřbů, organizovaných řemeslnickými cechy i různými dalšími sdruženími. Tyto organizace měly svá vlastní vybavení – roucha, praporce, štíty, stejnokroje¹²⁹. Už Z. Winter se obšírně zabýval náklady spojenými s městským pohřbem, srovnával přitom poměry v pražských městech s jinými českými městskými středisky v 16. a 17. století. Všiml si výše nákladů různých městských řemeslníků, kupců, vdov a dalších. V řadě domácností byly – kdykoliv k potřebě – přichystány jednoúčelové smuteční šaty (více v palácích šlechty). Pro potřeby pohřebního průvodu se vyráběly i šaty čeledi, velmi nákladnou záležitostí se stalo pořízení rakve, mnoha voskových svící. Někdy byli významní nebožtíci před pohřbením malováni. Celkové náklady spojené s pohřbem se tak vyšplhaly až na více než 100 kop míšeňských (pohřeb radního pána od Háje v roce 1602). Nejhonosnější bývaly pohřby šlechty.¹³⁰

Obdobně jako narození a křest, zasnoubení a svatba i smrt a pohřeb patří do kategorie tzv. velkých přechodových rituálů, které byly vytvářeny všude na světě v hluboce předkřesťanské době, církve se je pak snažila začlenit do svých obřadů a jejich prostřednictvím neustále a hluboce ovlivňovat každodenní život člověka.¹³¹

5.3.2. Demografické krize a bilance obyvatelstva přirozenou měnou

V dobách starého demografického režimu docházelo k velkým úbytkům obyvatelstva přirozenou měnou v důsledku dramatického vzrůstu úmrtnosti v čase tzv. demografických krizí. Za demografickou krizi považujeme takové období, kdy křivka úmrtí (resp. pohřbů) prudce a mimořádně stoupla, a to tak, že počet pohřbů po dobu nejméně tří měsíců, někdy ale i více let dosahoval nejméně dvojnásobku měsíčního nebo ročního průměrného počtu úmrtí (pohřbů) v letech předcházejících nebo následujících. Ztráty populace za krizí činily 10 až

¹²⁹ *Tamtéž*, s. 183–186.

¹³⁰ Winter, Z.: *Z rodiny a domácnosti staročeské*. Praha 1912, s. 324–346.

¹³¹ Dülmen van R.: *Kultura ...*, s. 233.

15 %, někdy představovaly i její čtvrtinu, výjimečně i více.¹³² Ztráty na obyvatelstvu za krizí ještě vzrůstaly v souvislosti s odkládáním sňatků a poklesem četnosti koncepcí, což se projevilo zhruba za 9 měsíců i na poklesu počtu narozených dětí.

Důsledky demografické krize měly dlouhodobější charakter. Po jejím skončení došlo v dalších letech zpravidla k poklesu úmrtnosti, jednak proto, že zemřeli slabší, méně odolní jedinci, jednak se snížil počet párů schopných plodit děti. Současně se zvýšil počet sňatků pro krizi odložených, ale i druhých a dalších během krize ovdovělých osob, tzn. že se zvýšil počet žen žijících v manželství v plodném věku; s tím se s časovým odstupem zvýšil i počet narozených dětí. Početnost narozených dětí se mohla zvýšit i proto, že se zkrátily mezipородní intervaly v důsledku častějších úmrtí kojenců. Smrt příslušníka starší generace rodičů vedla k rychlejšímu převodu dědictví na mladší osoby a založení nové domácnosti, z níž se mohlo rodit více dětí. V konkrétních podmínkách byla jak krize, tak i fáze následné regenerace jedinečná, uplatňovaly se při ní specifickým způsobem různé faktory.¹³³

Za příčiny demografických krizí jsou považovány epidemie infekčních nemocí, války a hladomory. Nejtěžší a nejdelší demografické krize se rozvinuly při kumulaci všech těchto příčin, jejich propojení a vzájemném ovlivňování. V demografické literatuře jsou uváděna i zajímavá zjištění o specifických okolnostech průběhu krizí : například ne každá velká neúroda vedla k demografické krizi, před velkými hladomory existovalo jakési přípravné období, v jehož průběhu pozvolna rostla úmrtnost, tzn. v populaci se zřejmě šířily různé infekce, jejichž účinek se prudce zvýšil v situaci, kdy nastal nedostatek potravin.¹³⁴ Je třeba také uvažovat virulenci infekčních nemocí, které na počátku svých epidemických šíření měly obrovskou sílu s růstem „promoření“ obyvatelstva zvolna a různým tempem klesající. Doloženo to je rychlostí šíření nových nemocí po odeznění moru – cholery, tyfu, TBC.

Periodicitou demografických krizí ve vztahu k obyvatelstvu českých zemí se zabýval také E. Maur. V průběhu 17. a 18. století rozlišil tři období, která se od sebe navzájem liší jejich intenzitou i četností. První datuje od konce 16. století do roku 1650, kdy byly demografické krize velmi intenzivní v důsledku kombinací válek, epidemií a hladomorů. Další období, kdy byl výskyt krizí řídký a také jejich intenzita se snížila. Třetí období ohraničuje léty 1712 až

¹³² Maur, E.: *Základy historické demografie*. Praha 1978, s. 141.

¹³³ *Dějiny obyvatelstva...*, s. 116; J.P.Bardet- J.Dupôquier (edd.): *Histoire des populations de l'Europe*. I. Paris 1997, s. 308–309; Charboneau, H., Larose, A. (red.): *The Great Mortalities: Methodological Studies of Demographic Crises in the Past*. Liège 1979.

¹³⁴ Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená ...*, s. 62.

1800; v této etapě se intenzita krizí opět zvýšila, nenabyla však rozsahu a ničivosti první etapy; i tento vzestup frekvence výskytu a rozsahu demografických krizí souvisel v první řadě s válečnými událostmi, když byly české země opětovně vtaženy do ozbrojených konfliktů, které se jim ve druhé etapě vyhýbaly.

V první polovině 19. století se změnil sám charakter krizí, byly krátkodobé a hluboké, souvisely jak s válkami (napoleonskými), s rozšířením nových chorob (cholera, tyfus), tak i s posledním hladomorem z let 1844–1848. Obyvatelstvo se však z jejich následků mnohem rychleji vzpamatovalo. Úbytky počtu obyvatel byly mnohem nižší, zejména v důsledku úmrtí během epidemií, nesplňují zpravidla ani spodní hranici úbytku populaci, za kterou se považuje 10 %. Vymezila bych toto období léty 1806–1848. Významné výkyvy v úrovni úmrtnosti jsou důležité i proto, že se počet obyvatel v předstatistickém období zvyšoval především přirozeným přírůstkem.

Pro jižní Moravu nejsou dosud k dispozici data pro závěrečné roky 16. a první polovinu 17. století, rovněž dokumentace třicetileté války je zatím jen velmi kusá a torzovitá, týká se vlastně jejího konce - 40. let v několika sondách (Ivančice, Moravany, Pavlov a Mušov). Závěr války byl pro Moravu v některých oblastech a regionech těžký, což ostatně dokládá na úrovni rekonstrukce odhad počtu narozených, zemřelých a vývoj přirozené měny, která se v letech 1643–1646 změnila na úbytky, nejhlubší v roce 1645. Válečné hrůzy vyvrcholily vpádem švédského vojska v roce 1645 a následným rozšířením moru.

V Ivančicích sledujeme zhoršování populačních poměrů od roku 1642 s prudkou gradací v letech 1643 a 1645. V letech 1642–1646 docházelo každoročně k úbytkům obyvatelstva přirozenou měnou. V roce 1642 počty zemřelých vzrostly o třetinu, na jaře a na podzim se objevily sezónní výkyvy. Ty pak plynule pokračovaly na počátku následujícího roku, aby od konce léta přerostly do podoby mortalitní krize, jejíž vrcholy můžeme rekonstruovat pro období listopadu až prosince, kdy frekvence pohřbů dosahovala až desetinásobku průměrných nekrizových hodnot. V roce 1643 zemřelo v Ivančicích 217 křesťanů. Krize doznávala do dubna následujícího roku. V roce 1644 se již snížil počet narozených dětí přibližně na dvě třetiny a narůstala četnost sňatků. Od července roku 1645 se frekvence pohřbů opět nadprůměrně zvyšovala, aby posléze přerostla do dalšího velkého vymírání od října do prosince, takže v tomto roce zemřelo 296 osob celkem. V dalším roce se prudce snížil počet narozených dětí, když pokles na zhruba jednu třetinu znamenal vůbec nejnižší úroveň za celé sledované období, a klesl i počet sňatků. Frekvence sňatků prudce vzrostla v roce 1647. Detailní sledování vývoje v tomto konkrétním případě dokládá obecně formulované these o průběhu demografické krize. Během pěti let (1642–1646) zemřelo podle matriky v Ivančicích 746 osob.

Město patřilo k sídlům silně postiženým válkou, obyvatel ubylo jen v jejím závěru o jednu čtvrtinu; v podstatě stejný obraz dokládá i fakt, že zde bylo v lánových rejstřících uváděno více než 60 % domů jako poustek.

Obdobně probíhal konec války také v Pavlově obydlém německým obyvatelstvem. I zde matriky registrují zhoršení situace v roce 1643 a rozvinutí mortalitní krize v roce 1645, s vrcholem v podzimních měsících. V roce 1645 zemřelo ve farnosti 222 osob, což je absolutně nejvyšší hodnota evidovaná za celé 200 leté sledované období. Rozvrácené populační poměry se promítly i do poklesu počtu narozených a posléze v prudkém vzestupu sňatků. V roce 1646 bylo uzavřeno nejvíce manželství do roku 1850 vůbec. Úmrtnost v kritickém období byla dána zejména úmrtími dospělých, u sňatků zcela dominovaly druhé a další, počet narozených na 1 sňatek klesl na 2,0 (v letech 1644–1649 bylo uzavřeno 16 prvních a 56 druhých a dalších manželství).¹³⁵ Lidnatost obce poklesla o více než třetinu. V obou sídlech byl příčinou zvýšení hladiny úmrtnosti mor.

Intenzita morové nákazy se místně lišila, o těžkém dopadu zpravují nejen matriky, ale také např. tzv. morové rejstříky, soupisy osob zemřelých na mor v jednotlivých vesnicích a městečkách panství. Dochoval se morový rejstřík židlochovického panství z let 1645–1646, který zachycoval osoby robotou povinné, sousedy a jejich rodinné příslušníky zemřelé na morovou nákazu. Dovídáme se, že na mor zemřela třetina až polovina obyvatel panství.¹³⁶ Jižní Morava byla v závěru války postižena pravděpodobně výrazně více než severní.

Období od skončení třicetileté války do konce 17. století, respektive do roku 1715, se jeví v celku Moravy a pozdější rakouské části Slezska jako etapa poklidného vývoje a nepřetržitého růstu populace (graf č. 4 v příloze). K jedinému mírnému úbytku obyvatelstva došlo v roce 1684 a ani mor z roku 1680 nevedl k mortalitní krizi. Epidemie z roku 1684 má nejasný původ a bývá v literatuře také spojována se značným vzestupem obilních cen v daném roce.¹³⁷ Obyvatelstvo země bylo postiženo značně nerovnoměrně, např. v Mikulově došlo jen mezi křesťany (pro židy nejsou data) k velkého vzrůstu počtu zemřelých - 286 osob, mezi nimiž bylo 62 % dospělých.¹³⁸

Na jižní Moravě byla situace pravděpodobně poněkud horší, k úbytkům (nepříliš velkým) zde došlo v letech 1664, 1680 a 1684, nemůžeme je však spo-

¹³⁵ Dokoupil, L., Nesládková, L.: Populace Pavlova od třicetileté války do poloviny 19. století. *UO AFP, Historica 2*, 1994, s. 124 (dále jen Populace Pavlova).

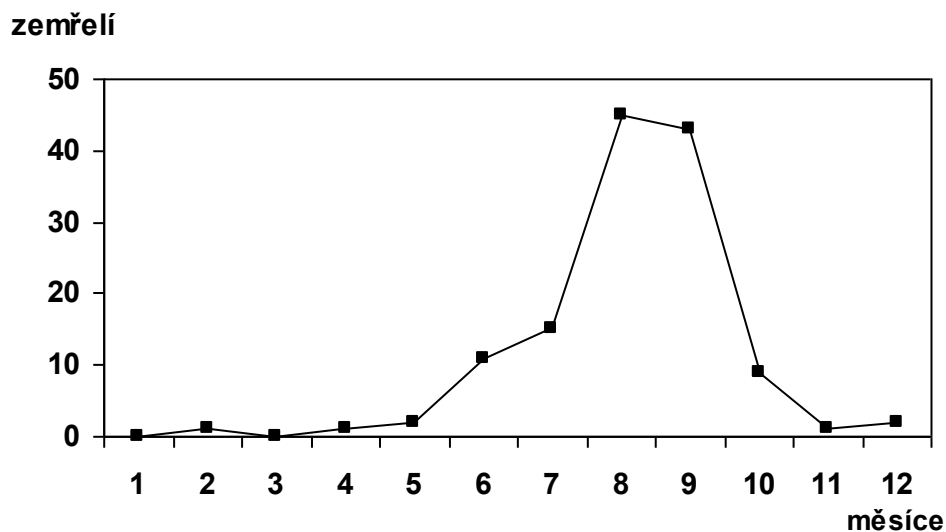
¹³⁶ Horák, F.: Mor na Židlochovicku v letech 1645–1646. *VVM*, XIII, 1958, s. 89–92.

¹³⁷ Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená ...*, s. 70–71.

¹³⁸ Zemek, M., Zimáková, A.: Mortalita v Mikulově v letech 1654–1830. *Jižní Morava*, sv. 16, Mikulov 1980, s. 161 (dále jen Mortalita ...).

jovat s demografickou krizí (viz graf č. 5 v příloze). S rokem 1680 souvisí zavlečení moru z Vídně, který se více rozšířil především na jihu jižní Moravy. Mor se objevil již v roce 1679, šířil se z Uher a Dolních Rakous. Postihl Brno, těžký průběh měl ve Znojmě, ale také v Mikulově, Hustopečích a Kounicích šly oběti do stovek.¹³⁹ Z našich venkovských sond se nejvýrazněji projevil v Mašovicích (Znojemský kraj), kde ho lze považovat za největší demografickou krizi v historii farnosti. Ta začala v červnu daného roku s vrcholem v srpnu a září. Bylo pohřbeno 130 zemřelých, úmrtnost vzrostla téměř devětkrát proti průměrným hodnotám předcházejícím daný rok. Počet obyvatel klesl o více než 20 %.

Obr. 1 : Sezonní průběh počtu zemřelých v Mašovicích v roce 1680

Těžké období prožíval také Uherský Brod (Hradištský kraj), kde došlo k větším populačním ztrátám již za vpádu Turků a Tatarů v roce 1663 a také v roce následujícím. V roce 1680 se ve městě objevil mor zavlečený čeládkou do dominikánského kláštera a odtud se rozšířil do celého Brodu. Nebožtíky pochovávali do hromadných šachet, zemřelo rovněž mnoho židů. Matriční záznamy informují o 338 křesťanech. Za vpádu kuruců 14. 7. 1683 v čele s Imrichem Tökölym bylo podle dobové kroniky zabito 168 křesťanů a 200 židů. Úmrtní křesťanská matrika registrovala 239 pohřbů.¹⁴⁰ Mimořádné události (vpády, mor) postihly dramatičtěji jižní části kraje Brněnského (viz graf č. 6 v příloze), kde došlo k prudkému pětinasobnému snížení hodnot přirozeného přírůstku v 60. letech, obdobně téměř trojnásobně se projevil pokles ve stejném

¹³⁹ *Tamtéž*, s. 298–299.

¹⁴⁰ Zemek, M. a kol.: *Uherský ...*, s. 120–124.

období také ve Znojemském kraji (viz graf č. 7 v příloze). Přes tyto nepříznivé vlivy se závěr 17. století vyznačoval ve všech regionech jižní Moravy, zvláště v 90. letech na Brněnsku a Hradištsku (viz graf č. 8 v příloze), zrychleným růstem počtu obyvatel.

V novém století intenzita úmrtnosti na Moravě mírně vzrůstala, ale ani v letech, kdy počty zemřelých vzrostly nad obvyklý průměr, např. v období 1701 a 1702, nešlo o demografické krize; vzestup hladiny úmrtnosti lze zřejmě dávat do souvislosti s neúrodnými léty a rostoucí drahotou. Podobná situace byla v téže době doložena u řady jiných evropských populací.¹⁴¹ Na Moravu, zejména jiho-východní, podnikali nájezdy kuruci a jiní rebelové, Strážnice, Uherský Brod a další města byla vystavena jejich útokům a zpravidla se domácímu obyvatelstvu nepodařilo nájezdy odrazit. Docházelo ke ztrátám na obyvatelstvu, nicméně tyto úbytky měly lokální ráz a nezměnily celkově příznivou bilanci přirozené měny.

Poslední morová epidemie, která se k nám dostala z Uher, se rozšířila především v Čechách. Probíhala v letech 1713–1715, na Moravu a do Slezska se dostala vesměs až v roce 1714 s ohniskem na severu území, doznívala v dalším roce. Došlo k obnově zdravotních protimorových opatření známých z předešlých let, hranice vůči Uhrám, Rakousům i Čechám se střežily. Konaly se velké pobožnosti a procesy k obrazům a sochám Panny Marie. Z této doby máme ve městech dodnes dochováno množství krásných barokních morových sloupů. Na Příborsku na severovýchodě země evidovali mor nejprve na konci roku 1714, v roce následujícím se úmrtnostní poměry zhoršily natolik, že hovoříme o demografické krizi. Mortalita vzrostla mezi léty 1715 a 1716 také na Sobotínsku.¹⁴² Mor pronikl i na jižní Moravu, o čemž svědčí úmrtní matriky farnosti Dyjákovice v roce 1713, Pavlova v letech 1714–1715, jednalo se však o výkyvy, které nepřerostly do podoby mortalitní krize.¹⁴³ Těžký průběh dokládají matriky Uherského Brodu, kde nastal úbytek přirozenou měnou o 235 osob. Mor byl do města zavlčen z Olomouce, místní kronikář zpravuje o údajně 416 obětech, z nichž bylo 289 křesťanů a 127 židů. Zajímavá je poznámka o lidech z moru vyléčených, jichž bylo podle téhož pramene 132.¹⁴⁴ Zemské hlavní město Brno se díky vydání přísných protimorových nařízení před epidemií

¹⁴¹ Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená...*, s. 71.

¹⁴² Dokoupil, L., Nesládková, L.: Vývoj přirozené měny obyvatelstva severní a severovýchodní Moravy v protostatistickém období. *SPPFO* 66, C-14, 1979, s. 3–35 (dále jen *Vývoj přirozené ...*).

¹⁴³ Nesládková, L., Dokoupil, L.: Obyvatelstvo rakousko-moravského pomezí od třicetileté války do poloviny 19. století. *UO AFP, Historica* 5, Ostrava 1997, s. 70 (dále jen *Obyvatelstvo ...*).

¹⁴⁴ Zemek, M. a kol.: *Uherský ...*, s. 146.

uchránilo (např. zákaz vstupu cizinců, vytvoření bezpečnostního kordonu kolem města, zákaz zábav).¹⁴⁵

K úbytkům obyvatelstva přirozenou měnou došlo jak na úrovni Moravy a Slezska, tak i na jižní Moravě v letech 1715, 1719 a 1720. V Čechách mělo toto období lehčí průběh, úbytek nastal jen v roce 1720 a svou výší byl srovnatelný s Moravou, ačkoliv počet obyvatel byl dvojnásobný. Tato léta označovaná jako hladová doprovázela navíc neznámá epidemie, zřejmě tyfu.¹⁴⁶ Působilo i zhoršování vnějších podmínek. Od roku 1716 vypukla nová válka s Turky a v souvislosti s ní vzrůstalo daňové břemeno, Morava musela ročně odvádět 666 666 zl., kromě toho se zavedlo povolování mimořádných vojenských příspěvků. Zemský sněm konstatoval úplné vysílení dědičné země.¹⁴⁷ Zhoršení životních podmínek se projevilo v řadě našich sond více a častěji na úrovni sezonních výkyvů. K jistému vzestupu úmrtnosti došlo např. ve svato-petrské farnosti v Brně,¹⁴⁸ Vracov postihla neznámá epidemie, která zasáhla nejvíce dětskou populaci a jejíž následky se projevily v roce 1721 v podobě lehké demografické krize,¹⁴⁹ vyšší hodnoty úmrtnosti zaznamenaly matriky ve farnostech Bohuslavice a Vrahovice. Na krajské úrovni se setkáváme s největším poklesem hodnot stále ještě přirozeného přírůstku v Brněnském kraji (dvojnásobným proti prvnímu desetiletí 18. století). Naproti tomu na Vysočině v Jihlavském kraji (viz graf č. 9 v příloze) přirozený přírůstek od počátku 18. století významně vzrůstal. I tentokrát byl sever Moravy postižen hůře než jih.

Další období úbytků obyvatelstva přirozenou měnou, které spojujeme na Moravě s léty 1737–1738, se na jižní Moravě projevilo jen mírně v roce 1737. Zdá se, že zvýšená úmrtnost postihla především děti, a to v těch nejnižších věkových kategoriích (kojenci). O této situaci jsme zpraveni jak z Brna, kde došlo k velkému vzrůstu počtu zemřelých kojenců, který dosáhl nejvyšších hodnot do konce 18. století vůbec¹⁵⁰, tak z Vracova.¹⁵¹ Příčinou se stal zřejmě hladomor, E.Maur se zmiňuje o nekvalitním chlebu s námelem a celkovém vysílení z hladu, nelze vyloučit i blíže nespecifikované infekce.¹⁵²

¹⁴⁵ Dvořák, R.: *Dějiny markrabství moravského*. II. Díl, Praha 2000, s. 318, (dále jen *Dějiny markrabství ...*).

¹⁴⁶ *Dějiny obyvatelstva ...*, s. 123.

¹⁴⁷ Dvořák, R.: *Dějiny markrabství*, s. 319.

¹⁴⁸ Brabcová, P.: *Demografické ...*, s. 59.

¹⁴⁹ Veverková, S.: *Populace ...*, s. 65.

¹⁵⁰ Brabcová, P.: *Demografické ...*, s. 60.

¹⁵¹ Veverková, S.: *Populace ...*, s. 65.

¹⁵² Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená ...*, s. 72-73.

Od počátku 40. let dochází na našem území ke kumulaci faktorů vedoucích k demografickým krizím. Opakují se neúrody, masové úhyny dobytka, epidemie a války (válka o rakouské dědictví v letech 1740–1748, sedmiletá válka v letech 1756-1763), při nichž se české země opět stávají dějištěm válečných operací. Válečnými operacemi, stejně tak jako vyšší hladinou úmrtnosti, byly více postiženy Čechy, ale i na Moravě došlo k úbytkům populace přirozenou měnou v letech 1742, 1747 a 1758, i když na mikroúrovni byl vývoj odlišný.

Na krajské úrovni zaznamenáváme největší snížení přirozeného přírůstku ve 40. letech v Jihlavském kraji (více než trojnásobné snížení oproti 30. letům a čtyřapůlnásobné snížení vzhledem k příznivějším 20. letům), redukci přírůstků nacházíme ostatně ve všech jihomoravských regionech. V první polovině 18. století měl nejpříznivější populační vývoj Hradištský kraj, když zde byly po celou dobu velmi stabilní přírůstky počtu obyvatel a ve 40. letech nastal jen velmi mírný pokles hodnot. V téže době ale například ve Vracově došlo dokonce ke snížení počtu zemřelých ve 40. letech.¹⁵³ Válečné události postihly také obyvatelstvo rakousko-moravského pomezí, v Kdousově propukla demografická krize, v Dyjákovicích se jí situace počty úmrtí blížila, v Pavlově, Mušově, Mašovicích nastal úbytek obyvatel přirozenou měnou.¹⁵⁴ V jihomoravských městech se zvyšovala frekvence let, kdy nastával přirozený úbytek obyvatel (zejména ve Slavonicích).

Od poloviny 60. let se v závislosti na špatných sklizních v důsledku nepřízně počasí postupně v českých zemích zhoršovala vyživovací situace, rostly ceny obilí, což v letech 1771–1772, na Moravě ještě i v roce 1773, vygradovalo do podoby největší demografické krize od konce třicetileté války. Její tragičnost netkvěla jen v obrovském vzrůstu zemřelých, ale také ve velkých ztrátách na nenarozených. Krize měla výrazně regionální průběh, podstatně mírnější byla na Moravě a ve Slezsku. Rozvrat popsala řada současníků od milčického rychtáře Františka J. Vaváka, který si uvědomoval její mnohonásobně větší tíhu pro chudší vrstvy a psal o vzrůstající armádě žebráků prosících dům od domu o kousek chleba, až po např. manufakturního komisaře severních Čech J. Schreyera. Od podzimu 1771 přibývalo zejména dětských úmrtí. Lidé se živili rozemletou kůrou, žaludy, mlýnskými smetky atd., zhoršovaly se beztak špatné hygienické poměry, a tak se nakonec rozšířilo blíže neidentifikované epidemické onemocnění v létě roku 1772, propukl „mor“.¹⁵⁵ Za hlavní příčinu považujeme hladomor.

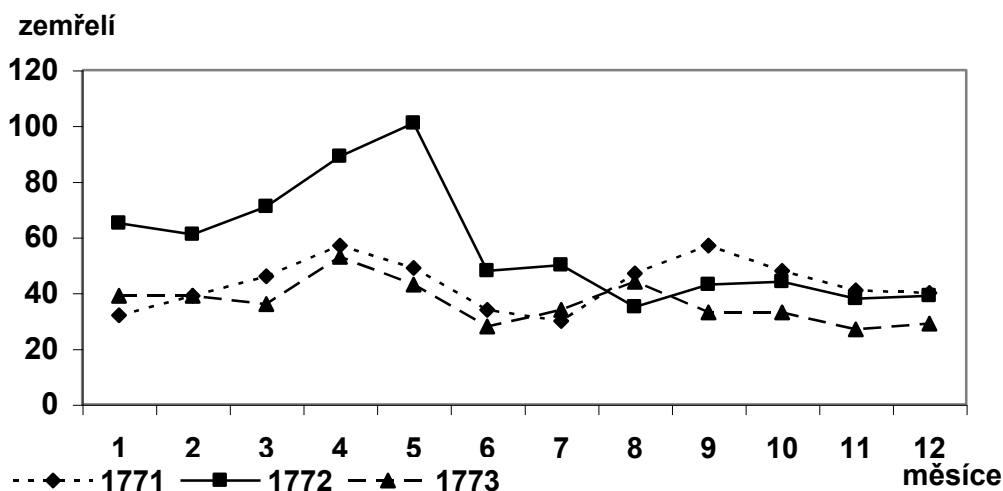
¹⁵³ Veverková, S.: *Populace ...*, s. 66.

¹⁵⁴ Nesládková, L., Dokoupil, L.: *Obyvatelstvo ...*, s. 63–79.

¹⁵⁵ Kárníková, L.: *Vývoj obyvatelstva...*, s. 24–25.

E. Maur odhadl, že v Čechách se v roce 1771 zvýšila úmrtnost o 70 %, v roce 1772 o 200 %, na Moravě zemřelo v roce 1771 jen o 15 % více obyvatelstva, v roce následujícím o 56 %, celkem na Moravě v průběhu let 1771 až 1773 zahynulo necelých 50 000 lidí.¹⁵⁶

Obr. 2 : Sezonní průběh úmrtnosti ve městech Telč, Ivančice, Brno, Uherský Brod, Jaroměřice nad Rokytnou v letech 1771–1773

Ve srovnání se severní Moravou byla jižní Morava zasažena hladomorem v poněkud větší intenzitě. Ve všech sledovaných lokalitách byl zaznamenán vyšší počet zemřelých, který místy dosáhl hodnot charakteristických až pro demografickou krizi. Úbytek přirozenou měnou byl zjištěn v letech 1771 až 1773 s vrcholem v roce 1772. Zatímco ve svatopeterské farnosti v Brně se hladina úmrtnosti mírně zvýšila až v roce 1772 (nicméně i zde poklesla četnost narozených dětí – mírně v roce 1772, výrazněji v roce následujícím),¹⁵⁷ více než dvojnásobný vzrůst počtu zemřelých v roce 1772 byl zaznamenán například ve Vracově, kde již v roce předchozím vykazovala křivka počtu zemřelých vzestup; i zde byla mortalitní krize doprovázena poklesem počtu narozených dětí.¹⁵⁸ Rovněž na rakousko-moravském pomezí se projevil dopad hladových let, i když také diferencovaně: zcela nepatrně ve vinařských zemědělských lokalitách, (Pavlov, Mušov a Dyjákovice obývané německým obyvatelstvem), velmi výrazně v jižní části Českomoravské vrchoviny (např. v Kdousově se rozvinula vůbec nejhlubší zaznamenaná demografická krize v roce 1772). Obdobně

¹⁵⁶ Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená ...*, s. 75.

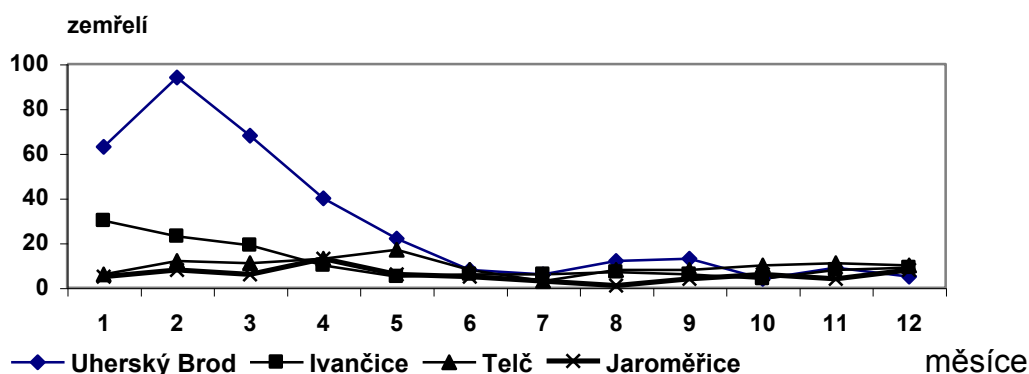
¹⁵⁷ Horská, P., Kučera, M., Maur, E., Stloukal, M.: *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha 1990, s. 271–272 (dále jen *Dětství ...*).

¹⁵⁸ Veverková, S.: *Populace ...*, s. 67.

proběhla v letech 1771–1772 demografická krize v Telči, kde byla rovněž nejtěžší v celém sledovaném období, vysoké počty zemřelých sledujeme ve Slavonicích, Jaroměřicích nad Rokytnou; také v Ivančicích evidovaly matriky největší úbytky přirozenou měnou právě v letech 1771–1773.¹⁵⁹

Obdobně jako se lišil vývoj i na úrovni krajské, i když ve všech krajích nastal největší úbytek obyvatel v roce 1772. Lze říci, že nejhorší průběh měla krize v Jihlavském kraji a dále směrem na jihovýchod postupně slábla – hůře byly tudíž zasaženy méně úrodné oblasti Českomoravské ale také Drahanské vrchoviny a podhůří Karpat, méně úrodné moravské nížiny. K největšímu dlouhodobému snížení přirozeného přírůstku docházelo již od 60. let v Brněnském kraji, kde se tento trend výrazně prohloubil v 70. letech, během nichž bylo dosaženo nejnižšího přirozeného přírůstku vůbec. V podstatě velmi podobný vývoj byl zjištěn i v Hradištském kraji s poněkud příznivější bilancí přirozené měny v 70. letech. Naproti tomu na Jihlavsku a Znojemsku nastal prudký pokles přírůstku obyvatelstva až v 70. letech.

Obr. 3 : Sezonní průběh úmrtnosti v Uherském Brodě, Ivančicích, Telči a v Jaroměřicích nad Rokytnou v roce 1806

Po překonání krizových hladových let nastalo od poloviny 70. let 18. století období populačního růstu bez výraznějších výkyvů, spojené se zlepšováním životních podmínek obyvatelstva. V průběhu 90. let se hladina úmrtnosti v Čechách i na Moravě zvýšila jak v souvislosti s neúrodou roku 1791, tak i s velkou epidemií neštovic v letech 1799 a 1800. Bez vlivu nezůstaly zřejmě ani války s revoluční Francií. Největší epidemie neštovic se však na Moravě neprojevila

¹⁵⁹ Nesládková, L.: *Přirozená měna obyvatelstva vybraných měst jižní Moravy od třicetileté války do poloviny 19.století. Wieki stare i nowe. Tom 1. Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego* nr 1916, Katowice 2000, s. 121 (dále jen *Přirozená měna...*).

na pasivní bilanci přirozené měny, došlo pouze k růstu počtu zemřelých. Nelze proto souhlasit s názorem L. Kárníkové, že šlo o poslední populační otřes starého typu, i když již méně „pronikavý“ a „typický“, než byl např. hladomor počátků 70. let. Jeho váha byla s největší pravděpodobností značně menší.¹⁶⁰

Nové 19. století začínalo však nejen válečnými událostmi, ale také šířením nových infekčních onemocnění - cholery, zavlečené do Evropy na počátku 30. let z Asie a tuberkulózy jako typické choroby průmyslové éry. Přesto je nástup 19. století spojen s prvními účinnými preventivními opatřeními zaměřenými na potírání přenosných nemocí, což ve svých důsledcích vedlo k zásadní změně epidemiologické situace vůbec. V roce 1800 se v českých zemích zavedlo očkování proti neštovicím.¹⁶¹ Již dříve se ale začal postupně měnit charakter některých infekčních nemocí, když řada z nich postihovala především dětskou složku populace.¹⁶² Vedle toho – a tato skutečnost bývá v současné demografické literatuře hodnocena jako významnější – se začaly v úmrtnostních poměrech projevovat změny ekobiologické a socioekonomické, spjaté s počátky proměn životního stylu. Docházelo k určitým posunům v oblasti osobní a komunální hygieny, měnil se také způsob stravování.¹⁶³

Prudký vzrůst počtu zemřelých byl spojen s obdobím napoleonských válek, kdy se na celkových ztrátách podíleli nejen vojáci padlí na bojištích, ale především civilisté. Napoleon ovládl Vídeň 13. 11. 1805 a císař František prchl i s dvorem do Olomouce, odkud s ruskými spojenci chystal nové tažení. Francouzská vojska, která pronásledovala na Moravě vojenské síly spojenců, obsadila posléze téměř celou jižní Moravu. Vojenským i administrativním střediskem francouzské branné moci se stalo Brno. Výsledky bitvy u Slavkova (2.12.1805) ovlivnily i hospodářskou situaci na Moravě i obyvatelstvo, země byla vystavena průchodům vojsk, rekvizicím, strádání. Francouzské vojenské síly procházely Moravou znovu v roce 1809.¹⁶⁴ Nejvíce lidských životů si vyžádaly epidemie. Stále významnou roli hrály u dětí neštovice, neboť očkování se prosazovalo zatím velmi pomalu. Průchody vojsk přes města, přeplněné špitály raněnými, vysoké rekvizice a v důsledku toho podvýživa stály v pozadí propuknutí typických válečných epidemií, zejména tyfu.

¹⁶⁰ Kárníková, L.: *Vývoj obyvatelstva ...*, s. 71.

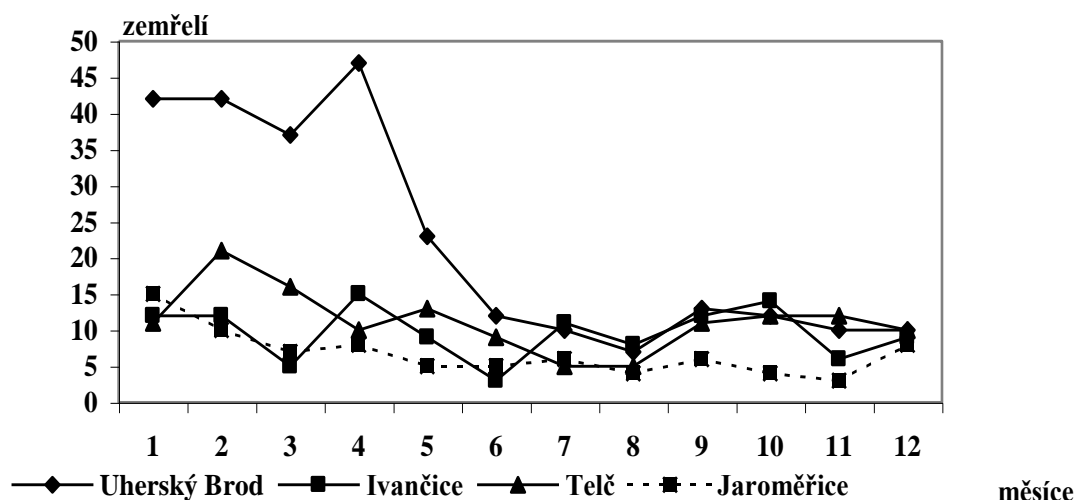
¹⁶¹ *Dějiny obyvatelstva...*, s. 176–180.

¹⁶² Niklíček, L., Štein, K.: *Dějiny medicíny v datech a faktech*. Praha 1985, s. 90; Vinař, J.: *Obrazy z minulosti českého lékařství*. Praha 1959, s. 203–222; Sinkulová, L.: *Lékaři, stát a zdraví lidu*. Praha 1959, s. 24–25; Sinkulová, L.: *Dějiny československého lékařství. II*. Praha 1965, s. 114–117.

¹⁶³ Rabušic, L.: *Česká společnost stárne*. Brno 1995, s. 20.

¹⁶⁴ Zemek, M., Skutil, J., Štarha, I., Kuchař, L.: *Vývoj města Bzenec ...*, s. 152–153.

Obr. 4 : Sezonní průběh úmrtnosti v Uherském Brodě, Ivančicích, Telči a v Jaroměřicích nad Rokytnou v roce 1810

Na Moravě a ve Slezsku nastal úbytek obyvatelstva přirozenou měnou v letech 1806 a 1810, klesla rovněž úroveň porodnosti, přičemž rok 1806 můžeme z hlediska ztrát považovat za výrazně horší. Úbytek za tento rok v rámci sledovaného období vzrostl na nejvyšší úroveň vůbec, tzn. převýšil i období hladových let (1771–1773). Zatímco v 70. letech 18. století lze odhadovat úbytek za tři roky přibližně na 48 tisíc osob, pak v roce 1806 činil dle oficiální statistiky téměř 60 tisíc osob.¹⁶⁵ Důsledky této pohromy byly mnohem těžší pro Moravu se Slezskem než pro Čechy. Přirozený úbytek z roku 1810 byl již v českých zemích mnohem menší ve srovnání s rokem 1806, činil podle našeho hrubého odhadu na Moravě a ve Slezsku 8 tisíc obyvatel, v Čechách podle statistiky byl o něco nižší (více než 5 a půl tisíce osob).¹⁶⁶ Napoleonské války s úbytkem obyvatel přirozenou měnou pohybující se kolem 68 tisíc, tak představují největší populační otřes do poloviny 19. století na Moravě a Slezsku. Obzvláště obtížný byl průběh na jižní Moravě, kde již v roce 1805 úmrtnost vzrostla a rok 1806 lze s ohledem na úbytek obyvatel hodnotit jako vůbec nejhorší. Poklesl rovněž počet narozených dětí. K pasivní bilanci přirozené měny došlo ještě v letech 1809 a 1810.

Dvacátá léta byla z hlediska úmrtnostních poměrů obyvatelstva českých zemí příznivá, obdobně jako závěr druhého desetiletí, což patrně významně

¹⁶⁵ Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená ...*, s. 130; Sekera, V.: *Obyvatelstvo ...*s. 69.

¹⁶⁶ Sekera, V.: *Obyvatelstvo ...*, s. 69.

souviselo s masovým rozšířením očkování proti neštovicím po roce 1814. Jestliže v Čechách v letech 1814–1829 byly očkovány tři čtvrtiny narozených, od 30. let to byly již čtyři pětiny, Morava za těmito čísly jen málo zaostávala, stejně tak Slezsko. Úmrtí v důsledku této nemoci přestala hrát statisticky významnou roli, což se projevilo mimo jiné také mimořádně velkým přirozeným přírůstkem.

Tento příznivý vývoj přerušily epidemie cholery v letech 1832 a 1835 až 1836, tyfu v roce 1847, k němuž se družila neúroda, a opětně cholery v letech 1849–1850. L. Kárníková označila danou etapu z hlediska vývoje úmrtnosti jako novou, s příznačnou stabilitou dlouhodobějších průměrů, přerušovanou však velkými a krátkými výkyvy. Cholerové epidemie se šířily z východu, postihovaly proto nejdříve Moravu a Slezsko.¹⁶⁷ Rozšiřování měly zabránit vojenské kordony na hranici mezi Moravou a Slovenskem, ale ukázaly se být neúčinné. Cholera kosila více děti, jejichž úmrtnost prudce vzrůstala. Např. na Břeclavsku se ze tří dětí uzdravilo jen jedno. Nemoc se šířila nerovnoměrně, existovaly obce, které zůstaly zcela ušetřeny, jinde propukla s ničivou silou.¹⁶⁸ Rovněž délka jejího řádění bývala různá. V Bzenci v roce 1831 trvala od 3.10. do 3.12. a v době kulminace si vyžádala denně dvanáct lidských životů.¹⁶⁹ „Cholerová“ léta 1832 a 1836 jsou na Moravě také obdobími pasivní bilance přirozené měny (úbytky se pohybovaly kolem 13 až 14 tisíc osob za rok), ve Slezsku se jen prudce snížil přirozený přírůstek, více v roce 1832.¹⁷⁰

Neúroda a cholera obdobně jako tyfus se staly také příčinami poklesu počtu obyvatel Moravy a Slezska ve druhé polovině 40. let. Průběh se odlišoval podle zemí. Zatímco v Čechách klesala jen úroveň přirozeného přírůstku, na Moravě po snížení přírůstku v roce 1847 došlo v roce 1848 k úbytku, který byl v roce 1849 následován sice nízkým, ale přece jen kladným saldem. Nejvíce ale bylo postiženo Slezsko, které zažilo v důsledku suché hniloby brambor a epidemie hladomor. Slezanů ubývalo přirozenou měnou jak v roce 1847 tak v roce 1848, kdy zde byl úbytek přirozenou měnou vyšší než 18 tisíc. Populační bilance byla kladná až v roce následujícím.¹⁷¹ Na Moravě a ve Slezsku v těchto letech ubylo přirozenou měnou na 30 tisíc lidí.

¹⁶⁷ Kárníková, L.: *Vývoj obyvatelstva ...*, s. 74–75.

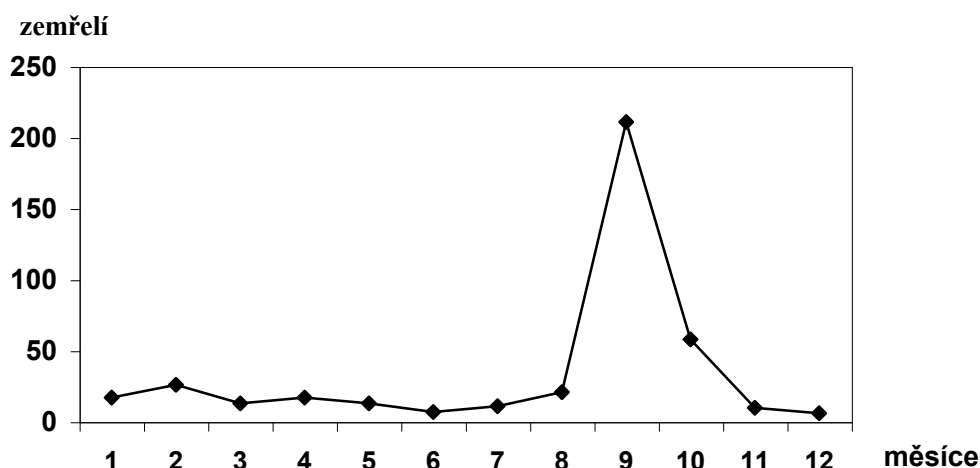
¹⁶⁸ Škol, J.: Epidemie cholery na Břeclavsku ve válečném roce 1866. *Jižní Morava*, 27, 1991, s. 149.

¹⁶⁹ Zemek, M., Skutil, J., Štarha, I., Kuchař, L.: *Vývoj města Bzence ...*, s. 154–155.

¹⁷⁰ Sekera, V.: *Obyvatelstvo ...*, s. 70.

¹⁷¹ *Tamtéž*, s. 71, 72.

Obr. 5 : Sezonní průběh počtu zemřelých ve farnostech Hoštice, Nové Hvězdlice a Újezd u Vizovic v roce 1836

V průběhu 19. století se začal měnit sám charakter demografických krizí. Pro nové epidemie byla typická značná virulence, takže ztráty na obyvatelstvu v daných letech byly obvykle dány prudkým vzrůstem, doslova explozí, infekčních nemocí často jen v průběhu velmi krátké doby, mnohdy jediného měsíce. Demografické krize jsou však definovány jako katastrofy probíhající s jistou specifickou intenzitou delší dobu (minimálně 3 měsíce), vedou k citelnějším úbytkům lidnatosti, atd. Je tedy otázkou zda tyto události ještě považovat za demografické krize. V této souvislosti je možno upozornit na fakt, že teorie demografických krizí s sebou nese stálou diskusi o jejich typologii, vymezení, pojem sám je považován za inflační až vágní. Neexistuje jednoznačná definice, vzniklo více matematických modelů, praxe však ukazuje na kumulaci typů (v důsledku epidemie nebo vyživovací krize) a obtížné vyhodnocování.¹⁷²

V některých farnostech jižní Moravy došlo ke zhoršování úmrtnostních poměrů v 19. století, zvláště od 30.let. Patřily k nim např. Vrahovice, Buchlovice, Hoštice, ještě zřetelněji se změna projevila v případě Újezdu u Vizovic, Uherského Brodu a Vracova.¹⁷³

Vývoj úmrtnosti v první polovině 19. století na úrovni krajů je obtížně specifikovatelný, protože vypovídací hodnota dat zařazených do vzorku je v některých případech horší, neboť část sond byla ukončena již v roce 1800 (zejména na jihozápadě regionu v Jihlavském kraji). To je důležité vzhledem ke zjištění, že právě v tomto kraji byl podle získaných dat vývoj mimořádně

¹⁷² Pfister, Ch.: *Bevölkerungsgeschichte ...*, s. 97–98.

¹⁷³ Veverková, S.: *Populace...*, s. 69.

nepříznivý - podle rekonstrukce se zde po roce 1800 prudce zvýšily počty zemřelých a v prvním desetiletí a ve 30. a 40. letech 19. století zde měl převažo-

Tab. č. 19 : Přirozená měna křesťanského obyvatelstva Moravy a jižní Moravy podle krajů - A

Období	Morava			Jižní Morava			Brněnský kraj		
	N	Z	PP	N	Z	PP	N	Z	PP
1641-1650	8101	12942	-4841	13382	15507	-2125	2173	3341	-1168
1651-1660	8412	4785	3627	13933	8019	5914	2251	1318	933
1661-1670	8921	6779	2142	15196	10639	4557	2365	2185	180
1671-1680	9827	7204	2623	16490	11382	5108	2780	1992	788
1681-1690	11564	8199	3365	19627	13273	6354	3172	2430	742
1691-1700	11828	7324	4504	19767	13184	6583	3229	2074	1155
1701-1710	12652	8389	4263	21781	14543	7238	3307	2297	1010
1711-1720	13828	10464	3364	22714	18231	4483	3472	3048	424
1721-1730	16748	11405	5343	27418	18948	8470	4331	3304	1027
1731-1740	17040	13636	3404	27698	22742	4956	4527	3941	586
1741-1750	17057	14929	2128	27047	23629	3418	4570	4163	407
1751-1760	19164	15049	4115	30896	23966	6930	5357	4314	1043
1761-1770	19267	16569	2698	32236	26412	5824	5332	4859	473
1771-1780	19001	17734	1267	31622	28552	3070	5204	5046	158
1781-1790	22411	17170	5241	37222	27978	9244	6096	4676	1420
1791-1800	23027	17645	5382	39098	30421	8677	6341	4693	1648
1801-1810	22666	21484	1182	38657	36130	2527	6005	5744	261
1811-1820	24227	18474	5753	39699	30784	8915	6547	4762	1785
1821-1830	24321	18001	6320	40897	30748	10149	6446	4833	1613
1831-1840	23624	21850	1774	41448	37279	4169	6094	6127	-33
1841-1850	23042	18266	4776	39105	34452	4653	6216	4775	1441

vat úbytek přirozenou měnou. Lze se domnívat, že Jihlavský kraj zažíval sice fázi zhoršeného vývoje podmíněného endogamními i exogamními příčinami, ale asi v menší míře, než jak by odpovídala data. Znojemský kraj, až na pokles přírůstku obyvatelstva v době napoleonských válek a choleroých epidemií 30. let v menší míře i hladomoru 40. let, měl více méně stabilní vývoj přirozené měny, bez velkých a dramatických výkyvů a zvrátů, a navazoval tak plynule na vývoj v 18. století. Ještě plynulejší a v 19. století dynamičtější byl vývoj v Hradištském a Brněnském kraji, kde se zhoršení populační bilance vinou vyšší úmrtnosti projevilo významně pouze v letech 1806 a 1836. V první polovině 19. století reprezentuje Brněnský kraj oblast s nejvyššími přírůstků obyvatel na jižní Moravě.

Tab. č. 20 : Přirozená měna křesťanského obyvatelstva Moravy a jižní Moravy podle krajů - B

Období	Hradištský kraj			Znojemský kraj			Jihlavský kraj		
	N	Z	PP	N	Z	PP	N	Z	PP
1641–1650				1496	2430	-934			
1651–1660				1496	953	543			
1661–1670	2719	1781	938	1504	1319	185	1533	1093	440
1671–1680	2843	2003	840	1718	1230	488	1702	1171	531
1681–1690	3292	2045	1247	2016	1512	504	2013	1420	593
1691–1700	3568	1961	1607	2210	1457	753	1777	1128	649
1701–1710	3972	2589	1383	2199	1580	619	2188	1258	930
1711–1720	4295	3218	1077	2366	1738	628	2533	1453	1080
1721–1730	5195	3211	1984	2903	1812	1091	2956	2040	916
1731–1740	5389	4217	1172	2833	2036	797	2823	2162	661
1741–1750	5317	4389	928	2986	2516	470	2734	2528	206
1751–1760	6055	4684	1371	3269	2553	716	2937	2187	750
1761–1770	5970	5426	544	3278	2558	720	3095	2493	602
1771–1780	5997	5454	543	3211	3002	209	2903	2734	169
1781–1790	7132	5909	1223	3608	2757	851	3551	2416	1135
1791–1800	7635	6005	1630	3500	2807	693	3699	2800	899
1801–1810	7519	6966	553	3426	3145	281	3647	4159	-512
1811–1820	7686	5732	1954	3688	2788	900	3821	3364	457
1821–1830	7941	5674	2267	3438	2573	865	3962	3501	461
1831–1840	7846	6874	972	3264	2987	277	3935	4094	-159
1841–1850	7491	5284	2207	3306	2784	522	3647	3818	-171

5.3.3. Úmrtnost obyvatelstva podle věku a pohlaví

Úmrtnost za starého demografického režimu je chápána jako důležitý faktor úrovně přirozené reprodukce nejen v dobách mimořádných, za demografických krizí, ale také v letech vyplňujících čas mezi nimi. Reprodukce obyvatelstva byla značně extenzivní – mnoho dětí se rodilo, mnoho lidí umíralo, docházelo k rychlému střídání generací. Úmrtnost při v podstatě stále vysoké a konstantní porodnosti mohla významně ovlivňovat výši přirozeného přírůstku.¹⁷⁴

Pro jižní Moravu jsou k dispozici data o skladbě zemřelých podle věku a pohlaví pro farnosti Komín, Mašovice, Nové Hvězdlice, Pavlov, Vracov a sv. Petra a Pavla v Brně; z nich Pavlov zahrnuje území osídlené pouze německým obyvatelstvem.

Rozbor skladby zemřelých podle věku a pohlaví je v 17. a na počátku 18. století nepříznivě ovlivněn charakterem pramene, protože matriční evidence

¹⁷⁴ Perrenoud, A. in : Bardet-Dupâquier, *Histoire*, s. 287–298.

byla v této době nejen neúplná, ale také skoupá. Někdy scházejí v zápisech údaje o pohlaví, věku, nepřesně se zapisovaly děti tzv. nouzově křtěné i mrtvorozené. Děti nouzově křtěné uváděli faráři někdy v rodných, jindy v úmrtních matrikách, kromě toho se mnohdy narodily již mrtvé, takže představují i únik mrtvorozenosti. Jisté svízele jsou spojeny se zařazováním osob podle věku. Až do nedávné doby měli historičtí demografové zato, že nejnepřesnější byla registrace zemřelých v nejnižších kategoriích věku. Rozbor věkové skladby zemřelých kojenců a mladších dětí Barbory Laštovkové ve farnosti Hostivař pro první polovinu 18. století však prokázal, že je lze považovat naopak za velmi věrohodné. Autorka porovnála záznamy z matrik se skutečným věkem zemřelých, přičemž zjistila, že u kojenců je spolehlivost zápisu v úmrtní matrice přesně na den 45 %, při pomnutí odchylky jednoho dne vzrostla přesnost na 75 %. Ve věkové kategorii 1–4 roky se uváděl věk zemřelých s přesností na 1 rok až u 72 % záznamů.¹⁷⁵ Je pochopitelné, že na základě tohoto jednoho rozboru nelze v plné šíři a míře generalizovat, nicméně studie vede k zpřesnění našeho pohledu.

Úmrtnost dospělých osob je bez věkové skladby žijícího obyvatelstva do té míry nepřesně zrekonstruovatelná, že řada badatelů na ni rezignovala. Při anonymní excerpci se vychází ze skladby dospělých zemřelých podle věku a pohlaví a z výpočtu průměrného věku dospělých zemřelých (starších 15 let). Tato data jsou zkrešlena dvojím způsobem – jednak v důsledku zaokrouhlování věku v prameni (matrikách), jednak v důsledku možných deformací věkové skladby vlivem migrací. Jistou hodnotu má skladba zemřelého obyvatelstva podle velkých věkových skupin. Samozřejmě strukturálních dat o věku zemřelých je možno využít při vyhodnocování některých epidemií.

Výzkum na úrovni jihomoravských sond pro období od skončení třicetileté války do poloviny 19. století v prostředí městském i venkovském potvrzuje, že nedocházelo v uvedeném čase k podstatným změnám v poměru základních věkových skupin. Profilujícím faktorem vysoké úmrtnosti byla úmrtnost dětí, která představovala až polovinu všech úmrtí. V dobách, kdy probíhaly epidemie dětských infekčních nemocí, vzrůstalo zastoupení dětí ve skladbě zemřelých, mohlo dosáhnout až dvou třetin. Věková skupina osob zemřelých v produktivním věku (15–59 let) tvořila necelou třetinu zemřelých, stařecká kategorie nad 60 let pak zpravidla jednu pětinu nebožtíků. Při třídění podle biologických skupin by se podíl zemřelých v reprodukčním věku (15–49 let) pohyboval kolem sedminy, k jeho nárůstu docházelo při epidemiích postihujících dospělé, úmrtnost padesátiletých a starších kolísala v rozmezí mezi pětinou až čtvrtinou zemřelých. Data zachycující skladbu zemřelých podle věku

¹⁷⁵ Laštovková, B.: Vývoj úmrtnosti ve farnosti Hostivař v první polovině 18. století. *HD* 19, 1995, s. 67.

v Čechách na konci 18. století na základě zachovaných zemských sumářů konskripcí dokládají podobné podílové rozdělení, na němž se zračí zvýšené podíly dětí v důsledku epidemií neštovic.¹⁷⁶

Tab. č. 21 : Skladba zemřelých podle věku a pohlaví ve farnostech Mašovice, Nové Hvězdlice a Fulnek v 18. století (přepočten na 10 000 zemřelých)

Období	Děti ve věku						Dospělí ve věku					
	0-4 roky		5-14 let		neuveden		15-49 let		50 +		neuveden	
	chlap.	dívky	chlap.	dívky	chlap.	dívky	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
Mašovice												
1700-1749	4698	4209	905	883	129	123	2069	2177	2177	2485	22	123
1750-1799	5088	4468	959	856	20		1605	1673	2309	2985	20	
Nové Hvězdlice												
1700-1749	4648	3961	825	663	161	72	1791	2312	2435	2760	141	233
1750-1799	6156	5408	645	629			1237	1660	1962	2303		
Fulnek												
1709-1749	4744	3847	965	854	6		1719	1999	2537	3238	29	61
1750-1799	5455	4639	663	583	18	4	1445	1762	2420	3008		4

Pramen : Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L. : Přirozená... s. 54

Při detailnějším pohledu na zemřelé podle věkových skupin u sv. Petra a Pavla v Brně v letech 1710–1799 můžeme konstatovat, že se jako nejstabilnější jeví zastoupení zemřelých ve věku 10–14 let. Nejvíce umírali kojenci a mladší děti do čtyř let věku, kteří představovali cca 40-50 % z celku. Jejich podíl býval nižší než např. ve Vracově, kde v letech 1684–1849 reprezentoval 63,3 %. Rozdíly v zastoupení jednotlivých složek tak mohou do určité míry odrážet i širší souvislosti populačního vývoje – zatímco Brno bylo městem imigračním s vyšším podílem dospělé populace, Vracov jako malé městečko měl spíše uzavřenější populaci, možná byla pro ni typická i určitá emigrace. Rovněž zřetelně nižší sňatkový věk žen mohl vést ve Vracově k větší porodnosti a v důsledku toho i k vyšší úmrtnosti kojenců a mladších dětí. Pro brněnskou farnost bylo typické zvyšování podílu dětí zemřelých ve věku 1–4 roky od jedné sedminy do téměř jedné čtvrtiny, naopak snižování zastoupení dospělých ve věku 15–49 let (z 26 % na 13 %). V období 1750–1799 představovala úmrtí dětí ve věku do deseti let 57 %, zatímco ve věkovém rozmezí 10–49 let zemřelo jen 18 % obyvatel a ve věku nad 60 let 25 %. Pokud se jedinec dožil deseti let, měl

¹⁷⁶ Fialová, L.: Poznámky k možnostem studia úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 18. století. *HD* 24, Praha 2000, s. 180.

již naději zemřít v dospělém či stařeckém věku.¹⁷⁷ V průběhu 18. století můžeme obdobné tendence dokumentovat na populacích Mašovic a zčásti i Nových Hvězdlic, naopak v Pavlově se podíl dětské skupiny na úhrnu zemřelých mírně snižoval, vzrůstalo však, zejména v první polovině 19. století, zastoupení zemřelých ve věku nad 50 let. Pro pavlovské poměry byla však typická stagnace počtu narozených již od 60. let 18. století.¹⁷⁸

V kojeneckém věku převažovala obvykle úmrtí chlapců nad dívkami, v některých sondách představoval rozdíl 50 i více promile, např. v Nových Hvězdlicích. Obecně se rodilo více chlapců než děvčátek a nadúmrtnost chlapců byla do určité míry dokladem biologických daností, tedy méně odolného chlapeckého organismus, ale i dobové úrovně péče o nejmenší děti. V dalších věkových skupinách mladších i starších dětí se již poměr mezi pohlavími vyrovnával. U dospělé populace byla častá nadúmrtnost žen, která se zvyšovala ve stařeckém věku. Např. v Brně ve druhé polovině 18. století připadalo na věkovou skupinu 60–69 let 61 % mužů a 80 % žen, v Porubě 93 % mužů a 116 % žen atd.¹⁷⁹ Také ve Vracově byly rozdíly v úmrtnosti obou pohlaví ve věkových skupinách zemřelých (0–4, 5–14, 15–49, 50 a více) minimální.¹⁸⁰

Ve všech sondách zpracovaných pro území českých zemí registrujeme značný význam úmrtí kojenců a mladších dětí pro celkovou úroveň úmrtnosti. Studium této věkové kategorie přináší nejen informace o přirozeném pohybu obyvatelstva, ale jeho prostřednictvím se můžeme více přiblížit ke zmapování sociálních, zdravotních i hygienických poměrů sledovaných populací.

Protože intenzita umírání byla v průběhu prvního roku života dítěte různá, vyčleňují se detailní věkové kategorie zemřelých 0–2 dny, 0–7 dnů, 0–28 dnů, 29 dnů–1 rok, 0–4 roky. Úmrtí dětí zemřelých brzy po narození, leckdy ještě před křtem, nebývaly zvláště ve starší době zaregistrovány všechny, proto také úroveň poporodní úmrtnosti zejména v 17. a na počátku 18. století značně kolísá. Přesto se v matrikách, v případě, že úmrtí byla registrována, setkáváme s dosti přesnými údaji o délce života vyjádřenými buď dny, nebo v hodinách. Pohybovala se v průměru mezi 20–30 promile, bývala obvykle nižší v první polovině 18. století, než ve druhé, což může na jednu stranu souviset s obvykle horšími úmrtnostními poměry v tomto čase, ale na druhou stranu spíše s lepší registrací.¹⁸¹ Při pohledu na úroveň poporodní úmrtnosti v jednotlivých

¹⁷⁷ Brabcová, P.: *Demografické ...*, s. 107–108.

¹⁷⁸ Dokoupil, L., Nesládková, L.: *Populace Pavlova...*s. 125–126.

¹⁷⁹ Brabcová, P.: *Demografické ...*, s. 109.

¹⁸⁰ Veverková, S.: *Populace...*, příloha 5, tabulka 25.

¹⁸¹ Pražáková, J.: Kojenecká úmrtnost ve smečenské farnosti v letech 1730–1779 (na základě matrik). *Demografie*, 26, č. 3, 1984, s. 229–236.

lokality upoutá naši pozornost souvislost mezi jejím vzrůstem a výskytem hladomorů a dětských epidemií, i značná maskulinita, u zemřelých největší. Mezi jihomoravskými sondami byla poporodní úmrtnost nezvykle nízká ve svatopetrské farnosti v Brně, kde dosahovala v letech 1710–1799 v průměru jen 9,1 promile.¹⁸² Tato skutečnost mohla souviset se sociálním složením tamní populace, neboť autorka vylučuje podregistraci. Relativně vyšší byla v Nových Hvězdlicích, kde činila ve druhé polovině 18. století v průměru u chlapců 42,1 ‰, u děvčat 22,7 ‰.

Tab. č. 22 : Úroveň úmrtnosti kojenců a mladších dětí ve farnosti Nové Hvězdlice v letech 1700–1799

Období	Z 1000 živě narozených dětí zemřelo ve věku									
	0-2 dny		0-7 dnů		0-28 dnů		0-1 rok		0-4 roky	
	chlapci	dívky	chlapci	dívky	chlapci	dívky	chlapci	dívky	chlapci	dívky
1700-09	23,6	16,9	31,5	33,9	47,2	33,9	133,9	93,2	259,8	288,1
1710-19	40,0	17,4	64,0	17,4	88,0	43,5	200,0	165,2	320,0	373,9
1720-29	22,6	17,1	45,1	25,6	90,2	102,6	233,1	170,9	413,5	444,4
1730-39	29,6	7,0	44,4	35,2	103,7	91,5	207,4	197,2	318,5	295,8
1740-49	20,3	-	40,5	13,7	67,6	27,4	243,2	178,1	405,4	342,5
1750-59	20,7	7,5	20,7	15,0	69,0	67,7	303,4	240,6	531,0	503,8
1760-69	36,8	13,0	73,6	39,0	104,3	58,4	337,4	285,7	441,7	428,6
1770-79	44,1	23,7	53,9	23,7	98,0	71,0	284,3	260,4	455,9	449,1
1780-89	32	9,7	54,8	9,7	100,5	38,6	351,6	207,7	589,0	449,3
1790-99	68,5	50	68,5	72,7	118,7	122,7	232,9	263,6	397,3	463,6
1700-49	26,9	11	44,9	25,1	79,3	59,6	205,1	160,0	345,8	346,4
1750-99	42,1	22,7	55,8	34	100,0	73,6	300,0	250,3	482,1	457,5

Pramen : Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L. : Přirozená... s. 53.

Hladina novorozenecké úmrtnosti (podíl dětí zemřelých ve věku 0–27 dnů od narození z tisíce živě narozených) se ve většině sond pohybovala mezi 100–140 promile, při výskytu epidemií a v mimořádných obdobích stoupala. Poněkud vyšších hodnot dosahovala v Brně u sv. Petra a Pavla v letech 1710–1799 v průměru 146 ‰,¹⁸³ v Pavlově ve druhé polovině 18. století u chlapců 149,7 ‰, zatímco v první polovině 18. století činila u chlapců 105 ‰ (u děvčat po celé 18. století byla pod úrovní 100 ‰). V závěru 18. století, kdy docházelo k opakujícím se výskytům epidemií neštovic, dosáhla v Pavlově v letech 1790 až

¹⁸² Brabcová, P.: Úmrtnost kojenců a mladších dětí v brněnské farnosti v 18. století. *Demografie*, 43, 2001, s. 136 (dále jen Úmrtnost kojenců...).

¹⁸³ *Tamtéž*, s. 136, 137.

1799 rekordní výše 203 ‰ u chlapců a 120 ‰ u děvčat.¹⁸⁴ Naproti tomu mnohem nižší hodnoty známe pro městečko Vracov a nejen u novorozenecké úmrtnosti, která zde činila v letech 1684–1849 u chlapců jen 52 ‰, u děvčat 36 ‰, když nejvyšší hladiny dosáhla v letech 1785–1789 (chlapci 86 ‰, děvčata 52 ‰).¹⁸⁵ Je však možné, že průměrná nižší hodnota za celé sledované období byla výsledkem vyšší podregistrace zemřelých novorozenců.

Tab. č. 23 : Úroveň úmrtnosti kojenců a mladších dětí ve farnosti Mašovice v letech 1680–1799

Období	Z 1000 živě narozených dětí zemřelo ve věku									
	0-2 dny		0-7 dnů		0-28 dnů		0-1 rok		0-4 roky	
	chlapci	dívky	chlapci	dívky	chlapci	dívky	chlapci	dívky	chlapci	dívky
1680-89	9,6	10,5	28,8	10,5	96,2	52,6	211,5	231,6	384,6	473,7
1690-99	50,4	23,4	58,8	39,1	109,2	70,3	193,3	101,6	277,3	203,1
1700-09	19	9,3	28,6	18,5	76,2	55,6	152,4	213	304,8	324,1
1710-19	17,1	8,4	59,8	25,2	111,1	67,2	196,6	201,7	316,2	310,9
1720-29	20,8		27,8		83,3	31	208,3	116,3	416,7	310,1
1730-39	17,5	15,6	17,5	23,4	78,9	70,3	193	132,8	280,7	320,3
1740-49	33,1		57,9		107,4	46,1	214,9	164,5	471,1	342,1
1750-59	35	17,2	48,9	25,8	111,9	112,1	258,7	224,1	440,6	517,2
1760-69	9,8	8,1	29,4	48,8	68,6	89,4	245,1	203,3	480,4	439
1770-79	18	10,5	18	31,6	45	42,1	207,2	189,5	432,4	378,9
1780-89		9,4	23,6	28,3	47,2	66	196,9	188,7	409,4	339,6
1790-99		27	7,7	81,1	84,6	162,2	238,5	333,3	369,2	441,4
1680-99	23,5	12,9	33,6	19,4						
1700-49	21,6	6,3	38,3	12,6	91,5	53,4	194,7	163,5	362,7	322,3
1750-99	13,1	14,5	26,1	43,6	73,4	96,2	230	228,7	424,1	426,5

Pramen : Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L. : Přirozená... s. 51

Úroveň kojenecké úmrtnosti se pohybovala mezi 200 až 300 promile, tzn. pětina až třetina narozených dětí se nedožila svých prvních narozenin. Stejně jako v celých českých zemích se i na území jižní Moravy její úroveň regionálně značně lišila, i když nikoliv řádově. V některých farnostech byla vyšší, např. v Brně, Nových Hvězdicích, částečně i Pavlově, jinde nižší.

Rovněž úmrtnost mladších dětí (0–4 roky) hrála nezanedbatelnou roli v úhrnu dětské mortality. Počet dětí zemřelých do pěti let z tisíce živě narozených se pohyboval kolem 400 ‰, v některých případech dosahoval až

¹⁸⁴ Dokoupil, L., Nesládková, L.: *Populace Pavlova ...*, s. 129.

¹⁸⁵ Veverková, S.: *Populace...*, příloha 6, tab. 27.

500 ‰. V průběhu 18. století její váha rostla, v první polovině 19. století zvláště od 30. let začala mírně klesat, zřejmě v souvislosti s větším podílem dětí očkovaných proti neštovicím. V jihomoravských sondách byla nejvyšší v Brně (443 ‰),¹⁸⁶ nejnižší ve Vracově.¹⁸⁷

5.3.4. Průměrný věk zemřelých

K hrubé představě o úmrtnostních poměrech historických populací se u nás užívá tradičně ukazatele průměrného věku zemřelých, a to jak celé populace, tak jen populace dospělé (15 let a více). Protože z úhrnu zemřelých představovaly děti polovinu i více, jsou průměrné věky neobyčejně nízké. Tuto skutečnost shodně potvrzují sondy realizované pro území Čech, Moravy i českého Slezska, u nichž často průměrný úmrtní věk jen málo překračoval hranici 20 let, mnohdy klesal i pod ní. Při výpočtu průměrného věku od dožitého 15. roku života hodnota většinou překračuje hranici 50 let.¹⁸⁸ U mužů se průměrný věk při úmrtí pohyboval kolem 25 let, u žen byl o několik let vyšší.¹⁸⁹ Při vyloučení dětské složky není mezi průměry mužů a žen výraznějších disproporcí.¹⁹⁰

Od druhé poloviny 18. století se průměrný úmrtní věk dospělé populace mírně zvyšoval. Např. v Sobotíně činil v letech 1700–1749 průměrný věk mužů 56,6 let, žen 54,9 let, v letech 1750–1799 se zvýšil u mužů na 59,7 let, u žen na 59,1 let.¹⁹¹ Na jižní Moravě u německé populace Pavlova docházelo k růstu průměrného věku jak v celku zemřelých, tak v jejich dospělé složce. Ve druhé polovině 17. století umírali muži v průměru ve věku 20,1 let, ženy 24,6 let staré, v první polovině 18. století se průměr zvýšil na 24,7 let u mužů a 27,1 let u žen. Při vyloučení dětské skupiny věku se v 17. století v Pavlově rovnal průměrný věk u mužů 46 letům, u žen 50,4 letům, v první polovině 19. století 52,3 letům pro muže a 51,7 let pro ženy.¹⁹²

V Brně ve svatopeterské farnosti se data vypočtená P. Brabcovou velmi blížila údajům z Pavlova. V 18. století se zde průměrný věk zemřelých mužů pohyboval v rozmezí 19,0–29,3 let, u žen v rozsahu 19,4–27,5 let. Průměrný věk za celé sledované období činil u mužů 22,7 let, u žen 25, 1 roku. Dospělá populace

¹⁸⁶ Brabcová, P.: *Úmrtnost kojenců...*, s. 137.

¹⁸⁷ Veverková, S.: *Populace ...*, příloha 6, tab. 27.

¹⁸⁸ Čáňová, E.: Populační vývoj od poloviny 17. do konce 18. století. *HD*, 12, 1987, s. 162.

¹⁸⁹ Dokoupil, L., Nesládková, L.: Průměrný věk zemřelých v protostatistickém období. *SPPFO, Historica-Geographica*, C–17, 80, 1982, s. 76–78.

¹⁹⁰ Dokoupil, L., Nesládková, L.: Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu. *HD*, 11, 1987, s. 141–158.

¹⁹¹ Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená ...*, s. 59.

¹⁹² Dokoupil, L., Nesládková, L.: *Populace Pavlova ...*, s. 127–128.

měla průměrný věk téměř shodný – muži 52,3 let, ženy 53 let, u mužské složky se pohyboval v rozsahu 45,9–58,3 let, u žen mezi 48,9–54,9 lety.¹⁹³

Tab. č. 23 : Průměrný věk zemřelých ve vybraných farnostech v českých zemích v 17. a 18. století

Farnost	Období	Průměrný věk zemřelých			
		Nad 15 let		Včetně dětí	
		Muži	Ženy	Muži	Ženy
Domažlice	1750-1799	57,9	56,9	18,4	23,2
Jablonec	1750-1799	53,6	52,1	19,8	24,8
Plzeň	1750-1799	55,8	57,9	20,4	25,4
Frýdlant	1750-1799	51,7	56,1	19,0	24,3
Frenštát	1750-1799	55,2	53,6	18,9	22,5
M. Ostrava	1750-1799	53,4	54,1	21,5	27,0
Sv. Petra a Pavla (Brno)	1710-1799	52,3	53,0	22,7	25,1
Pavlov	1660-1849	48,5	49,7	22,0	24,1
Vracov	1685-1849	51,9	51,4	22,6	24,3

Pramen : Dlouhodobé populační trendy na území ČSR. Acta demographica IV. Praha 1981, s. 64-223; Dokoupil, L., Nesládková, L. : Průměrný věk zemřelých v protostatickém období. SPPFO 80, C-17, 1982, s. 74-76; Veverková, S. : Populace... s. 85-86.

Ani ve Vracově nevybočovaly hodnoty z průměrů zjištěných v jiných sídlech českých zemí. U mužů se pohybovaly za celé sledované období v rozmezí 17,1–29 let, u žen mezi 19,6–29,5 let, při vyloučení dětské složky u mužů v rozsahu 44,9–56,3 let, u žen v amplitudě 42–56,3 let. V období epidemií a hladomorů se v úrovni průměrného věku odrazilo, která část populace byla nejvíce ohrožena. Při epidemiích, které zachvacovaly dospělé obyvatelstvo, se zpravidla průměrné hodnoty zvyšovaly, protože umírali více dospělí a z nich ti starší a celkově slabší, naopak při dětských epidemiích průměrný věk klesal, umíralo zejména více kojenců a mladších dětí. Za velkého hladomoru let 1771-1772 průměrná hodnota zemřelých vzrostla (v průměru na 25 let), při cholerych epidemiích v letech 1831–1832 a 1836 rovněž (na 26–28 let).¹⁹⁴ V dobách relativního klidu a pozitivního vývoje umírali více lidé staří, kde smrt byla spíše fyziologickým zakončením života a nebyla úspěšena vnějšími nepříznivými vlivy. V časech mimořádných umírali nejdříve ti nejslabší, tzn. také staří, ale i děti.

¹⁹³ Brabcová, L.: *Demografické ...*, s. 110–111.

¹⁹⁴ Veverková, S.: *Populace ...*, s. 82.

5.3.5. Sezonnost zemřelých na jižní Moravě

Úmrtnost stejně jako porodnost probíhala v určitých časových cyklech (viz graf č. 3 v příloze). Je prokázáno, že v dobách, mimo výjimečná období demografických krizí spojených zpravidla s epidemiemi infekčních nemocí, válkami, hladomory a dalšími katastrofami, mělo rozložení úmrtí značnou dlouhodobou stabilitu.¹⁹⁵ Toto tvrzení je doloženo daty ze starší i novější doby, také zjištěními z českých zemí.¹⁹⁶

K ilustraci sezonního vývoje úmrtnosti byla zvolena poslední dekáda 18. století. Byla to časová etapa pokrytá největším počtem sond, které z hlediska úrovně zachycované evidence lze již považovat za vysoce spolehlivé, byl to úsek relativně klidného vývoje a do třetice, bylo možné srovnání s úhrnem Čech. Situace na jižní Moravě byla téměř identická s poměry v Čechách, tzn. maximum úmrtí bylo spojeno s koncem podzimu, zimou a počátky jara. V Čechách v desetiletí 1790–1799 začala úmrtnost vzrůstat od listopadu, v únoru dosáhla svého maxima a na vyšších hodnotách se udržela až do měsíce května, s tím, že se její úroveň od únorových nejvyšších hodnot postupně snižovala. Nižší hodnoty byly zjištěny pro období od června do října, s minimem v červenci a v říjnu. Na jižní Moravě úroveň úmrtnosti rovněž mírně vzrůstala od listopadu, maxima bylo dosaženo v březnu, pak až do května se pohybovala na vyšších hodnotách při současném postupném klesání. Od června do října se dostavovala etapa nižší hladiny úmrtnosti s minimem v červenci a říjnu.

Tyto výsledky dokládají, že ve střední Evropě se čtyřmi ročními dobami byly příznivější úmrtností poměry spojeny s teplejší částí roku, která se vyznačovala delším slunečním svitem a lepší vyživovací situací.

Morové epidemie, ale nejen ony, se nejčastěji šířily v letních měsících a ustávaly na podzim nebo s prvními mrazy, tzn. mortalitní krize způsobované těmito infekcemi pak mívaly jiný průběh a narušovaly obvyklou stálost a pravidelnost vymírání. Naopak hladomory způsobované nedostatkem potravin se rozvíjely v době, kdy již byly spotřebovány zásoby obilí a dalších poživatin z poslední úrody a nová úroda ještě nebyla, tzn. na konci zimy, v předjaří a na jaře.

Další pro historické populace příznačný rys se týkal sezonního umírání kojenců a dětí. Tezi, že dospělí a starci umírali nejvíce na konci zimy a děti na konci léta již nelze pro 17. a 18. století zcela prokázat. Dokládá to např.

¹⁹⁵ Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená ...*, s. 80.

¹⁹⁶ Fialová, L.: Sezonnost demografických událostí v českých zemích v 17. až do 20. století. *Demografie*, 37, 1995, s. 9–21.

sezonnost úmrtnosti kojenců a mladších dětí v letech 1710-1799 ve svatopeterské farnosti.¹⁹⁷ Z rozložení úmrtí kojenců je zřejmé, že umírali nejčastěji na podzim a v zimě, kdy lze podle Petry Brabcové hledat souvislost mezi nedokonalými hygienickými poměry a špatnou kvalitou vody, protože kojenci umírali především na nemoci zažívacího traktu. Mladší děti umíraly v Brně ve zvýšené míře v zimě a na jaře, minimum úmrtnosti se nacházelo v měsíci červenci. Ve srovnání s průběhem úmrtnosti kojenců bylo sezonní rozložení úmrtí mladších dětí rovnoměrnější. K téměř shodným výsledkům dospěla také Barbora Laš'ovková pro prvou polovinu 18. století v Hostivaři.¹⁹⁸

Data ze severní Moravy (Sobotín, Příbor) pro konec 18. a první polovinu 19. století dokládají shodu maxima úmrtnosti dospělých i dětí ve věku 0–14 let na přelomu zimy a jara (únor–duben), druhý podružný vrchol v závěru léta pouze u kategorie dětí. Tento menší vrchol lze vysvětlit vyšší úmrtností dětí na infekční nemoci v létě, kdy se infekce rychleji rozšiřují.¹⁹⁹

Pokud se sleduje sezonnost za dlouhá období, zahrnující jak fáze mortalitních krizí a jiných sezonních výkyvů, tak i etapy příznivého vývoje, mohou se jednotlivé časové úseky od sebe lišit v závislosti na četnosti, hloubce a charakteru mimořádných období. Rozložení maxim a minim zůstávalo zpravidla zachováno v 18. i 19. století, i když lze pozorovat určité změny v druhé polovině roku. Např. v městečku Vracov byla úmrtí rozložena v průběhu roku nejvyrovnaněji v první polovině 18. století, kdy počty zemřelých postupně rostly počínaje prosincem k maximu v březnu; minimum se nacházelo v červnu. Na nízkých počtech, s mírným zvýšením v srpnu, se udržovala úmrtnost od června až do listopadu. Ve druhé polovině 18. století bylo zimní období zvýšené úmrtnosti zachováno s maximem v březnu a prudkým poklesem frekvence zemřelých v únoru, minimum zůstávalo i nadále v červnu, změna nastala v růstu počtu zemřelých již od srpna, ale počty zemřelých během listopadu byly nižší než v říjnu. Délka příznivého období se začala výrazně zkracovat a vzrůst četnosti zemřelých se stával také záležitostí části léta a podzimu. V první polovině 19. století se uvedená tendence ještě více zvýraznila. Maximum počtu úmrtí se posunulo již na únor, druhé maximum srovnatelné se zimním se vytvořilo v září. V říjnu a v listopadu se počet úmrtí snižoval.

¹⁹⁷ Brabcová, P.: *Úmrtnost kojenců ...*, s. 138.

¹⁹⁸ Laš'ovková, B.: Vývoj úmrtnosti ve farnosti Hostivař v první polovině 18. století. *HD* 19, 1995, s. 59–86. K tomuto problému rovněž Svobodný, P., Kuděla, J.: Matriky zemřelých vlašského špitálu v Praze (1719–1789). *HD* 15, 1991, s. 47–75.

¹⁹⁹ Dokoupil, L., Nesládková, L.: *Vývoj přirozené ...*, s. 28–30.

Tab. č. 24 : Sezonní index počtu zemřelých ve vybraných lokalitách v českých zemích v 17. a 18. století

Měsíc	Oblast (farnost)					
	Jižní Morava	Brno (sv. Petra a Pavla)	Vracov	Líšeň	Ústí nad Labem	Budyně nad Ohří
	1790-1799	1709-1799	1685-1849	1700-1799	1701-1800	1700-1799
I.	116	108	117	105	99	95
II.	119	119	123	108	116	101
III.	119	120	126	125	121	130
IV.	110	120	121	118	131	134
V.	100	105	97	104	107	113
VI.	88	84	70	88	95	96
VII.	84	80	72	85	77	82
VIII.	88	93	88	100	95	100
IX.	90	92	104	97	88	88
X.	85	93	96	85	91	85
XI.	97	92	86	90	82	82
XII.	108	98	106	98	101	98
Celkem	100	100	100	100	100	100

Pramen : Brabcová, P. : *Demografické...*, s. 75 ; Veverková, S. : *Populace...*,s. 75–80.

Tyto posuny jsou poněkud setřeny, sledujeme-li sezonnost v této farnosti v téměř dvousetletém průměru (1685-1849). Období zvýšeného počtu úmrtí začíná v prosinci a končí v dubnu s maximem v březnu, nižší frekvence úmrtí je spojena s létem s minimem v červnu. V září a říjnu počty úmrtí rostou, v listopadu nastává pokles na srpnovou úroveň.²⁰⁰ V sezonnosti však existovaly rozdíly také v závislosti na věku zemřelých osob. Ve Vracově začínalo období zvýšené úmrtnosti dospělých osob od listopadu, v prosinci až dubnu se pohybují hodnoty na vyšší úrovni s maximem v prosinci a březnu. V letních měsících - červnu, červenci a srpnu byly počty zemřelých zhruba na poloviční úrovni. Od září nastal růst až k prosincovému vrcholu. Rozdíly mezi minimální úrovní úmrtnosti a maximální byly značné. Na rozdíl od toho byla dětská úmrtí (0–14 let) rozložena během celého kalendářního roku rovnoměrněji. Maximum bylo v březnu, minima byla dvě – jedno v létě v červnu a červenci, druhé v listopadu.

²⁰⁰ Veverková, S.: *Populace ...*, Příloha 4, tabulky 20,21,22.

6. Přirozená měna židovského obyvatelstva jižní Moravy v letech 1784–1850

6.1. Charakteristika sond, přístup ke zpracování

Ke studiu přirozené měny obyvatelstva židovského vyznání bylo využito stejného přístupu, technik a postupů jako v případě zpracování přirozené měny katolické majoritní populace. Jde však o mapování situace u populace, která byla vystavena silnému tlaku právě z hlediska reprodukčního chování : ne všichni mohli uzavírat sňatky a mít děti, řada mladých lidí v důsledku toho emigrovala do ciziny, existovaly neoficiální sňatky, konkubináty, volné vztahy a z nich narozené nemanželské děti. Důležité bylo i to, že tato praxe byla pro židovské obyvatelstvo nastolena v době, kdy se již katolické matriky jeví jako spolehlivý pramen.

Výběr vhodných matrik židovských obcí na Moravě, které jsou dnes uloženy ve Státním ústředním archivu v Praze, byl omezen skutečností, že dnes zachované židovské matriky představují pouhé torso. Byly vybrány a standardně zpracovány židovské matriky Podivína, Ivančic a Bučovic.¹

Podivín byl zvolen vzhledem k tomu, že má dochované všechny tři řady matrik od roku 1784 zdaleka ne jen do poloviny 19. století, tzn. nabízí možnost rekonstrukce přirozené měny v dlouhých časových řadách, což je pro historického demografa ideální situace, dále proto, že se v agendě vrchnostenského úřadu panství Břeclav (Moravský zemský archiv) dochovala řada archiválií vztahujících se k tamním židům, a konečně proto, že existují (v archivu Židovského muzea v Praze) kontrolní matriky.²

Podivín byl ochranným municipálním městem, které vzniklo před rokem 1222 a bylo původně městem královským. Markrabě Jošt zastavil v roce 1400 město s rychtou, mýtem a židy Heraltovi z Kunštátu. V roce 1559 koupili

¹ Excerpované židovské matriky se nacházejí ve SÚA v Praze, Ivančice–sign.: 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635; Podivín–sign.: 1593, 1594, 1597, 1600, 1601, 1602; Bučovice–sign.: 169, 170, 171, 172, 173.

² V MZA v Brně se dochovaly např. seznamy všech podivínských rodin s uvedením starých a nových jmen po vydání dekretu z podzimu roku 1787, dále soupis z roku 1792 atd. V archivu Židovského muzea v Praze se nalézají oddací a úmrtní kontrolní matriky pro Podivín (bez signatur).

Podivín Žerotínové a přičlenili ho k panství Břeclav, vznikla zde bratrská, novokřtěnecká a židovská obec. V průběhu třicetileté války bylo město značně zničené, což se projevilo na poklesu jeho významu. Židovská obec čítala ve 30. letech 19. století 437 židů.³

Výběr druhé sondy – Ivančic - rovněž ovlivnilo dochování židovských matrik pro léta po roce 1784. K dalším významným faktorům náleželo, že v projektu rekonstrukce přirozené měny katolického obyvatelstva se zpracovalo obyvatelstvo Ivančic, naskytla se tak možnost oba soubory porovnat.

Ivančice, původně markraběcí hrad, se staly po roce 1476 poddanským městem Pernštejnů. V 16. století existoval ve městě významný sbor Jednoty bratrské, v níž působil biskup Jan Blahoslav, který tu založil tiskárnu i akademii. Od konce 15. století byla v Ivančicích spolehlivě doložena početnější židovská obec. Šlo patrně o židy vypovězené roku 1454 z Brna. Do poloviny 19. století zde sídlila vyšší náboženská židovská škola–ješiva. V roce 1618 žilo ve městě 19 rodin, v roce 1791 tu byly zjištěny 533 osoby, které představovaly 48,0 % všech obyvatel hrazeného města, k roku 1834 měla obec 877 členů.⁴

Třetí sondou se stala židovská obec v Bučovicích. I v tomto případě rozhodla existence matrik od roku 1784. Bučovice - poddanské městečko se zámek - tvořily součást bučovského panství. Předpokládá se, že tu židé žili před polovinou 15. století, po roce 1454 se v Bučovicích pravděpodobně usadilo několik brněnských židovských rodin. V 17. století evidovaly lánské rejstříky 20 židovských domů, v 18. století se v městečku konalo několik zemských rabínských synod. V roce 1597 se připomíná 8 rodin, v roce 1798 tu žila 81 rodina, v roce 1834 bylo zjištěno 496 židů, kteří představovali 20 % všech obyvatel sídla. V roce 1850 celé místní ghetto vyhořelo.⁵ Židovská obec zde měla již před rokem 1848 německou židovskou školu.⁶

Zásadním problémem matriční evidence židovské menšiny je úplnost zápisů ve sledovaném období. Do matrik měli být zapisováni jak příslušníci rodin s familiantním číslem, tak i ostatní, tedy celá židovská populace. Praxe však mohla být rozmanitá, v průběhu doby platnosti familiantského zákona se mohla i místně měnit a vyvíjet. Zůstává pak otázkou, jak velká část té které židovské komunity nemohla být zapsána, ačkoliv byla tajně oddána, žila v konkubinátě mající trvalý charakter manželství nebo v krátkodobém volném vztahu, měla děti, umírala. Znalosti charakteristik demografické reprodukce

³ Hosák, L.: *Historický místopis...*, s. 51.

⁴ Kuča, K.: *Města a městečka ...*, s. 503–510.

⁵ *Tamtéž*, s. 388–390.

⁶ Nekuda, Vl. A kol.: *Vlastivěda moravská. Vyškovsko*. Praha 1965, s. 229.

historických populací mohou pomoci jen zdánlivě. Předpokládáme, že v době extenzivní přirozené reprodukce, tedy do počátku demografického přechodu, připadalo v průměru přibližně 43–45 narození, 30–35 úmrtí a 8–9 sňatků na 1 000 obyvatel. Početnost komunit také známe. Na základě porovnání údajů bychom mohli hypoteticky vyslovit první soudy. Situace na Moravě je však ztížena okolností, že v době josefinských reforem bylo v roce 1785 zrušeno židovské soudnictví, v důsledku toho došlo k omezení samosprávy, což vedlo k novému ustavení 52 židovských obcí. Pokud však žili židé na základě povolení například jako nájemci vrchnostenských podniků v jiných sídlech, museli být příslušní do jedné z těchto 52 obcí.⁷ Tzn. jejich počty nemusely odpovídat skutečnému stavu osob v dané lokalitě žijících. Kromě toho byli židé ve srovnání s křesťany mobilnější, řada zápisů se nachází v matrikách jiných bližších či vzdálenějších židovských obcí.

Tři dosud analyzované sondy nevytvářejí dostatečnou základnu k obecnějším výrokům. Kontrolní matriky pro Moravu nejsou systematicky shromážděny ve Státním ústředním archivu v Praze, mohou se dosud nacházet ve fondech velkostatků, případně farních úřadů v různých archivech. Vzájemné srovnání zápisů duplikátů a kontrolních matrik (pro Podivín oddací za léta 1784–1840 a úmrtní pro období 1784–1826), bylo překvapující–kontrolní matriky můžeme považovat za kopie. Lze vyslovit domněnku, na základě jen jednoho příkladu však velmi „křehkou“, že praxe mezi Čechami a Moravou se rozcházela (v Čechách byly události zapisovány zčásti do originálů a zčásti do kontrolních matrik podle libovůle rabína nebo kantora, neboť evidence byla vedena židovskou obcí, nikoliv podle předpisu). Nemusela však být rozdílná zcela, protože dosud nemáme k dispozici ani jednu kontrolní matriku rodnou, která je v daném kontextu nejdůležitější.

Zjištěná úroveň porodnosti, úmrtnosti a sňatečnosti byla ve srovnání s majoritní populací zřetelně nižší. Domnívám se, že část židovské populace zůstávala mimo matriční registraci a že tato část mohla kolísat. Kromě toho mohla být různá případ od případu.

6.2. Sňatečnost a skladba podle rodinného stavu a věku

V éře tzv. úředního antisemitismu se rakouský stát pokoušel různými diskriminačními opatřeními omezovat sňatečnost židovského obyvatelstva. Základními akty se stalo stanovení numeru clausu a vydání familiantského zákona

⁷ Bránský, J.: *Židé v Boskovicích ...*, s. 85.

v roce 1726, v jejichž důsledku docházelo k redukcím počtu obyvatel židovských ulic a ghett. Např. v Boskovicích nastal pokles lidnatosti od roku 1727 do roku 1748 o 152 osob. Protože zákon připouštěl i výjimečné udělení familiantu, byla lidská přirozenost vystavována zkouškám. Rozšířila se nedůstojná praxe úplatků. Familiantský zákon rovněž stanovil, že rodinné místo smí získat až syn familianta po dosažení plnoletosti, která byla stanovena u mužů na 24 let, u žen na 18 let. Tento zásah byl mimořádně krutý s ohledem na patriarchální ráz rodinného života židů, na tradiční početnost rodin, která měla být jejich oporou v diaspoře a zárukou přežití. Židovští ženiši bývali podle jejich zvyklostí vždy mladší, stejně tak nevěsty. Ani familiantské místo nejstaršího nebo jediného syna nebylo samozřejmostí, muselo se o ně složitě a poníženě žádat. Od roku 1786 se stala znalost němčiny nutnou podmínkou pro povolení sňatku, kromě toho se žadatel musel prokázat řadou dalších dokladů (např. o dosaženém vzdělání, atd.). Obtíže a těžkosti spojené se získáním povolení k sňatku přesvědčivě dokládá žádost Michla Aschera k vrchnosti ve věci sňatku jeho dcery Handele a o přijetí jejího budoucího manžela a zetě žadatele do pravomoci vrchnosti v Boskovicích ze dne 20. dubna 1743 (přeloženo z němčiny).

„Vaše vysoká říšskohraběcí excelence, vysoce urozený říšský hrabě, nejmilostivější a nejlaskavější hrabě a pane!

Vaši vysoce říšské hraběcí excelence nejponíženější poddaný poslušně prosí za prominutí své opovázlivosti. Mé dceři Handele se naskytl ženich jménem Heršl Moyses, narozený v Uhrách, který je dosti zámožný jurista a už dlouhou dobu se zde zdržuje a dobře si vede, také plánovanou svatbou se chce dostat do zdejšího područenství. Za tohoto bych chtěl šťastně provdat svou dceru a tak ji dobře zaopatřit, také bych mu chtěl odkázat svou koželužnu, to však závisí jen a jedině na nejmilostivějším povolení Vaší vysoké hraběcí excelence.

Proto i se ženichem padáme nejponíženěji, nejoddaněji k Vaším nohám úpěnlivě prosíme, aby Vaše excelence ráčila nejmilostivěji udělit tuto poctu ke zdaru mé dcery a přijala do své milosti ženicha do zdejšího poddanství. Poníženě se utěšuji, že dojde k tomuto nejmilostivějšímu rozhodnutí a zůstávám v nejhlubší pokoře Vaší vysoké říšské hraběcí excelence oddaně, věrně a poslušně poddaný Žid z Boskovic Michl Ascher.“⁸

Domnívám se, že žádost nepotřebuje další komentáře.

Z našich sond bylo nejvíce sňatků uzavřeno v nejlidnatějších Ivančicích, méně v Podivíně, nejméně v Bučovicích. Byly evidovány sňatky, kde nevěsta měla 15, 16 let, tzn. praxe se opět poněkud lišila od litery zákona. Tyto případy však byly ojedinělé a zřejmě svou konkrétní situací mimořádné. Z více než 70 %

⁸ Bránský, J.: *Židé v Boskovicích ...*, s. 75–76.

převažovaly první sňatky, druhé a další byly frekventovanější bezprostředně po obdobích velkého vymírání (epidemie). V Podivíně se podíl protogamních sňatků pohyboval mezi 61 % až 79 %. Do počátku 20. let 19. století bylo procento prvních sňatků nižší (přes 60 %), od 20. let se zvýšilo na téměř 80 %. Svou strukturou i vývojem odpovídala sňatečnost poměrům v majoritní populaci.

Tab. č. 25 : Typy sňatků židovské populace v Podivíně (udáno v %)

Časové období	1.sňatky	2.a další	Celkem
1784–1790	73,3	26,7	100,0
1791–1800	68,4	31,6	100,0
1801–1810	60,6	39,4	100,0
1811–1820	65,0	35,0	100,0
1821–1830	79,3	20,7	100,0
1831–1840	76,7	23,3	100,0
1841–1845	73,3	26,7	100,0
Celkem	71,7	28,3	100,0

V Holešově bylo na konci 40. let 19. století sezdáno 38 židovských párů, z nichž bylo 31 protogamních (82 %), zbývajících 7 palingamních (18 %). Zajímavá je struktura druhých a dalších manželství. V 5 případech byl jeden z partnerů ovdovělý, jeden pár byl tvořen oběma ovdovělými a jeden pár sestával z vdovce a rozvedené ženy. Křesťané v Holešově uzavřeli 83 manželství, 62 byla protogamní (75 %), 21 palingamní (25 %). Z palingamních v 16 manželstvích byl jeden z partnerů ovdovělý, v 5 případech oba.

O nuptialitních poměrech v Holešově v uvedené době dobře vypovídá srovnání židů s křesťany podle věku při uzavření prvního manželství. Zatímco v křesťanské populaci bylo ve venkovském městě možné, že se vdávala děvčata již do 20 let věku (13 %), mezi židy při platnosti familiantského zákona to možné téměř nebylo (je uveden jediný případ). Křesťanské dívky se nejčastěji vdávaly ve věku 20–24 let, zatímco židovky více mezi 25–29 roky, ale ještě poměrně hodně ve věku 30–34 let, více než ve věku 20–24 let. Při prvním sňatku bylo nejstarším křesťanským nevěstám 35–39 let, židovským jen do 35 let. Křesťané se již více ženili ve věku 20–24 let, vrchol sňatečnosti se nacházel ve věku 25–29 let, i když jistou četnost měli i mládenci vstupující do manželství starší než 30 let. Židé poprvé uzavírali sňatek ve věku 25–29 let, častěji však ve věku 30–34 let, nejstarší ve věku 35–39 let. Tento dílčí rozbor svědčí o situaci z konce 40. let 19. století, kdy již obecně mezi židy i křesťany docházelo ke zvyšování věku vstupu do prvního manželství, nelze ho generalizovat.

V bučovských matrikách se objevují sňatky obou partnerů nemanželského původu, což můžeme chápat jako důkaz zápisů i osob z řad „nefamiliantů“. Objevovaly se také frekventovanější sňatky, při nichž byla žena starší než muž.

V Holešově u sňatků dvou svobodných židů byl ze dvou třetin muž starší než žena, opačně ve 23 % případů, rovnost věku byla zaznamenána v necelých 10 %. U holešovských křesťanů byl manžel starší než manželka v 74 % párů, opačně v 19 % případů, stejně staří byli v 8 % manželství. Židovská populace byla v tomto ohledu podobná křesťanské, neexistovaly podstatnější rozdíly, i když majoritní společnost si mohla dovolit být tradičnější a konzervativnější, více u ní převažovalo schéma starší muž, mladší žena. Tato situace ostatně také souvisela s rozdílným sňatkovým trhem nevěst a užší možností výběru v židovských komunitách. Je ovšem třeba si na druhé straně uvědomit, že židé udržovali obchodní, společenské a rodinné kontakty v širokém okruhu Moravy i sousedních zemí.

Analyzované sondy nás o tom zpravují, evidují sezdávané snoubence z nejrůznějších míst. Nejčastěji však pocházeli ženich i nevěsta z jedné obce, frekventovaněji se objevovaly případy, kdy ženich pocházel z místa bydliště a nevěsta se přivdala. Párů, u nichž by ženich následoval nevěstu do místa jejího bydliště, bylo málo a bývaly vždy výjimečné. Např. v Holešově ve 40. letech 19. století pocházela polovina židovských párů z města, ve 42 % byl ženich z města a nevěsta odjinud a pouze v 6 % případů se muž přiženil. Tyto proporce souvisely s familiantskými místy, nutily totiž mladé muže zůstat tam, kde měli systemizované místo. V oddacích matrikách byli přiženění muži pokládáni za cizí a byla uváděna obec, kam patřili. Nevěsty pocházely obvykle z okolních i vzdálenějších moravských židovských obcí – z Lipníka nad Bečvou, Uherského Ostrohu, Tovačova, Strážnice, Boskovic, Prostějova atd. Za zmínku stojí ojedinělý případ povolení k sňatku bez familiantského místa, které obdržel, nepochybně díky svému postavení, v roce 1848 33 letý „k. k. Finanzwachoberaufseher“ Franz Knopfmacher, syn familianta č. 37 Emanuela Knopfmachera.⁹ Holešovští křesťanští snoubenci byli rovněž z poloviny místní, z jedné čtvrtiny byla nevěsta z města a ženich se přiženil, jen ve 14 % párů tomu bylo naopak. Vyskytly se i sňatky, u nichž byli oba partneři odjinud.¹⁰

Průměrný věk vstupu do protogamního manželství se ve všech zkoumaných obcích do poloviny 19. století zvyšoval, obdobně jako u majoritní populace. Např. v Podívíně činil u mužů v 80. letech 18. století 25 let, ve 40. letech 19. století 28,0 let. Nevěsty měly na konci 18. století 22,0 let, v polovině minulého století 23,9 let. U palingamních sňatků (druhá a další manželství jednoho z partnerů nebo obou) rovněž věk vzrůstal, u mužů z 37 na 41,5 roku, u žen ze 40 na 53 roku. V průběhu desetiletí však u palingamních sňatků věk

⁹ Marada, M.: *Několik pohledů*, s. 10–11.

¹⁰ Tamtéž, s. 11.

prudce kolísal, obvykle do 40–44 let. Čtyřicátá léta byla výjimečná, při nízké četnosti mohlo nastat velké zvýšení průměrného věku.

Tab. č. 26 : Průměrný věk vstupu do manželství židovské populace v Podivíně

Časové období	1. sňatky		2. a další		Celkem	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
1784-1790	25,4	22,0	37,0	40,0	26,0	24,1
1791-1800	24,8	23,9	38,0	33,5	26,8	25,9
1801-1810	24,6	22,3	43,2	36,0	31,6	24,1
1811-1820	24,6	21,1	44,7	39,3	30,6	24,7
1821-1830	24,4	22,3	51,0	44,0	29,9	24,6
1831-1840	27,8	22,6	36,4	33,4	29,9	23,5
1841-1845	28,0	23,9	41,5	53,0	31,6	26,0

Pro židovskou komunitu v Podivíně se dochovaly jmenné seznamy konskripce z roku 1760 s uvedením rodinného stavu a věku.¹¹ Komunita měla 227 osob, z toho 121 (53 %) mužů a 106 (47 %) žen, protože děti do jednoho roku bylo zapsáno jen několik, zřejmě nebyly uvedeny všechny. V obci žilo poměrně vysoké procento svobodných – 103 osoby (45 %), mezi nimiž bylo 59 mužů a 44 žen, převážně dětí do 14 let. Více než polovina osob žila v manželství – celkem 59 ženatých mužů a 59 vdaných žen. Dále byly zapsány 3 vdovy a 3 muži bez uvedení rodinného stavu. Z této stručné bilance malé židovské obce vystupují jasně do popředí kontury rodinného života a bytostná potřeba židů žít v rodině a mít děti. Jejich kultura a tradice byly odlišné od křesťanských, definitivní celibát pro ně nepředstavoval hodnotu. V seznamu bylo zapsáno 61 úplných i neúplných rodin, z toho 47 manželských párů s dětmi, 12 párů bez dětí, 2 vdovy žily s dětmi.

Tab. č. 27 : Skladba rodin v Podivíně v roce 1760

Typ rodiny	Počet	Podíl v %
manželský pár bez dětí	12	19,7
rodiny s 1 dítětem	18	29,5
rodiny se 2 dětmi	16	26,2
rodiny se 3 dětmi	10	16,4
rodiny se 4 dětmi	4	6,6
rodiny s 5 dětmi	1	1,7

V monografii o židech v Boskovicích zveřejnil J. Bránský výsledky soupisu z 31. 1. 1764. Bylo sečteno 1096 osob, z nichž bylo 1063 místních,

¹¹ Soupis je uložen ve fondu velkostatku Podivín (Kostl) v MZA v Brně.

zbytek tvořili sloužící z mimoboskovických panství. V ghettu žilo 315 familií, tzn. na jednu rodinu připadalo jen 3,5 členů. Protože se počet židovských oby-

Tab. č. 28 : Věková skladba židů v Podivíně v roce 1760 (udáno v %)

Věková skupina	Muži	Ženy	Celkem
0–4	17,4	8,5	13,2
5–9	14,0	7,5	11,0
10–14	8,3	15,1	11,5
15–19	6,6	9,4	7,9
20–24	3,3	6,6	4,9
25–29	7,4	12,3	9,7
30–34	9,9	9,4	9,7
35–39	10,7	13,2	11,9
40–44	9,1	4,7	7,0
45–49	4,1	5,7	4,9
50–54	1,7	1,9	1,7
55–59	2,5	1,9	2,2
60–64	5,0	3,8	4,4
Celkem	100	100	100

Pramen : Soupis židovského obyvatelstva, MZA v Brně, Fond velkostatek Podivín

vatel zjišťoval častěji, je možno doložit, že z obce v důsledku platnosti familiantských zákonů stále odcházeli lidé – v průběhu 18 let např. 278 osob. Emigrace byla jednou z možností, jak tyto nenormální poměry zvládat, projevovala se v každé obci. Soupis obsahuje i věkové složení populace a její rodinný stav.

Tab. 29. Skladba židovské populace v Boskovicích v roce 1764 podle pohlaví, věku a rodinného stavu

Věk	Muži		Ženy	
	svobodní	ženatí	svobodné	vdané
1–15	145	-	134	-
15–20	76	-	71	-
20–40	22	187	20	182
40-50	2	76	1	76
50 a více let	1	51	1	51
Celkem	246	314	227	309

Z přehledu je patrná mírná početní převaha mužů 51 % na 49 % žen, ale především jiné rodinné poměry než u majoritní populace. Do 20 let věku, na rozdíl od křesťanského obyvatelstva, byli v obci všichni svobodní. Protože nezjistíme konkubináty, musíme předpokládat, že tomu tak skutečně bylo.

U 20–40 letých, kde se nachází těžiště plodnosti, bylo 90 % ženatých mužů a vdaných žen a pouze 10 % svobodných. V kategorii 40–50 letých již byly všechny ženy vdané až na jednu svobodnou, muži z 97 % ženatí, obdobně u osob starších 50 let byla uvedena jedna svobodná, muži pak byli z 98 % ženatí a v obci se nacházel jediný svobodný muž starší 50 let. V daném kontextu je důležitá i ta okolnost, že na archu obsahujícím výše uvedené informace se nacházely aktuální v daném roce proběhnuvší demografické události – záznamy o narození dětí, o úmrtích a sňatcích, tzn. můžeme vypočítat hrubé míry. Jsou ve srovnání s hodnotami vypočtenými za celou Moravu výrazně vyšší a mohou odrážet skutečnou situaci v daném roce, i když u všech tří jevů jsou až mimořádně vysoké – porodnost se rovná 56 ‰, úmrtnost 43 ‰ a sňatečnost 12 ‰.¹²

Konskripce duší v roce 1754 zachytila věkovou skladbu křesťanského i židovského obyvatelstva s přihlédnutím k rodinnému stavu. Zrcadlí odlišnosti a rozdílnosti rodinných poměrů obou populací. Židé na Moravě na rozdíl od křesťanů žili ve věkové kategorii 20–40 letých v mnohem větší míře ve stavu manželském. Židovští muži byli v 94 % ženatí, zatímco křesťanští jen v 76 %, židovky byly z 96 % vdané, křesťanky v 79 %. Ve věkové skupině 40–50 letých byla u mužů již situace stejná – židé 96 %, křesťané 95 %, projevíly se naopak odlišnosti ve skupině žen – židovky byly i v tomto věku ve větší míře vdané – 90 %, křesťanky méně – 83 %. Padesátiletí a starší židé i křesťané žili především jako ženatí v rodinách ve více než 90 % případů, starší a staré židovky i křesťanky již méně – židovky byly v této kategorii v nejmenší míře vdané – 81 %, křesťanky v ještě menší 73 %, neboť mezi nimi přibývalo vdov.

Poměry v jednotlivých krajích se zásadně neodlišovaly od obecné situace na úrovni zemské. V Brněnském kraji žili židé ve všech věkových kategoriích od 20 let ve stavu manželském v téměř veškeré své početnosti (94–97 %), ženy nejvíce ve skupině 20–40 let (97 %), nejméně ve věku od 50 let výše (81 %). Křesťanky zůstávaly z jedné pětiny svobodné a ovdovělé již od 20 let věku a starší 50 let až z jedné třetiny.

Ve Znojemském kraji vládly poměry obdobné, jen vdaných židovek nacházíme méně ve starším věku (od 50 let 76 %). Rovněž ženy z majoritní společnosti byly evidovány ve všech kategoriích věku častěji svobodné a ovdovělé, nejvíce nejstarší z více než jedné třetiny.

Židé v Jihlavském kraji náleželi v nejvyšší míře ze všech regionů jižní Moravy k ženatým – do 40 let v 90 %, starší všichni, ženy sice jak to bylo obvyklé poněkud méně, přesto v největším měřítku. I staré ženy z 89 % žily v

¹² Bránský, J.: Židé v Boskovicích..., s. 79–80.

manželství. Křesťané naopak měli vůbec nejméně ženatých mužů v kategorii do 40 let věku, starší muži již z více než 90 % patřili k ženatým. Svobodné a ovdovělé ženy ve věkové skupině 20-40 letých tvořily téměř jednu třetinu, ve vyšším věku jednu pětinu.

Na Hradištsku vládly poměry velmi se blíží brněnským u mužů, ženy měly neobvykle velký podíl svobodných a ovdovělých v kategorii 40–50 letých – 32 %. Mezi křesťanským obyvatelstvem se nacházelo relativně nejméně svobodných a ovdovělých ve všech věkových skupinách. V tomto směru představuje oblast moravsko-slovenského pomezí i v rámci jižní Moravy jedinečný region.

Je pravděpodobné, že reprodukce židovského obyvatelstva vzhledem k rodinným poměrům daným náboženstvím, kulturními zvyklostmi i jedinečností života v diaspoře vedla ve srovnání s majoritní společností k rychlejšímu růstu početnosti, s minimálním podílem osob v definitivním celibátu. Toto se dělo i přes platnost familiantského zákona a ve svých důsledcích vedlo k emigraci.

Tab.č. 30 : Skladba židů na Moravě podle věku, pohlaví a rodinného stavu a krajů v roce 1754

Kategorie věku	Muži		Ženy	
	svob., ovd.	ženatí	svob., ovd.	vdané
Morava celkem				
20–40	5,6	94,4	4,0	96,0
40–50	3,6	96,4	9,8	90,2
50 a více	8,3	91,7	18,8	81,2
Brněnský kraj				
20–40	2,7	97,3	3,0	97,0
40–50	2,8	97,2	7,3	92,7
50 a více	5,6	94,4	18,7	81,3
Znojemský kraj				
20–40	9,8	90,2	5,1	94,9
40–50	1,1	98,9	13,7	86,3
50 a více	7,3	92,7	24,3	75,7
Jihlavský kraj				
20–40	10,9	89,1	4,0	96,0
40–50	-	100	8,5	91,5
50 a více	-	100	11,4	88,6
Hradištský kraj				
20–40	1,8	98,2	1,1	98,9
40–50	3,2	96,8	31,8	68,2
50 a více	7,5	92,5	18,6	81,4

Pramen : Dvořáček, Fr. : Soupisy..., VI/1925, s. 350

6.3. Vývoj počtu narozených dětí, aktuální manželská plodnost

Před rozbohem reprodukce židovské populace je nutné ověřit spolehlivost židovských matrik, alespoň pomocí dostupných nástrojů. Jedním z nich je vitální index (počet narozených dětí připadající na počet zemřelých osob). Ten se u všech tří sond téměř po celé sledované období pohyboval na hodnotách do 1,5. Protože úmrtní matriky končí ve všech případech rokem 1846 a v Ivančicích i rodné, je nutné pozorování ukončit již tímto rokem. Nejnižší hladiny dosahoval vitální index v Ivančicích, kde se pohyboval v rozmezí 1–1,22. V Podivíně byl poněkud vyšší, s většími výkyvy v jednotlivých desetiletích. Ve druhé dekádě 19. století díky značnému poklesu zemřelých vzrostl index na 1,92. Je možno usuzovat, že šlo o podregistraci. Velmi podobný průběh registrují matriky i v případě Bučovic, kde ke vzrůstu indexu na hodnotu 2,05 došlo rovněž ve druhém desetiletí 19. století díky poklesu počtu zemřelých. Protože jde o soubory o malé četnosti, již drobné rozdíly mohou způsobit výkyvy ukazatelů. Za celé sledované období však vitální index dosahuje úrovně 1,05–1,27, což může svědčit pro značnou úplnost registrace.

Dalším možným ověřením kvality matriční registrace je zjištění počtu narozených dětí na počet uzavřených sňatků. I v tomto případě je kvalita získaných dat ovlivněna malou četností souborů. Zdá se, že v éře familiantských čísel, kdy byla státem regulována sňatečnost a ženit se směl jen nejstarší syn familiaanta, se počet sňatků skutečně snižoval ale za současného vzestupu počtu konkubinátů nebo sňatků sezdaných jen rabíny, které mohly být na veřejnosti považovány za konkubináty. Počet dětí na jeden sňatek se pohyboval v rozmezí 4,1–6,1, v průměru za celé sledované období 5,14, a odpovídal tak více méně poměrům u majoritního obyvatelstva. Ani tento ukazatel nemusí přesně odpovídat skutečnosti, protože nevíme jaká byla podregistrace narozených. V rámci jednotlivých sond jsou výkyvy výrazně větší. Relativně nejmenší u ivančických židů (3,7–6,3 dítěte na jeden sňatek), větší v Bučovicích (3,0–8,3), největší v Podivíně (3,9–9,4). Lze je zřejmě přičíst na vrub jak nízkým číslům, tak mimořádnému režimu při uzavírání židovských manželství.

Od roku 1792 máme dochovány díky péči Fr. Dvořáčka řadu, třebaže neúplnou, počtu sňatků za celou Moravu, pro rok 1803 i počty narozených a zemřelých. Vitální index pro tento rok činil 1,3, na jeden sňatek připadlo 4,5 narozených dětí, tzn. obě data korespondují s poměry u majoritní populace. Protože rovněž známe počet židovského obyvatelstva Moravy pro rok 1803, můžeme přibližně vypočítat hrubé míry porodnosti, úmrtnosti a sňatečnosti. Výsledky jsou hluboce pod úrovní, která je pro tento typ populace a danou dobu obvyklá. Hrubá míra porodnosti dle těchto dat činila 24,9%, sňatečnosti 5,6% a

úmrtnosti 19,2‰. Je tedy více než zřejmé, že vstupní data neodpovídají skutečnosti. Pokud počet židů na Moravě se alespoň přibližně blížil realitě, pak číselné údaje o narozených, zemřelých a sezdaných naprosto neodpovídají pravdě, jsou hluboce podhodnocené a naznačují, že v době platnosti familiant-

Tab. č. 31 : Přirozená měna židovské populace v Ivančicích, Bučovicích a Podivíně v letech 1784–1846

Časové období	Sňatky (S)	Narození		Zemřelí (Z)	Př. přír. (N-Z)	Vitální index N/Z	N/S
		počet (N)	index růstu*				
Ivančice							
1784–1790	31	134	63,8	120	14		4,32
1791–1800	45	210	100,0	194	16	1,08	4,66
1801–1810	50	183	87,1	170	13	1,07	3,66
1811–1820	44	193	91,9	192	1	1,00	4,38
1821–1830	35	222	105,7	181	39	1,22	6,34
1831–1840	48	226	107,6	215	11	1,05	4,70
1841–1846	42	174	82,9	99	.	.	4,14
Bučovice							
1784–1790	26	78	55,3	64	14	1,21	3,00
1791–1800	17	141	100,0	94	47	1,50	8,29
1801–1810	24	126	89,4	119	7	1,05	5,25
1811–1820	28	154	109,2	75	79	2,05	5,50
1821–1830	31	153	108,5	101	52	1,51	4,94
1831–1840	29	194	137,6	142	52	1,36	6,69
1841–1850	13	175	124,1	89	86	.	.
Podivín							
1784–1790	15	83	57,6	76	7	1,09	5,53
1791–1800	19	144	100,0	104	40	1,38	7,57
1801–1810	33	131	91,0	127	4	1,03	3,96
1811–1820	20	188	130,6	98	90	1,92	9,40
1821–1830	29	211	146,5	146	65	1,44	7,27
1831–1840	60	235	163,2	242	-7	0,97	3,91
1841–1850	15	293	203,5	163		.	.
Celkem							
1784-1790	72	295	59,69	260	35	1,13	4,09
1791-1800	81	495	100	392	103	1,26	6,11
1801-1810	107	440	88,9	416	24	1,05	4,11
1811-1820	92	535	108,1	365	170	1,46	5,81
1821-1830	95	584	117,9	428	156	1,36	6,14
1831-1840	137	655	132,3	499	56	1,09	4,78
1841-1850	74	642	129,7	351			

*1791–1800 = 100

ského zákona nelze pracovat s celozemskými daty, neboť výkazy pro zemské a státní úřady a orgány byly pravděpodobně vědomě zkreslované.

Teprve od roku 1828 jsou dochována data přirozené měny židovské populace a počty židovských obyvatel pro každý rok za celou Moravskoslezskou zemi. Hrubé míry vypočtené na jejich základě jsou však stále enormně nízké, tzn. nemohou zdaleka vypovídat o celé reprodukci. Úroveň hrubé míry sňatečnosti se pohybuje mezi 3,9–6,3 ‰, porodnosti mezi 26,6–28,6 ‰ a úmrtnosti mezi 17,5–28,6 ‰. Dokládají záměrné zkreslování dat tak, aby odpovídaly zákonným ustanovením.¹³ Data o přirozené měně sumarizovali a zasílali na krajské úřady rabíni, počty obyvatel byly sledovány v rozsahu panství, data poskytovaly vrchnostenské kanceláře.

V úhrnu židovské populace zachycené matrikami lze v závěru 18. století sledovat vzestup počtu narozených dětí, tzn. stejnou tendenci jako u přirozené měny křesťanského obyvatelstva v této době. V prvním desetiletí 19. století v souvislosti s napoleonskými válkami se i v židovských matrikách ve všech sondách projevil přibližně stejný pokles vyjádřitelný deseti indexovými body. Ve druhé dekádě nastal prudký růst, nejdynamičtější v Podivíně, nejmírnější v Ivančicích. I dvacátá léta byla v židovských rodinách příznivá, i když růst narozených dětí byl mírnější než v majoritní populaci. Ve třicátých letech, která byla na úrovni našich lokalit překvapivě příznivá, nezpůsobila opakovaná epidemie cholery podstatnějších ztrát. Po celé sledované období byl nejintenzivnější růst počtu narozených dětí v Podivíně, kde se za šedesát let počet narozených zdvojnásobil. Hodnoty jen nepatrně rostly v Ivančicích a obdobně i v Bučovicích, kde se do počátku 40. let počet narozených zvýšil zhruba o jednu třetinu v porovnání s počátkem pozorování (1784–1790). Právě s ohledem na nestejný průběh křivky porodů v těchto lokalitách lze předpokládat, že registrace narozených nebyla úplná, zejména nebyly důsledně zapisovány nemanželské děti, rozsah podregistrace však zatím není možné blíže upřesnit.

6.4. Nemanželské děti

Při excerpce rodných matrik se setkáváme s nesystematickou a nedostatečnou registrací nemanželských dětí. Zprvu se nedají jednoznačně

¹³ Data o vývoji počtu židovských obyvatel zveřejnil Fr. Dvořáček ve svých *Soupisech obyvatelstva...*, roč. VII, Praha 1926, s. 164 (přehled počtu židů v českých zemích), data o přirozené měně židů v letech 1785–1859 byla publikována V. Sekerou v práci *Obyvatelstvo českých zemí...*, I.díl, tab.č. 26, s. 138–143.

identifikovat, protože příslušná rubrika nebyla vůbec vyplněna, ale otec uveden byl; takové děti jsem za nemanželské nepovažovala. Později se objevují dosti často. Buď jsou zapisovány chronologicky v rámci manželských dětí nebo jsou evidovány ve zvláštním oddíle, zpravidla v zadní části matriky. Dosti významné místo mezi nimi zaujímaly děti, které byly dodatečně legitimovány po zrušení familantů, nebo při získání familantského místa. Vzhledem k tomu, že familantský zákon platil pro celé období pozorování, je pravděpodobné, že ve skutečnosti nešlo o nemanželské děti, ale o děti, které se narodily v rodinách, které formálně ze zákona neexistovaly (např. druhorozeného a dalšího syna, kteří nemohli získat familantské místo). Mladí lidé vždy neemigrovali, v případě uzavření sňatku byli církevně sezdáni rabíny, ale děti z těchto vztahů narozené byly oficiálně nemanželské. Proto také v řadě případů je otec i v této době na rozdíl od křesťanských matrik uveden a zapisovatelé mnohdy prostě záměrně přehlédli řádné, tj. pravdivé, vyplnění všech matričních rubrik a kolonku původu nevyplnili.

Nejdříve (od počátku 19. století) byly registrovány nemanželské děti v Bučovicích. Až do konce 20. let se podílely na celkových počtech narozených cca 16–17%. Ve 30. letech vzrostl jejich podíl na 27 %, ve 40. letech se snížil na 16 %. V Podivíně a Ivančicích jsou v matrikách nemanželské děti zachytitelné až od 20. let 19. století. Jestliže v Podivíně se ve 20. letech rodilo přibližně 11 % nemanželských dětí a ve 30. letech 12 %, pak ve 40. letech tvořily až pětinu všech živě narozených dětí. Nejvýraznější zastoupení bylo v Ivančicích, kde ve 20. letech představovaly 12 %, ve 30. letech již 28 % a ve 40. letech dokonce 29 %. Ve všech osadách byla část dětí později legitimována.

**Tab. č. 32 : Nemanželské židovské děti v lokalitách jižní Moravy
(udáno v %)**

Období	Bučovice	Ivančice	Podivín
1801-1810	3,17		
1811-1820	16,23		
1821-1830	17,64	12,61	11,37
1831-1840	27,31	27,87	12,76
1841-1850	16,57	29,31*	20,81

*za období 1841-1846

M. Marada provedl zajímavé srovnání některých demografických charakteristik významné židovské obce v Holešově s tamním křesťanským obyvatelstvem. Holešovská obec byla na Moravě po Mikulovu, Prostějovu a Boskovicích čtvrtou nejpočetnější s 265 systemizovanými rodinami. I tam se

jako všude jinde rozšířila praxe uzavírání manželství „*pod komínem*“ a v důsledku toho rození podle občanského zákoníku nemanželských dětí. V letech 1847–1849 bylo zapsáno v holešovské židovské matrice celkem 98 dětí, z nichž 23,5 % bylo nemanželských. Za stejnou dobu se narodilo 425 křesťanských dětí, mezi nimi bylo 15,5 % ilegitimních porodů. Jedná se o dobu, kdy podíl nelegitimních porodů majoritní populace stoupal, zvláště ve městech. Když byl zákon o familiantech v roce 1849 zrušen, mohly být tajné sňatky legalizovány. V Holešově je první doklad z 8. listopadu 1849, kdy se již 50 letý Markus Fischer ženil s 53 letou Annou Hofmannovou, která s ním žila jako „*Wirtschafterin*“. Mohl tak dodatečně legitimovat své čtyři děti ve věku 17–28 let.¹⁴

Platnost familiantského zákona se odrážela v židovských rodných matrikách také řadou dodatečných vpisků, kde jsou uváděny narozené děti, vždy je zapsán otec, ale rubrika původu (manželský, nemanželský) není důsledně vyplněna. Tak např. v bučovské rodné matrice byly v roce 1843 zpětně zapsány děti narozené osmi rodičovským párům v minulých letech, celkem 28 dětí. Šlo o dlouhodobé svazky, pro křesťanskou veřejnost vydávané za konkubináty. U jedněch rodičů bylo zapsáno šest dětí, které se narodily v letech 1810, 1814, 1816, 1819, 1821, 1827, u jiných partnerů opět šest dětí s daty narození v letech 1833, 1834, 1835, 1837, 1838, 1840. Je možné, že rodiny byly odhaleny vrchnostenskými úředníky a muselo dojít k dodatečným zápisům.

Naproti tomu v květnu roku 1839 se v rodné matrice Podivína objevily zápisy dětí familianta Abrahama Jellinka. Meziporodní intervaly všech pěti dětí zapsaných jako manželské (1825, 1826, 1828, 1831, 1833), napovídají, že s největší pravděpodobností šlo o všechny děti v tomto čase dané rodině narozené. Je možné, že otec čekal na místo familianta a když ho získal, mohl být proveden dodatečný zápis a děti evidovány již přímo jako legitimní.

V rodných matrikách se rovněž objevují ojedinělé případy porodů žen, které přišly z Uher, což lze snad považovat za důkaz stálých kontaktů těch, kteří emigrovali. V podivínských rodných matrikách se u chlapců sporadicky objevovaly zápisy o provedené obřízce.

Objektivnost a kvalitu matriční evidence můžeme posoudit při porovnání narozených podle pohlaví, protože je známo, že se rodilo a rodí více chlapců než děvčat, přičemž na 1000 děvčat by mělo připadnout 1060 chlapců. Počty chlapců a děvčat tomuto poměru odpovídají u Podivína a Bučovic, v ivančických matrikách je patrná podregistrace děvčat. Stávalo se sice někdy, že zapisovatel chybně zaregistroval pohlaví, zpravidla u ženského jména zapsal

¹⁴ Marada, M.: Několik pohledů na sociální a populační vývoj holešovské židovské obce v 19. století. Zpravodaj Kroměřížského muzea 1, 1989, s. 9–10 (dále jen Několik pohledů).

čárku do kolonky pro muže, ale tyto případy byly zjištěny a nemohly tak zkreslit celkový výsledek.

6.5. Vývoj počtu zemřelých a demografické krize

Počty zemřelých v sumě všech sond nedoznaly od 80. let 18. století do konce 20. let 19. století výraznějších výkyvů. Ve druhém desetiletí se dokonce četnost pohřbů snížila. Samozřejmě otázkou zůstává, jak velká část zemřelých nebyla zaevidována. Při sledování sezonních průběhů událostí se v každé matrice objevovala období, kdy po dobu 3–4–6 měsíců i více nebyla zapsána žádná událost. Domnívám se, že relativně největší podregistrace byla v Ivančicích, které byly nejlidnatější (ve 30. letech zde mělo žít téměř 900 osob), přičemž za více než 60 sledovaných let zde podle úmrtních matrik nenastala demografická krize, pouze se vyskytly mírné sezonní výkyvy. Tato anomálie obzvlášť vynikne při srovnání s křesťanskými Ivančicemi. Absence krize je spíš méně než více pravděpodobná. K drobnějším výkyvům došlo např. v červnu roku 1791, v březnu roku 1794, v lednu a dubnu roku 1806, v březnu a dubnu roku 1808, v dubnu roku 1812 a v únoru roku 1825.

Poněkud jiná situace je zachycena v úmrtních matrikách Podivína. Od konce 80. let 18. století se zde objevovaly sezonní výkyvy spojené s opakovaným zavlečením neštovic. Poprvé v roce 1788, kdy se počet zemřelých zdvojnásobil, a zvýšený počet úmrtí byl registrován v dubnu a v prosinci. Větší počet mrtvých se vyskytoval ještě v lednu a únoru následujícího roku. Znovu se neštovice rozšířily v březnu a květnu roku 1794, počet zemřelých vzrostl čtyřnásobně proti průměru předchozích let. Další výkyv, opět spojený s neštovicemi, byl evidován v roce 1798 v lednu a dubnu.

V novém století neštovice stále sužovaly podivínskou populaci, poprvé podle matriky v roce 1806, zejména v březnu a dubnu, podruhé v roce 1810, tentokrát na podzim v říjnu. Drobnější sezonní výkyvy jsou doloženy pro rok 1825 a 1827.

Největší pohroma však postihla podivínské židy v roce 1831, kdy zde vypukla cholera epidemie, která v jediném měsíci (říjnu) skolila 78 osob. V době nákazy zemřelo od 6. října do 8. listopadu 81 osob, přičemž infekce začínala zcela plíživě jen ojedinělými případy úmrtí, první zvýšení počtu mrtvých nastalo 4. den od jejího počátku, hlavního vrcholu bylo dosaženo mezi 9.–14. dnem, menšího vrcholu 17. den, po něm se dostavilo prudké zmírnění četnosti umírání, které přešlo, jako na počátku, do kadence jednotlivých skouň. Za daný rok se úmrtí vyšplhala na nejvyšší počet za celé sledované období (106 úmrtí). Vzhledem k tomu, že v této době měla mít židovská obec v Podivíně

přes 400 členů a narodilo se jen 19 dětí, nastal prudký pokles lidnatosti komunity. Přesto v následujících třech letech vzrostl mimořádně počet sňatků, tzn. v době epidemie patrně zemřela i řada familiantů, což vedlo k uvolnění familiantských míst a k jejich získání generačně mladšími syny. V dalších čtyřech letech se úroveň úmrtnosti udržovala na nižších hodnotách, aby v roce 1836 opět vzrostla v důsledku nové cholerové nákazy. Počty mrtvých však byly ve srovnání s rokem 1831 zřetelně nižší, zemřelo 38 osob, epidemie se soustředila na měsíce srpen, září a říjen.

Také v bučovických úmrtních matrikách najdeme dva mimořádnější vrcholy. První je spojen s epidemií neštovic v roce 1793, kdy zemřelo 22 osob, mezi nimi 17 dětí, zejména kojenců a dětí do 4 let věku, hlavně v září a říjnu. Druhý byl spojen s cholerovou epidemií roku 1836, kdy zemřelo 51 osob. Umíralo se především v měsíci září, kdy skonalo 32 osob.

6.6. Skladba zemřelých podle věku a pohlaví

Rozbor skladby zemřelých podle věku a pohlaví přináší stejné problémy jako u majoritní populace, tzn. např. úmrtní věk nemusí být uváděn přesně. U malých dětí se v židovských matrikách objevuje často zaokrouhlování na čtvrtě roku, věk ještě menších novorozenců bývá uváděn ve dnech, částech dnů i v hodinách, tzn. jemně a lze-li aplikovat výsledky studia křesťanských matrik, zřejmě i přesně. U dospělých se setkáváme se zaokrouhlováním na věky končící číslicí 5 a 6 (např. 55, 66). V některých úmrtních matrikách se nesystematicky, spíše sporadicky, objevovaly údaje i o hodině smrti, např. že zemřel večer, zemřela v 5 hodin ráno atd.

Ve všech třech obcích připadalo z úhrnu zemřelých zpravidla více než 50 % na děti ve věku 0–14 let. V letech 1784–1800 tvořil tento podíl dokonce 56 %, v první polovině 19. století poněkud klesl na 50 %. Tato situace odpovídá skladbě zemřelých podle věku u majoritní populace v dané době. Rovněž ve shodě s obecným řádem vymírání umíralo v dětském věku více chlapců než děvčat. Věková skupina 15–49 letých se podílela v úhrnu židovských obcí v závěru 18. století na počtech zemřelých 13 %, v letech 1801–1850 její podíl vzrostl na 17 % a představoval tak jednu šestinu. Nastala také změna z hlediska zastoupení pohlaví, umíralo více žen. Podíl osob ve věku 50 a více let mírně vzrůstal; činil-li koncem 18. století 29 %, v první polovině 19. století se zvýšil na 31 %. V této věkové kategorii začala opět převažovat úmrtí mužů, neboť i v židovské populaci stejně jako v majoritní bylo více starých žen než mužů. Ve srovnání s křesťanským obyvatelstvem byl poněkud nižší podíl zemřelých osob reprodukčního věku a naopak vyšší zemřelých osob 50 letých a starších.

Pokud bychom chtěli sledovat rozdíly v úmrtnosti mezi jednotlivými obcemi, nelze si nevšimnout poněkud výjimečné situace v Ivančicích, kde se snížilo zastoupení dětské složky (0-14 let) z 55 % v letech 1784–1800 na dvě pětiny v polovině 19. století. Bylo to způsobeno značným poklesem počtu zemřelých od 20. let 19. století. Otázkou zůstává, zda přitom nešlo o podregistraci úmrtí dívek. Podíl zemřelých ve věku 15–49 let byl v Ivančicích zhruba stejný jako v ostatních židovských obcích, vzrůstal proto podíl osob zemřelých ve vyšším věku (např. ve 20. a 30. letech až na 40 %). Pokud zrcadlí záznamy v matrikách skutečný stav, mohl být tento celkový posun zvyšování podílu úmrtí starších osob způsoben změnami ve skladbě obyvatelstva, přibíváním starších a starých osob a důsledkem familiantského zákona, tzn. menšími počty narozených dětí i nižšími počty zemřelých kojenců a dětí, případně jejich nedůslednou registrací. Opomenout by se však neměla mobilita židů, tzn. i možnost úmrtí dítěte mimo rodnou obec. Ze srovnání s úmrtnostními poměry v jihomoravském městečku Vracově vyplývá výrazně nižší podíl zemřelých dětí ve věku 0–14 let (ve Vracově 63 %) a citelně vyšší zastoupení zemřelých ve věku 50 a více let (ve Vracově 21 %). Kategorie 15–49 letých byla v obou lokalitách svými zemřelými podílově shodná. Současně je však třeba si uvědomit, že Vracov představuje mezi majoritní populací komunitu s velkou porodností v důsledku svateb velmi mladých snoubenců, a proto i lokalitu s velkou frekvencí dětských úmrtí.

Také skladba zemřelých v Bučovicích vykazovala, i když ne v takové míře jako v Ivančicích, ve srovnání s křesťanským Vracovem nižší zastoupení zemřelých dětí, opět s výraznější převahou zemřelých chlapců. Kategorie 15–49 let byla svým procentuálním zastoupením v zásadě shodná. Věková skupina 50 letých a starších se podílela jednou čtvrtinou až necelou jednou třetinou na úhrnu zemřelých s rovnoměrným podílem obou pohlaví

Na podivínské skladbě zemřelých podle věku jsou zřejmé dopady dětských epidemií neštovic z 90. let 18. století, kdy se váha dětské skupiny zvýšila na 65 % a dosáhla tak téměř nejvyššího podílového zastoupení za celé sledované období. Obdobná situace se vytvořila ještě ve 40. letech 19. století, kdy v Podivíně umíraly především děti do 4 let věku na infekční nemoci a podíl zemřelých ve věkové skupině 0–14 let dosáhl svého absolutního maxima – rovnal se 72 %. Zatímco podíl osob zemřelých ve věku 15–49 letých byl srovnatelný s oběma židovskými komunitami, zemřelých osob nad 50 let věku bylo relativně méně (necelá jedna čtvrtina), čímž se situace více blížila majoritní společnosti.

I v židovské populaci, stejně jako v křesťanské, připadala obvykle v průměru polovina na úmrtí dětí ve věku 0–14 let, nejvíce umírali kojenci a děti do

4 let věku. Ze zemřelých dětí do 15 let tvořili kojenci stabilně zpravidla téměř polovinu (48 %), podíl dětí ve věku 1-4 závisel na výskytu epidemií neštovic nebo cholery a pohyboval se mezi 22 % v příznivých obdobích až po 46 % v letech, kdy se tyto epidemie mezi dětmi rozšířily. Ve skupině starších dětí ve věku 5–14 let byla úmrtnost velmi nízká a její podíl byl nejstálejší (v průměru 17 %). Úmrtí dětí do týdne života byla nesmírně málo četná, do konce 18. století netvořila ani jedno procento mezi dětskými zemřelými. Nevíme, jak matriky odráží skutečný stav, lze předpokládat podregistraci. Je pravdou, že četnost případů v 19. století vzrůstala, dokonce ve 20. letech dosáhla 10 %, za celé sledované období 3,4 %. Ve srovnání s křesťanskými populacemi byla nižší.¹⁵

Tab. č. 33 : Skladba dětí zemřelých do 15 let věku (souhrn židovských obcí v Bučovicích, Ivančicích a Podivíně) v letech 1784-1850 (v %)

Časové období	Děti zemřelé ve věku				
	0-6 dní	do 1 roku	1-4 roky	5-14 let	celkem
1784-1790	0,7	42,5	38,1	18,7	100
1791-1800	0,5	37,5	46,1	15,9	100
1801-1810	1,0	50,5	29,6	18,9	100
1811-1820	1,2	46,4	31,1	21,3	100
1821-1830	10,0	52,9	21,4	15,7	100
1831-1840	4,6	52,9	25,7	16,8	100
1841-1850	4,7	54,0	29,6	11,7	100
1784-1800	0,6	39,3	43,2	16,9	100
1801-1850	4,4	51,6	27,3	16,7	100
1784-1850	3,4	48,5	31,3	16,8	100

Zjištěná úroveň kojenecké úmrtnosti byla v zásadě srovnatelná s úrovní v křesťanské populaci. Největší rozdíl byl u časné úmrtnosti (dětí zemřelých během prvního týdne života), která byla v židovském prostředí značně nižší než v majoritní populaci, rovnala se 14,3 promile (v Mašovicích v druhé polovině 18. století činila 26 ‰ u chlapců a 43 ‰ u dívek, v Nových Hvězdlicích v téže době 55 ‰ resp. 34 ‰). Kojenecká již dosáhla 215,6 ‰ a odpovídá úrovni u křesťanské populace stejně jako úmrtnost ve věku 0–4 roky, která se rovnala 345 zemřelých dětí na 1000 živě narozených.

Význam kojenecké úmrtnosti pro celkové úmrtnostní poměry dokládají také data o úmrtnosti kojenců v holešovské židovské populaci ze 40. let 19. století. I tam z celku všech zemřelých připadalo na kojence 21,3 %. V přelidněném ghettu, kde připadal na jeden dům v průměru trojnásobně vyšší

¹⁵ Např. je možno uvést německou populaci Pavlova, kde v letech 1800–1849 připadalo na úmrtí dětí do týdne života 13, 0 % z celku dětské skupiny 0-14 let. Viz Dokoupil, L., Nesládková, L.: Populace Pavlova ..., s. 126.

Tab. č. 34 : Skladba dětí zemřelých do 15 let věku v židovské obci v Bučovicích v letech 1784-1850 (udáno v %)

Časové období	Děti zemřelé ve věku				
	0-6 dní	do 1 roku	1-4 roky	5-14 let	celkem
1784-1790	-	46,9	37,5	15,6	100,0
1791-1800	-	47,2	37,7	15,1	100,0
1801-1810	4,0	49,0	33,3	13,7	100,0
1811-1820	-	61,9	31,0	7,1	100,0
1821-1830	10,0	58,0	22,0	10,0	100,0
1831-1840	4,6	66,2	16,9	12,3	100,0
1841-1850	1,9	59,3	29,6	9,2	100,0
1784-1800	-	47,0	37,6	15,4	100,0
1801-1850	4,2	59,2	25,9	10,7	100,0
1784-1850	3,2	56,2	28,8	11,8	100,0

počet obyvatel vzhledem ke křesťanským domům, se infekce šířily velmi rychle. Typickým jevem židovského bydlení, nejen holešovského ghetta, byl tzv. podílový dům (Anteilhaus). Byl rozdělený na několik oddílů (Abteilung), které představovaly víceméně samostatné bytové jednotky patřící různým majitelům. Ze 49 židovských holešovských domů jen několik nebylo tímto způsobem rozděleno. Nejčastěji byly děleny na dvě až tři části, výjimkou však nebylo parcelování na více částí, dokonce až na deset. I tyto jednotlivé části byly v rukou několika spolumajitelů, z nichž každý vlastnil jedinou místnost, kde žila celá rodina. Existovaly i případy, nejen v Holešově, že jednu místnost obývalo více rodin. Zámožnější židé naopak vlastnili více oddílů v různých domech. Ve 47 domech se tímto způsobem nacházelo 175 samostatných bytových jednotek.

Tab. č. 35 : Skladba dětí zemřelých do 15 let věku v židovské obci v Podivíně v letech 1784-1850 (udáno v %)

Časové období	Děti zemřelé ve věku				
	0-6 dní	do 1 roku	1-4 roky	5-14 let	celkem
1784-1790	-	41,5	36,6	21,9	100,0
1791-1800	-	30,9	51,5	17,6	100,0
1801-1810	-	38,5	43,1	18,4	100,0
1811-1820	1,7	48,3	31,0	19,0	100,0
1821-1830	10,8	44,6	19,3	25,3	100,0
1831-1840	3,9	42,6	34,9	18,6	100,0
1841-1850	6,8	47,0	32,5	13,7	100,0
1784-1800	-	34,9	45,9	19,2	100,0
1801-1850	5,1	44,2	32,1	18,6	100,0
1784-1850	4,1	42,4	34,8	18,7	100,0

K běžné praxi patřilo rychlé střídání majitelů i několikrát během roku, do roku 1850 postihovala tato každodennost i bohaté židovské rodiny. Domy a domky mívaly mnoho různých přístaveb, zvláštních vchodů, malých místností, i sklepy byly hojně využívány k bydlení, k provozním účelům, často bez minimálního hygienického zázemí. Počet obyvatel holešovské židovské obce přitom vcelku rychle rostl – v roce 1762 měla 842 obyvatel a 265 oficiálně uznaných rodin, tzn. jedna rodina měla v průměru 3,17 členů, v roce 1848 již obec čítala 1694 osob. Při takovém způsobu bydlení spojeném s velkou koncentrací lidí bývaly běžné situace, kdy za epidemií vymřely některým rodinám všechny nebo téměř všechny děti. Např. Davidu Wallfischovi zemřelo v roce 1849 během krátké doby šesti týdnů 5 dětí ve věku od 1 do 9 let. V holešovském ghettu byl i chudobinec, kde se rodila i umírala řada dětí, protože se stal místem života těch sociálně nejslabších.¹⁶

Tab. č. 36 : Skladba dětí zemřelých do 15 let věku v židovské obci v Ivančicích v letech 1784-1850 (udáno v %)

Časové období	Děti zemřelé ve věku				
	0-6 dní	do 1 roku	1-4 roky	5-14 let	celkem
1784-1790	1,6	41,0	39,3	18,1	100,0
1791-1800	0,9	36,9	46,8	15,4	100,0
1801-1810	-	61,3	16,3	22,4	100,0
1811-1820	1,2	37,3	31,3	30,2	100,0
1821-1830	9,1	58,4	23,4	9,1	100,0
1831-1840	5,8	58,1	18,6	17,5	100,0
1841-1846	2,4	66,7	21,4	9,5	100,0
1784-1800	1,2	38,4	44,2	16,2	100,0
1801-1846	3,8	55,2	22,3	18,7	100,0
1784-1846	3,0	49,8	29,2	18,0	100,0

V jednotlivých obcích se situace poněkud lišila. Zatímco v Bučovicích tvořil podíl kojenců nejdominantnější položku v celém sledovaném období, rovnal se 56 % s tendencí k růstu, v Podivíně byl v závěru 18. století významnější podíl skupiny 1-4 roky věku, zatímco v 19. století získala největší váhu kategorie kojenců (44 %) a skupina zemřelých dětí ve věku 1-4 roky se dostala na druhé místo (32 %). V Ivančicích se odehrál obdobný proces, tzn. těžiště dětského umírání se přeneslo ze skupiny mladších dětí na kojence. Třetí pořadí zaujaly u všech tří obcí starší děti 5-14 leté, které se podílely na dětské úmrtnosti desetinou až dvacetinou. Úmrtí dětí ve věku do jednoho týdne byla u všech analyzovaných souborů velmi nízká, pohybovala se mezi 1,2-5,2 %.

¹⁶ Marada, M.: Několik pohledů ..., s. 8-12.

6.7. Průměrný věk zemřelých

Pro možnost konfrontace s majoritní populací byly vypočteny průměrné věky zemřelých v židovských komunitách s vyloučením dětské skupiny i spolu s ní. Lze konstatovat, že v obou věkových kategoriích byly jen mírně vyšší, v podstatě podobné s křesťanskou populací.¹⁷ V celku zemřelých měly relativně nejvyšší hodnoty Ivančice, přičemž jejich úroveň vzrůstala. Jestliže na konci 18. století činil průměrný věk u žen 23,6 let, pak do poloviny 19. století vzrostl na 35,5 let, obdobně u mužů z 29,6 let na 33,3 roky. I tyto vyšší hodnoty mají své paralely v křesťanských sondách, zejména na severu Moravy (Sobotín). Mohou být výsledkem místní věkové skladby, migrací i dalších faktorů. Poněkud nižší hodnoty byly vypočteny pro Bučovice s tendencí k růstu v mužské složce z 22,1 na 26,6 let, kdežto u žen se průměrný úmrtní věk příliš neměnil a zůstával na hodnotách kolem 30 let. Relativně v nejnižším věku umírali židé v Podivíně, kde u mužů z 21,5 let v 18. století nastalo zvýšení na 22,6 let v 19. století, u žen z 25,7 došlo k poklesu na 23,8 let. Výsledná čísla byla ovlivňována prudkým snižováním průměrných hodnot v letech dětských infekcí (v Podivíně např. ve 40. letech 19. století).

Tab. č. 37 : Průměrný věk zemřelých v židovských obcích v Ivančicích, Bučovicích a v Podivíně v letech 1784 - 1846

Časové období	Ivančice				Bučovice				Podivín			
	15 a více let		celkem		15 a více let		celkem		15 a více let		celkem	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
1784-1790	55,5	55,4	28,4	28,4	55,1	47,0	25,8	25,4	51,8	49,9	24,8	24,7
1791-1800	56,3	60,5	30,2	19,8	57,4	60,8	19,1	32,4	59,7	60,9	19,4	26,5
1801-1810	61,0	55,6	30,0	32,8	65,4	57,3	38,2	30,1	52,0	52,0	28,8	25,1
1811-1820	56,0	61,1	31,7	35,2	61,7	58,1	24,7	27,8	59,3	52,6	19,7	28,0
1821-1830	62,0	60,4	36,3	34,7	55,5	62,5	26,8	32,1	57,8	61,5	23,2	31,3
1831-1840	62,1	56,3	33,9	38,0	49,4	46,2	23,2	28,4	50,9	46,8	25,3	22,1
1841-1846	61,5	59,5	34,2	37,4	57,5	57,8	17,3	30,4	53,6	48,1	13,9	17,0
1784-1800	56,0	57,6	29,6	23,6	56,1	56,0	22,1	30	55,6	56,0	21,5	25,7
1801-1846	60,6	58,3	33,3	35,5	57,7	54,7	26,5	29,7	53,5	51,8	22,6	23,8
1784-1846	59,4	58,2	32,3	32,3	57,4	55,0	25,4	29,7	53,8	52,6	22,4	24,2

Při vyloučení dětské složky se průměrný věk zemřelých výrazně zvyšoval. Pořadí sond zůstalo zachováno, tzn. v nejvyšším věku umírali židé v Ivančicích – muži v průměru v 58 letech, u žen se průměrný věk zvýšil od konce 18. století do poloviny 19. století z 57 na téměř 60 let. V Bučovicích se průměrný úmrtní věk mužů v téže době zvýšil z 56 na 58 let, u žen naopak poklesl z 56 let na 55

¹⁷ Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: Přirozená ..., s. 58–59.

roků. V Podivíně nastalo snížení u obou pohlaví. Mužům, kteří umírali v závěru 18. století v průměru v 56 letech, se do poloviny 19. století věk snížil na 54 roky, ženám klesl z 56 let na 52 roků.

V Holešově na konci 40. let 19. století činil průměrný věk dospělých zemřelých židů 58 let u mužů a 60 let u žen. U křesťanského obyvatelstva města ve stejném období se rovnal u mužů i u žen 56 letům.¹⁸ Na základě dosud zpracovaných sond by bylo možno konstatovat, že dospělá židovská populace se dožívala v průměru vyššího věku než populace křesťanská.

6.8. Přirozená měna židovského obyvatelstva

Při pohledu na průběh přirozené měny všech tří obcí zjišťujeme, že po celou dobu (1784–1850) židovské populace početně přibývalo, nicméně v prvním decenniu 19. století došlo stejně jako u majoritní populace k prudkému poklesu hodnot přirozeného přírůstku. Ve druhém desetiletí se přirozený přírůstek výrazně zvýšil, aby se ve 20. letech v zásadě udržel na vyšší úrovni, ve 30. letech nastal další značný úbytek v souvislosti s cholerovou epidemií. Přirozená měna židovské populace se vzhledem ke své nízké četnosti vyznačovala prudkými výkyvy - období rychlého růstu lidnatosti se rychle střídala s úseky dramatického poklesu. V klidných letech bez epidemií přirozený přírůstek v čase vzrůstal. Nejvyšších hodnot dosáhl ve druhém decenniu a ve 20. letech 19. století, jak to ostatně dokládají i hodnoty vitálního indexu (1,46, 1,36), což koresponduje s vývojem přirozené měny majoritní populace. Je ovšem třeba připomenout, že zejména rodné, ale i úmrtní matriky nemusely být úplné, a tudíž velikost a intenzita přirozeného přírůstku nemusí odpovídat skutečnosti.

Jestliže se zaměříme na průběh přirozené měny obyvatelstva jednotlivých obcí, můžeme konstatovat zajímavý jev – u Podivína i Bučovic, což byly komunity početně přibližně stejně velké, byl přirozený přírůstek velmi podobný a zřetelně vyšší než v případě mnohem lidnatějších Ivančic. Přitom v Podivíně došlo ve 30. letech 19. století k přirozenému úbytku populace v důsledku cholerové epidemie, v Bučovicích k mortalitnímu výkyvu.

Počty zemřelých se v Ivančicích v porovnání s Bučovicemi a Podivínem významněji nezvyšovaly, dokonce podle matrik nedošlo k žádnému výkyvu typu demografické krize, nicméně úroveň přirozeného přírůstku zde byla velmi nízká. Bylo to s největší pravděpodobností způsobeno neúplnou registrací narozených dětí, jejichž počet se podstatně v čase neměnil. Přitom lidnatost obce rostla.

¹⁸ Marada, M.: Několik pohledů ..., s. 11.

6.9. Sezonní průběh událostí

Vzhledem k nízkému počtu událostí byla sezonnost sledována úhrnně za celé sledované období (1784–1850).

Tab.č. 38 : Sezonní průběh narozených, zemřelých a sňatků židovského obyvatelstva z Ivančic, Podivína a Bučovic v letech 1784-1850

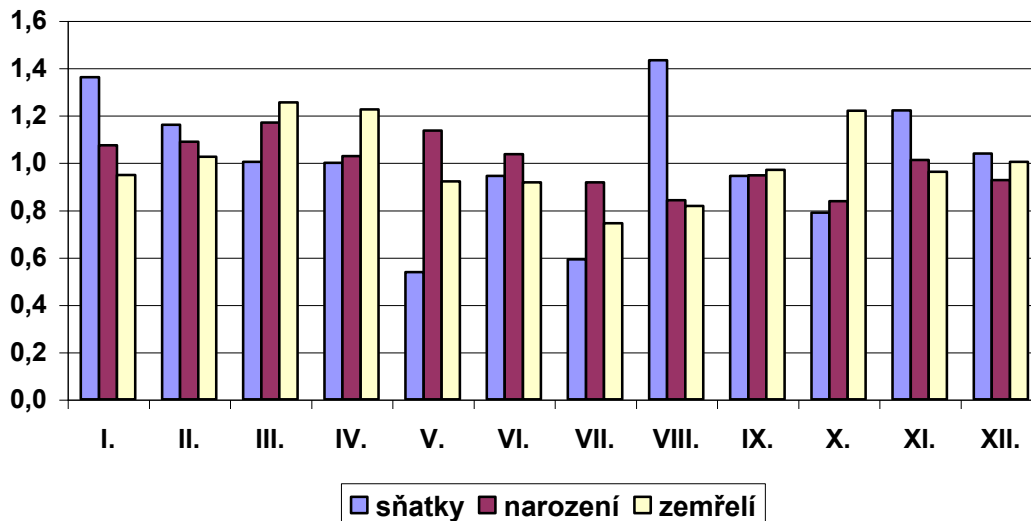
Měsíc	Sňatky		Narození		Zemřelí	
	počet	měsíční index	počet	měsíční index	počet	měsíční index
I.	76	1,36	327	1,07	219	0,95
II.	59	1,16	302	1,09	216	1,03
III.	56	1,00	356	1,17	290	1,25
IV.	54	1,00	303	1,03	274	1,22
V.	30	0,54	346	1,14	213	0,92
VI.	51	0,94	305	1,03	205	0,92
VII.	33	0,59	279	0,92	172	0,74
VIII.	80	1,43	256	0,84	189	0,82
IX.	51	0,94	279	0,95	217	0,97
X.	44	0,79	255	0,84	282	1,22
XI.	66	1,22	298	1,01	215	0,96
XII.	58	1,04	282	0,93	232	1,00
Celkem	658	12,00	3588	12,00	2724	12,00

Sezonnost narozených v zásadě odpovídá průběhu u majoritní populace v českých zemích a je během roku vyrovnaná. Více židovských dětí se rodilo v první polovině roku s absolutním maximem v měsíci březnu a dvěma podružnými maximy v lednu a květnu. Druhá polovina roku začínala cyklus nižší úrovně porodnosti, typické pro léto a počátek podzimu. Absolutní minimum bylo spojeno se srpnem a říjnem. V listopadu a prosinci počet narozených dětí vzrůstal. Bylo by užitečné provést další šetření ve větších komunitách, které by dané výsledky doplnilo, ale především potvrdilo. V konfrontaci s poměry na jižní Moravě jsou difference větší, samozřejmě v rámci nevelkých meziměsíčních rozdílů. Zatímco v majoritní populaci bylo absolutní maximum spjato s říjnem, v židovských komunitách to byl měsíc absolutního minima, mezi křesťany se více dětí rodilo v druhé polovině roku, u židů v první, u křesťanů se počet narozených dětí po dosažení říjnového maxima snižoval, v židovské populaci v této době vzrůstal.

Sezonní průběh židovských úmrtí nese základní rysy umírání u majoritního obyvatelstva – je však rozkolísanější, více ovlivňován mimořádnými vnějšími

zásahy epidemií. Nejvíce osob umíralo na jaře – maxima bylo dosaženo v březnu a dubnu. Od května nastával pokles až k absolutnímu minimu v červenci, které bylo shodné pro obě populace. Od září nastával u židů růst četnosti k dalšímu vrcholu v říjnu. Toto druhé maximum je však dáno velkým počtem zemřelých na cholera v Podivíně, tzn. je ovlivněno místně. Po tomto vrcholu se četnost v listopadu a prosinci udržovala na vyšší úrovni, což odpovídalo i většímu vymírání křesťanů v zimě.

Obr. 6 : Sezonní průběh událostí v Bučovicích, Ivančicích a v Podivíně v letech 1784-1850

Největší a nejzásadnější rozdílnosti nalézáme u sňatků. Protože platnost familiantského zákona redukovala oficiální sňatky, které mohli uzavírat jen familianti, takže je nutné počítat s určitou mírou podregistrace, je četnost nízká a může zkreslit sezonní rozložení událostí. V průběhu roku docházelo k zápisům svateb značně nerovnoměrně. Maxima byla tři – v lednu, absolutní v srpnu a podružné v listopadu, minima dvě – v květnu a červenci. Minima představovala 35–40 % maxim. Na krajně nevyváženém rozložení svateb se podepisovaly i výkyvy způsobené epidemiemi. Přesto bylo jejich sezonní rozložení mnohem pravidelnější než u křesťanské populace.

7. Závěr

Sledování demografických charakteristik křesťanského obyvatelstva jižní Moravy v širších civilizačních souvislostech a na úrovni nižších územních jednotek od poloviny 17. do poloviny 19. století přineslo řadu nových poznatků, zejména však prohloubení a upřesnění našich dosavadních znalostí.

Na jižní Moravě se na rozdíl od severní a Slezska do poloviny 19. století tempo růstu počtu obyvatel postupně snižovalo, vývoj se také opožďoval za nejvíce zalidněnými českými kraji (severní a střední Čechy). V rámci jižní Moravy probíhala značná diferenciacce mezi oblastmi. Lidnatostním jádrem se v průběhu druhé poloviny 18. století stala centrální část jižní Moravy, na okrajích se vývoj zpomaloval. Do čela se dostával Brněnský kraj, jehož hodnoty se nejvíce blížily severu země, nejnižší měl Znojemský kraj, srovnatelný s územími v jižních Čechách. Brněnský kraj vděčil za svůj rozvoj více faktorům, mezi nimiž zaujímal významné místo vytváření brněnské textilní oblasti, nezanedbatelným prvkem byl v průběhu 18. století i růst protoindustrializačních center, které však na rozdíl od severních Čech a severní Moravy nevytvořily velkou a souvislou oblast. Úpadek nejjižnějších moravských území byl patrně nejvíce spjat s poklesem vinařství.¹ Brněnsko následoval Hradištský kraj, Jihlavsko zcela stagnovalo na hodnotách z konce 18. století.

V kontextu vývoje 17. a 18. století lze třicetiletou válku i v regionu jižní Moravy považovat za zásadní předěl nejen ve vývoji demografickém, ale také sociálním, ekonomickém a kulturním. Změnila se struktura vládnoucích elit, rozvíjela se barokní společnost a kultura. V zemědělství jako ekonomickém základu regionu se prosadila ta forma vývoje, která porušila rovnováhu mezi vrchnostenskou velkovýrobou a zemědělskou malovýrobou, tzn. zájmy dominií se prosadily rozhodujícím způsobem. Budování režijního velkostatku při nedostatku pracovních sil po válce bylo jednou z příčin novodobého procesu tzv. „znevolaňování“ poddaných.

Vývoj královských měst byl pro dluhy citelně zpomalen, vládla v nich konzervativní atmosféra, bez vytváření velkého kapitálu. Sociální stratifikace měla v zásadě středověkou podobu, odlišovala se od ní pouze nižším podílem

¹ Mrkos, J.: *Hospodářská dynamika země Moravskoslezské v zrcadle jejího populačního vývoje a fluktuace obyvatelstva*. Brno 1948, s. 7–9.

chudiny a nově vznikajícími „honoracemi“. Oživení nastávalo až od 60. let 18. století, kdy se situace začala výrazněji měnit především v Brně. Také hospodářství poddanských měst bylo mnohdy ochromováno v souvislosti s vývojem sousedních režijních velkostatků.

Sociální vývoj po třicetileté válce nabýval nivelizační charakter, rostl přitom význam středních a nižších vrstev, zacelování populačních ztrát vedlo k růstu počtu bezzemků. Sociální struktura měla řadu regionálních variant. Významně větší zastoupení velkých sedláků bylo zjištěno ve Znojemském a Brněnském kraji, nejvíce osedlého městského obyvatelstva žilo na Jihlavsku a nejpokročilejší sociální diferenciaci, téměř již bez velkých sedláků, se utvářela v Hradištském kraji. Stálý růst chudých a chudších vrstev byl doprovázen také chudnutím řemeslnictva. Populační tlak byl do jisté míry usměřován již od 80. let 17. století státem. Vlny kolonizace, raabizační reforma, abolice robot atd. byly cesty, které měly skloubit demografický růst s existenčními podmínkami.

Důležitým momentem pro saturaci populačních přebytků byly jak formy nezemědělské výroby (domácká výroba, protoindustrializační aktivity, továrny), tak i netradiční zemědělství – pro jižní Moravu typické vinařství. To však v období po třicetileté válce až do poloviny 19. století nedosáhlo rozkvětu z doby předválečné.

S charakterem existenčních podmínek korespondoval vývoj přirozené měny obyvatelstva. V celém sledovaném období až do poloviny 19. století si zachovával charakter starého demografického režimu. Poměry se na jižní Moravě neodlišovaly od celku země. Samotné tempo růstu počtu narozených jižní Moravy se v čase značně měnilo. Můžeme konstatovat, že druhá polovina 17. a první polovina století 18. proběhla ve znamení shodného vcelku rychlého růstu. Absolutně nejrychleji se zvyšovaly počty živě narozených dětí ve druhé polovině 18. století, zejména v 50. a 80. letech. Toto tempo růstu ve druhé polovině 18. století však nelze doložit pro městské sondy, kde naopak bylo tempo růstu rychlejší v první polovině století. V 19. století do roku 1850 nastalo značné zpomalení tempa růstu. Například v Brněnském a Hradištském kraji se v letech 1700–1800 počet narozených dětí téměř zdvojnásobil. Naproti tomu výrazné zpomalování tempa růstu již od druhé poloviny 18. století bylo charakteristické pro Znojemský kraj, kde pokračovalo i v 19. století. Rovněž v Jihlavském kraji byla zjištěna dlouhá etapa retardace – mírná od druhé poloviny 18. století, výraznější v první polovině 19. století.

Vývoj plodnosti odpovídal svým charakterem poměrům obyvatelstva českých zemí v daném typu reprodukce. Věk vstupu do manželství nevybočoval z obecné situace, nižší u mužů i žen byl na moravskosloven-ském pomezí a zřejmě i v úrodných a vinorodých jihomoravských úvalech. Podíly

nemanželských dětí byly zejména na jihomoravské vesnici nízké, sledovaly však, byť na výrazně nižší úrovni, celkovou tendenci k růstu. Praktikovaly se i předmanželské sexuální vztahy, jejichž rozšíření v jednotlivých vrstvách venkovské i městské společnosti a zasazení do širšího rámce života na badatele teprve čeká. Na jižní Moravě, v níž venkovské vrstvy představovaly podstatnou část obyvatelstva, však platily i přísné morální normy regulující vztah mezi pohlavími, obecně dodržované.

Sňatky a sňatkové strategie odpovídaly v té době platným stereotypům. Do manželství vstupovali dříve a častěji lidé zámožnější, směrem k dolním sociálním vrstvám se věk sňatku u obou partnerů zvyšoval. Také na jižní Moravě se průměrný věk vstupu do manželství u mužů i žen v 18. i 19. století postupně zvyšoval. Potvrdily se odlišné šance vstupu do manželství podle pohlaví a věku. Na příkladu městečka Vracova s tradicí vinařské výroby však lze doložit uzavírání sňatků i sociálně slabých venkovských vrstev, jestliže bylo rozvinuto intenzivní netradiční zemědělství.

Mortalita z hlediska věku i pohlaví si udržovala obvyklé znaky daného typu reprodukčního režimu, tj. nízkého průměrného úmrtního věku včetně relativně značně vysoké úrovně úmrtnosti kojenců a mladších dětí. Po roce 1800 začínal nástup postupného snižování hladiny dětské úmrtnosti (očkování proti neštovicím). Pro celé dvoustleté období byl nicméně příznačný výskyt demografických krizí, jejichž charakter se však v 19. století začal měnit. Na jižní Moravě byly dopady srovnatelné s celkem země, i když jejich průběh byl někdy odlišný od Čech. Třicetiletou válku lze považovat za nejtěžší zásah do populačních poměrů regionu, její průběh byl v některých lokalitách, zejména městech (pevnostech), velmi těžký. Ztráty na obyvatelstvu byly odhadnuty na třetinu, někde až polovinu populace. Etapa obnovy trvala v zásadě půl století, v některých zvláště zničených územích (Břeclavsko) déle – 70 i více let. Všechny další krize způsobovaly nikoliv zastavení, ale jen zpomalování růstu lidnatosti s efektem následného zrychlení. Řada katastrof, o kterých jsme byli donedávna přesvědčeni, že mají působnost v rámci celých českých zemí, se ukázala jen jako lokálně ohraničená místní záležitost. Patřil k nim např. vpád Tatarů v roce 1663, mor z roku 1680, které se projeví jen nevelkým úbytkem počtu obyvatel jižní Moravy. Převážně zemědělské obyvatelstvo této oblasti rovněž lépe překonávalo velký hladomor počátku 70. let 18. století, stejně jako epidemie a hladomory let třicátých až šedesátých, které proběhly v daném prostoru v mnohem slabší a mírnější formě ve srovnání s Čechami. Hladomory měly obvykle znatelně horší průběh ve městech. Městečka se svým demografickým režimem nelišila od venkova.

Jako vůbec nejhorší období spjaté s největšími úbytky obyvatelstva byla dle demografických údajů léta napoleonských válek, která opět přivedla na území Moravy četná vojska, a cholerové epidemie 30. let 19. století. Jejich projevy byly hlubší, ale časově zřetelně kratší.

Války spojené s epidemiemi i hladomory zpomalovaly růst přirozené měny obyvatelstva jak v celku jižní Moravy, tak i v krajích, kde docházelo v určitých etapách ke značnému rozlišení vývoje. Bylo zjištěno, že pro vývoj jižní Moravy byla rozhodující situace v Brněnském a Hradištském kraji, od kterých se poněkud odlišoval vývoj v kraji Znojemském a Jihlavském.

V jihomoravských městech měla reprodukce obyvatelstva zhruba shodné rysy jako na venkově, lze však předpokládat (podle výsledků z Brna) vyšší věk vstupu do manželství u mužů i žen a větší podíly svobodných. Počty narozených dlouhodobě mírně rostly s tendencí ke zpomalování růstu od druhé poloviny 18. století, vitální index se vyznačoval nízkými hodnotami. Zkoumaná města (Brno – farnost sv. Petra a Pavla na Petrově, Ivančice, Uherský Brod, Telč, Slavonice, Jaroměřice nad Rokytnou) měla nízké přírůstky obyvatel přirozenou měnou, mortalitní krize zde byly hlubší. Nejvíce byla postižena třicetiletou válkou, válkami o rakouské dědictví, hladomorem z let 1771–1772 a napoleonskými válkami. Třicetiletá válka těžce postihla Brno, Ivančice, Uherský Brod a Slavonice, Jaroměřice nad Rokytnou a Telč byly ušetřeny.²

Rekonstrukce přirozené měny židovského obyvatelstva na základě židovských matrik v letech 1784–1850 se ukázala jako v zásadě možná, je však třeba počítat s určitou mírou podregistrace událostí, jejíž míra se zřejmě v časech měnila a jejíž úroveň za současného stavu poznání není dost dobře možné určit. Přesto zjištěná úroveň jednotlivých demografických charakteristik odpovídá více méně úrovni zjištěné u majoritní populace. Zároveň bylo potvrzeno působení diskriminačních opatření rakouského státu ve vztahu k této minoritě, jež se projevilo zejména omezováním sňatků, vyšším věkem vstupu do manželství a vysokým procentem nemanželských dětí. Při komparaci s křesťanským obyvatelstvem je z hlediska reprodukčních poměrů významná rozdílnost struktur rodinného stavu, jak jsou k dispozici z konskripce z roku 1754. Zatímco v křesťanské populaci bylo relativně větší procento mužů i žen ve věku nejvyšší fertility (20–40 let) svobodných nebo v malé míře ovdovělých a zhruba tři čtvrtiny populace žilo v manželství, u židů bylo téměř všechno obyvatelstvo obojího pohlaví v tomto věku sezdáno. Pokud přijmeme teorii o samoregulaci populačního vývoje, pak musíme konstatovat, že křesťanská

² Nesládková, L.: Přirozená měna obyvatelstva vybraných měst jižní Moravy od třicetileté války do poloviny 19. století. In: *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego nr 1916, Wieki stare i nowe, tom 1*, red. I. Panic, M. W. Wanatowicz, Katowice 2000, s. 110–123.

populace, na jihu Moravy převážně zemědělská, nemohla žít v daném věku ve stavu manželském, protože k tomu neměla vytvořeny existenční podmínky. Řada mladých lidí pracovala v čelední službě, případně jinde a na manželství se připravovala, řada zůstala trvale svobodná. Židé na základě svých kulturních tradic, náboženského pojetí života, v němž rodina měla posvátnou funkci, a v ne-jistých podmínkách diaspory jednoznačně akcentovali život ve vlastní rodině s dětmi. Tento svůj způsob života mohli realizovat, protože jejich existence nebyla u nás spojena se zemědělstvím, i když ho v malém rozsahu také provozovali. Těžiště jejich ekonomického bytí bylo spojeno s různými formami obchodu, řemesla, podnikatelské činnosti, což byly hospodářské aktivity, které nebyly spojeny s omezeními danými přírodními podmínkami.

Roční přírůstky židovské populace byly při platnosti omezujících opatření ze strany státu a významném vystěhovalectví, které jen obtížně můžeme rekonstruovat, patrně vyšší ve srovnání s přírůstky křesťanské populace Moravy, i když statisticky zachycená data dokládají spíše shodné nebo nižší tempo přírůstku. Tradiční cestou k vyššímu růstu mohl být nižší věk nevěst a kratší meziporodní intervaly (častěji jen roční, jak lze doložit v knize familiantů židovské obce v Ivančicích).

Srovnání dvou společenství, řadou civilizačních charakteristik odlišných, může přinést jinou volbou optiky nové poznání. Porovnání demografického vývoje tento předpoklad plně potvrdilo.

OBSAH

<i>Předmluva</i>	5
<i>1. Historická demografie a možnosti výzkumu přirozené měny křesťanského a židovského obyvatelstva jižní Moravy v novověku</i>	9
<i>1.1. Historická demografie na přelomu tisíciletí</i>	9
<i>1.2. Prameny a metody</i>	16
<i>2. Sídlní poměry a lidnatost jižní Moravy od poloviny 17. do poloviny 19. století</i>	25
<i>3. Základní ekonomická a sociální charakteristika jižní Moravy od poloviny 17. do poloviny 19. století</i>	33
<i>3.1. Morava a jižní Morava v předvečer třicetileté války, její průběh a následky do konce 17. století</i>	33
<i>3.2. Nová společnost na jižní Moravě a „osvícené“ 18. století</i>	60
<i>3.3. Jižní Morava ve století zrodu moderního průmyslu - do roku 1850</i>	85
<i>4. Židé na Moravě a jižní Moravě jako specifická kulturní, sociální a reprodukční minorita a jejich postavení v novověku</i>	93
<i>5. Přirozená měna křesťanského obyvatelstva jižní Moravy</i>	111
<i>5.1. Sňatečnost obyvatelstva</i>	111
<i>5.1.1. Podmínky uzavírání sňatků</i>	111
<i>5.1.2. Svatební veselí a jeho průběh na jihomoravském venkově a venkovském městečku, morální normy ve vztahu k manželství</i>	116
<i>5.1.3. Sňatečnost obyvatelstva a skladba snoubenců podle rodinného stavu</i> . 120	
<i>5.1.4. Věk a věkové rozdíly mezi snoubenci, skladba obyvatelstva podle věku a rodinného stavu</i>	123
<i>5.1.5. Sezonnost sňatků</i>	129
<i>5.2. Porodnost a plodnost obyvatelstva</i>	132
<i>5.2.1. Vývoj počtu narozených dětí</i>	132
<i>5.2.2. Aktuální manželská porodnost</i>	145
<i>5.2.3. Manželská plodnost obyvatelstva a počet dětí v rodině</i>	147
<i>5.2.4. Nemanželské děti, předmanželské koncepce</i>	151
<i>5.2.5. Vícečetné porody</i>	157

5.2.6. Sezonnost narozených.....	158
5.3. Úmrtnost obyvatelstva.....	160
5.3.1. Umírání, smrt, pohře.....	160
5.3.2. Demografické krize a bilance obyvatelstva přirozenou měnou.....	164
5.3.3. Úmrtnost obyvatelstva podle věku a pohlaví.....	179
5.3.4. Průměrný věk zemřelých.....	185
5.3.5. Sezonnost zemřelých.....	187
6. Přirozená měna židovského obyvatelstva jižní Moravy v letech 1784 – 1850.....	191
6.1. Charakteristika sond, přístup ke zpracování.....	191
6.2. Sňatečnost a skladba podle rodinného stavu a věku	194
6.3. Vývoj počtu narozených, aktuální manželská porodnost	201
6.4. Nemanželské děti.....	203
6.5. Vývoj počtu zemřelých a demografické krize	206
6.6. Skladba zemřelých podle věku a pohlaví	207
6.7 Průměrný věk zemřelých	212
6.8. Přirozená měna židovského obyvatelstva.....	213
6.9. Sezónní průběh událostí	214
7. Závěr.....	217
8. Bibliografie.....	223
8.1. Seznam tištěných a archivních pramenů	223
8.2. Seznam literatury	224
8.3. Seznam zkratek.....	231
9. Příloha.....	233
<i>Natürliche Bewegung des kulturell unterschiedlicher Bovölkerungsgruppen Südmährens in der Neuzeit am Beispiel von Christen und Juden (Zusammenfassung).....</i>	<i>251</i>
<i>The reproduction of culturally different groups of the population of southern Moravia in modern times exemplified by Christians and the Jews (Summary)</i>	<i>254</i>

Zusammenfassung

Natürliche Bewegung des kulturell unterschiedlicher Bevölkerungsgruppen Südmährens in der Neuzeit am Beispiel von Christen und Juden

In dieser Arbeit wurde die Entwicklung der natürlichen Bewegung der Bevölkerung Südmährens im Horizont der Zeit vom Dreißigjährigen Krieg bis zur Hälfte des 19. Jahrhunderts fokussiert. Der Fokus war also sowohl auf die protostatistische Zeit als auch auf die ersten Phasen der Statistikentwicklung ausgerichtet. Im Hinblick auf die Möglichkeit einer adäquateren Erfassung der natürlichen Bewegung der Bevölkerung wurde ebenfalls die soziale und die ökonomische Entwicklung Südmährens im breiteren historischen Kontext erarbeitet. Neben der christlichen Majoritätsbevölkerung und der Rekonstruktion ihrer natürlichen Bewegung wurde auch die natürliche Bewegung der jüdischen Minorität berücksichtigt. Auf diese Weise wurden zwei Populationen verglichen, die sich durch unterschiedliche Kulturgewohnheiten in Bezug auf Familie und Reproduktion und durch unterschiedliche Existenzbedingungen auszeichneten (auf der einen Seite die überwiegend landwirtschaftliche christliche, auf der anderen Seite die jüdische, vor allem vom Handel und zum Teil vom Handwerk und anderem Unternehmen abhängige Bevölkerung). Der Verlauf des durch die Geburt, die Eheschließungen und das Sterben charakteristischen Lebenszyklus wurde in der Studie auch auf der Ebene des Alltags dargestellt.

Als Quellen der Forschung dienten christliche Matrikeln aus der ganzen Zeitspanne und jüdische Matrikeln aus den Jahren 1784-1850. Die Entwicklung der christlichen Matrikeln tendierte zu einer immer genaueren, umfangreicheren und sorgfältigeren Evidenz der Geburten, Eheschließungen und Todesfälle, die jüdischen Matrikeln (es handelte sich um Duplikate) wurden durch Gültigkeit des sog. familiantschen Gesetzes und des Numerus Clausus aus den 20er Jahren des 18. Jahrhunderts beeinträchtigt und sie weisen Spuren von Unterregistrierung auf. Für die demographische Erfassung beider Populationen wurde die sog. aggregative Methode benutzt, dh. Mikroanalyse, bei der christlichen Population wurde ein repräsentatives Muster der Bevölkerung erforscht. Die Rekonstruktion der natürlichen Bewegung der christlichen Bevölkerung Südmährens ging von dem erfolgreich verteidigten Forschungsprojekt aus, das mit Unterstützung der Akademischen Grant-Agentur der Tschechischen Republik GA ČR in den Jahren 1996-1998 realisiert wurde (siehe Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha 1999).

Die auf der aggregativen Methode gegründeten Erkenntnisse wurden mit Ergebnissen etlicher neu ausgearbeiteten lokalen Monographien kombiniert (siehe Komín, Brno, Vracov, schlesische Sonden usw.).

Detailliertere Erfassung der natürlichen Bewegung der Bevölkerung der gegebenen Region wurde auf der Ebene der historischen Kreise und der einzelnen Sonden verwirklicht. Fraglich bleibt die Validität der Ergebnisse für historische Kreise im Hinblick auf die Anzahl der Sonden. Relativ hoch ist sie im Falle des Brno-Kreises und des Hradiště-Kreises, niedriger bis niedrig im Falle des Znojmo-Kreises und des Jihlava-Kreises, besonders in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts.

Als prinzipielle Scheide nicht nur in der demographischen, sondern auch in der sozialen, ökonomischen und kulturellen Entwicklung Südmährens wurde der Dreißigjährige Krieg ausgewertet. Es kam zur Veränderung der Struktur der regierenden Eliten und zur Entfaltung der barocken Gesellschaft und Kultur. In der Landwirtschaft als der ökonomischen Grundlage der Region setzte sich eine solche Form der Entwicklung durch, die zum Verlust des Gleichgewichts zwischen der obrigkeitlichen Großproduktion und der landwirtschaftlichen Kleinproduktion führte. Der Aufbau des Regie-Großgrundbesitzes bei gleichzeitigem Mangel an Arbeitskräften nach dem Krieg wurde zu einer der Ursachen des sog. „Verleibeigenschaftlichung“ der Untertanen.

Die soziale Entwicklung hatte einen nivellierenden Charakter, es wuchs die Bedeutung der mittleren und der niedrigeren Schichten. Die soziale Struktur zeichnete sich durch eine Reihe von regionalen Varianten aus, die in beträchtlichem Maße durch Naturbedingungen beeinflusst waren. Allgemein gilt Folgendes: In fruchtbaren Ebenen und besonders in den Weinanbaugebieten war die soziale Stratifikation deutlich ausgeprägter, das heißt, dass auch ein größerer Teil der Bevölkerung an der Reproduktion teilnahm (größerer Prozentsatz der Verheirateten im Alter der höchsten Fruchtbarkeit), in gebirgigen Gegenden und im Gebirgsvorland (Böhmisch-Mährische Höhe ua.) schritt die soziale Differenzierung bei weitem nicht so voran, was in den Strukturen des Familienstandes und in der Reproduktion zum Vorschein kam. In der Region Südmährens entstand keine ausgedehnte und kontinuierliche Proto-Industrialisierungszone – im Unterschied zu Nordmähren und Nordböhmen – es gab jedoch einige kleinere Zentren. Die bedeutendste Tatsache war die Konstituierung des Brüner Industriegebietes.

Der natürliche Bewegung der christlichen Bevölkerung spielte sich besonders in den Bedingungen des alten demographischen Regimes ab, das von den 20er Jahren des 19. Jahrhunderts an allmählich zerstört wurde (Senkung der Eheschließungsrate, Anwachsen der Anzahl der Personen im definitiven Zölibat, Anwachsen des Eheschließungsalters). Bis zur Hälfte des 19. Jahrhunderts verlangsamte sich das Tempo des Anwachsens von Geburten (unterschiedlich in den einzelnen Regionen), die Fruchtbarkeit entsprach dem Reproduktionstyp, das durchschnittliche Alter bei Eheschließungen war deutlich niedriger in fruchtbaren und in Weinanbaugebieten. Eheschließungen und Eheschließungsstrategien korrespondierten mit den zeitgemäßen Stereotypen (wohlhabendere Menschen schlossen die Ehe öfter und früher). Die Mortalität im Hinblick auf Alter und Geschlecht behielt die gewöhnlichen Merkmale des gegebenen Typs des Reproduktionsregimes. Die Auswirkungen

der Mortalitätskrisen waren in der landwirtschaftlichen Bevölkerung deutlich kleiner. Als die zweitgrößte Katastrophe nach dem Dreißigjährigen Krieg ist die Zeit der Napoleonischen Kriege auszuwerten. Trotzdem wurden gerade in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts die größten natürlichen Zuwachsraten erreicht, die nicht so durch wachsende Natalität, dafür aber durch die in Zeiten außerhalb von Kriegen und Epidemien deutlich sinkende Sterblichkeit verursacht wurden.

Die Reproduktion der jüdischen Bevölkerung wurde durch Diskriminierungsmaßnahmen des österreichischen Staates beeinträchtigt, was in der hohen Anzahl der unehelichen Kinder zum Vorschein kam, weiter im höheren Alter – entgegen der Tradition – der Eheschließungen, im Aufschub der Eheschließungen usw. Außerdem zeigten sich beim Vergleich mit der Majoritätspopulation große Unterschiede in den Strukturen nach dem Familienstand. Bei den Juden gab es im Prinzip kein definitives Zölibat, im Alter der höchsten Fruchtbarkeit war fast die gesamte Bevölkerung getraut. Das wirkte sich im Anwachsen der Bevölkerungsdichte aus, die im Vergleich mit der christlichen auch trotz den Diskriminierungsmaßnahmen und der permanenten Auswanderung auf gleichem Niveau oder höher lag.

Summary

The reproduction of culturally different groups of the population of southern Moravia in modern times exemplified by Christians and the Jews

The thesis was keeping track of the development of population in southern Moravia in a long-term time space, from Thirty Years' War to mid 19th Century. Thus both the pre-statistic period and the first stage of the statistics development were covered. To provide for a more adequate coverage of the natural turnover of population, social and economic development of southern Moravia was prepared within a broader historical context. Apart from majority Christian population and reconstruction of data of births, deaths and marriages, an attempt was made to follow the vital statistics in minority Jewish population. In this way, compared were two populations with different cultural habits regarding the relation to the family and reproduction and with different sources of existence (while the Christian population was largely farming, the Jewish population depended mainly on the trade, partly on crafts and other kinds of business). The study depicted the course of the life cycle delimited with births, marriages and dying and elucidated it also at the level of everyday history.

The sources were Christian registers with the entire scope of the time period and Jewish registers in 1784-1850. The development of the Christian registers was towards ever more detailed, more comprehensive and more careful records of births, marriages and deaths, the Jewish registers (duplicates only) were marked by effects of so called familiant law and numerous clause of the 1720s. In addition, there are also traces of subregistration. So called aggregative method i.e. microanalysis was applied to demographic processing of both the populations, where the Christian one was processed within the population representative sample. Reconstruction of natural turnover of the Christian population of southern Moravia has based on a successfully defended research pursued and completed with the support of GA ČR in 1996-1998 (cf. Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: Natural Turnover of Population of the Czech Lands in the 17th and 18th centuries. Praha 1999).

The knowledge based on the aggregative method combined with the outcomes of several newly processed local monographs (see Komín, Brno, Vracov, Silesian probes etc.).

Mapping the natural turnover of population in the region in more detail was performed at the level of historical regions and separate settlements. Considering the number of probes, the validity of results for historical regions is still questionable. Yet it is appreciable for Brno and Hradiště regions, lower to low for Znojmo and Jihlava regions, particularly in the first half of the 19th century.

The Thirty Years War was picked out as the crucial divide for the region of southern Moravia development, not only in terms of demography but also in terms of social, economic and cultural development. The structure of governing elites changed, the baroque society and culture were on the rise. In agriculture, as in the region economy basis, a form of development that broke the balance between the haughty large-scale production and the small-scale

farming got its headway. The development of a cost country estate under the condition of shortage of labour after the war, was a reason for releasing the servitude of the subjects, a process typical for the new era.

Social development was equalising in its character, the importance of middle and lower strata was growing. The social structures varied by region and to a considerable degree, the variations were influenced by natural conditions. In general, in the fertile lowlands and the wine-growing areas in particular, the social stratification was more markedly developed i.e. more population was involved in reproduction (a higher percentage of the married at the age of the biggest fertility). The social differentiation was not by far that advanced in the mountain and foothills area (Czech Moravian Highlands etc.), which was reflected in structures of families and reproduction. In the region of southern Moravia, extensive and continuous pre-industrialisation area arose unlike in northern Moravia and northern Bohemia where there were several smaller centres. However, the constitution of the industrial area of Brno was the most important social and economic factor.

The natural turnover of Christian population was taking place in the condition of an old demography regime. Little by little, it was getting broken from the 1820s (decrease of marriage rate, increase of number of persons in final celibacy, growth of marriage age). By the mid 19th century, the rate of growth in number of births was getting slower (differently, by region), fertility reflected the type of reproduction, average age of contracting the marriage was significantly lower in fertile and wine-growing areas. Marriages and marrying strategies were in conformity with the stereotypes applied at the time (wealthier people were getting married earlier and more frequently. In view of the age and sex, mortality retained usual signs of the given type of a reproduction regime. The effects of mortality crises were conspicuously lower among the farming population in southern Moravia. The period of Napoleonic wars may be assessed as the second largest catastrophe after the Thirty Years' War. Despite that, it was in the first half of the 19th century that the largest natural growths were attained, in result of "birth rate" not actually growing, while "death rate" was clearly falling at the times outside the wars and epidemics.

Reproduction of the Jewish population was marked with discrimination measures taken by the Austrian government. It was reflected in a high number of illegitimate children, higher marrying age – compared to the tradition, postponed marriages etc. In addition, considerable differences showed – compared to the majority population – in the structures by family status. Actually, final celibacy was not pursued by the Jews, at the age of the highest fertility, almost all the population was married. That was reflected in the growth of density of population, which was effectively the same or even higher if compared to the density of Christian population, despite the discrimination measures and permanent emigration.

8. Bibliografie

8.1 Seznam tištěných a archivních pramenů

- Hosák, L.: *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960*. Ostrava 1967
- Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970. I/2, Praha 1978
- Dvořáček, Fr.: Soupisy obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754–1921. *Československý statistický věstník*, roč. V/1924, VI/1925, VII/1926
- Kočí, J.: Zpráva o celkové situaci na Moravě v roce 1771. *Sborník Matice moravské LXXIX*, 1960, s. 223 - 263.
- Letocha, V. Fr.: *Památky města Brodu Uherského (úvod a edice Sobotík, B.)*. Uherský Brod 1942.
- Paměti Františka J. Vaváka, souseda a rychtáře milčického z let 1770-1814*. Ed. J. Skopec, Praha 1907 - 1938.
- Sekera, V.: *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918. Díl I. 1754–1865*. Český statistický úřad, Praha 1978
- Radimský, J., Trantírek, M.: *Tereziánský katastr moravský*. Praha 1962 (edice)
- Matějek, Fr.: *Lánové rejstříky Brněnského kraje z let 1673–1675*. Praha 1981 (edice)
- Matějek, Fr.: *Lánové rejstříky Jihlavského a Znojemského kraje z let 1671–1678*. Praha 1983 (edice)
- Matějek, Fr.: *Lánové rejstříky Hradištského kraje z let 1669–1671*. Uherské Hradiště 1984 (edice)
- Matějek, Fr.: *Lánové rejstříky Olomouckého kraje z let 1675–1678*. Olomouc 1994 (edice)
- Sbírka římskokatolických matrik*
- Moravský zemský archiv Brno
 - Státní oblastní archiv Třeboň
 - Zemský archiv Opava, pobočka Olomouc
- (vzhledem k rozsahu excerpce z celkem 30 farních obvodů signatury neuvádím)
- Sbírka židovských matrik*, SÚA Praha:
- Ivančice–sign. 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635
 - Podivín–sign. 1593, 1594, 1597, 1600, 1601, 1602
 - Bučovice–sign. 169, 170, 171, 172, 173
- Archiv Židovského muzea v Praze:
- oddací a úmrtní kontrolní matriky pro Podivín (bez signatur)
- MZA Brno
- Fond velkostatek Podivín (Kostl) - Judaica

8.2. Seznam literatury

- Adámek, J.: Demografický vývoj kralické farnosti v období 1652 - 1760. *Demografie* 22, 1980, s. 103 - 104.
- Bardet, J. P., Dupaquier (edd.): *Histoire des populations de l' Europe*. I., Paris 1997.
- Bartoš, Fr.: *Moravská svatba. Knihovna českého lidu*, sv. 2, Praha 1892.
- Bělohávek, M.: Vývoj mortality v Plzni v letech 1750–1800. *Demografie* 22, 1980, s. 108-111.
- Beránková, J.: Demografický vývoj města Kouřimi v letech 1650 - 1850. *Historická demografie* 18, 1994, s. 69 - 104.
- Bergerová N. a kol.: *Na křižovatce kultur. Historie československých Židů*. Praha 1992.
- Bílek, V., Niklíček, L.: *Úvod do studia dějin zdravotnictví a sociálního lékařství*. Praha 1981.
- Bologne, J.,C.: *Svatby. Dějiny svatebních obřadů na Západě*. Praha 1997.
- Brabcová, P.: *Demografické charakteristiky brněnského obyvatelstva v 18. století*. Doktorská práce FF MU v Brně, Brno 1999.
- Brabcová, P.: Plodnost vdaných žen ve vesnici Komín v první polovině 18.století. *Demografie*, 39, 1997, s. 101 - 109.
- Brabcová, P.: Přirozený pohyb obyvatelstva ve vesnici Komín mezi léty 1700 - 1799. *VVM* 50, Brno 1998, s. 41 - 46.
- Brabcová, P.: Vícečetné porodby a legitimita narozených ve farnosti sv. Petra a Pavla v Brně během 18.století. *VVM* 50, Brno 1998, s. 310 - 314.
- Brabcová, J.: Přirozený pohyb obyvatelstva v obci Vráž v letech 1601 - 1850. *Historická demografie* 18, 1994, s. 115 - 126.
- Bránský, J.: *Židé v Boskovicích*. Boskovice 1999.
- Briess, I.: *Vzpomínky na přerovské ghetto*. Přerov. 2 000.
- Cameron, R.: *Stručné ekonomické dějiny světa*. Praha 1996.
- Čáňová, E.: Sezónní pohyb narozených v předstatistickém období. *Demografie* 32, 1990, s. 41 - 44.
- Čáňová, E.: Vliv mortalitních krizí na vývoj porodnosti. *Demografie* 25, 1983, s.144 - 149.
- Čáňová, E.: Vývoj úmrtnosti od poloviny 17. do poloviny 19.století. *Archivní časopis* 27, 1977, s. 222 - 225.
- Čoupková, J.: Osídlování buchlovského panství po třicetileté válce II. *Slovácko*, XXX, 1988, U.Hradiště 1989, s. 55 - 65.
- Čoupková, J.: Osídlování buchlovského panství po třicetileté válce. *Slovácko* 29, 1989, s. 47 - 56.
- Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996.
- Delumeau, J.: *Strach na západě ve 14.-18.století*. I. Strach doléhající na většinu. Praha 1997.
- Dokoupil, L., Fialová, L., Maur, E., Nesládková, L.: *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha 1999.
- Dokoupil, L., Nesládková, L.: K základním tendencím vývoje populace Moravy od třicetileté války do revoluce 1848. *Historická demografie* 18, Praha 1994, s. 105–114.
- Dokoupil, L., Nesládková, L.: *Populace Pavlova od třicetileté války do poloviny 19. století*. Sborník prací FF OU, *Historica* 1, OU, Ostrava 1994, s. 123–135.

- Dokoupil, L., Nesládková, L.: Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu. *Historická demografie* 11, 1987, s. 141–158.
- Dudáček, K., Fialová, L., Horská, P., Répásová, M., Sládek, M.: On using 1661–1839 Lists of Subjects of the Třeboň Dominion to study the age structure of the population. *Historická demografie* 13, 1989, s. 59 - 124.
- Dušek, L., Fialová, L.: Age structure of the population of Česká Kamenice in 1670 - 1750. *Historická demografie* 13, 1989, s. 125 - 160.
- Dušek, L.: Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1700 - 1849. Historickodemografická studie. *Ústecký sborník historický* 1985, s. 143 - 239.
- Dvořák, R.: *Dějiny Moravy* V. Brno 1905.
- Fiala, J.: Kramářské písně o neúrodě a hladu. *Český lid* 70, 1983, s. 141 - 147.
- Fialová, L.: K vývoji obyvatelstva přirozenou měnou v českých zemích v 17. a 18. století. *Historická demografie* 18, 1994, s. 127 - 166.
- Fialová, L.: Sezónnost demografických událostí v českých zemích v 17. až 20. století. *Demografie* 37, 1995, s. 9 - 21.
- Fialová, L.: Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století. *Historická demografie* 12, 1987, s. 207 - 224.
- Figer, K.: *780 let Ivančic*. Ivančice 1992.
- Firlová, I.: Příspěvek k problematice sociální struktury, hospitalizace a mortality nemocných v nemocnici Na Františku v letech 1631 - 1714. *Documenta Pragensia* VII, 1987, s. 356 - 386.
- Fojtík, K.: Svatba na střední a západní Moravě v 16. a 17. století. *Český lid* 52, 1965, s. 332 - 343.
- Frolec, V.: *Tradiční vinařství na Moravě*. Spisy Univerzity J. E. Purkyně v Brně, č. 198, Brno 1974.
- Gellner, A.: *Národy a nacionalismus*. Praha 1993.
- Gold, H.: *Die Juden und Judengemeinden Mährens in Vergangenheit und Gegenwart*. Brünn 1929.
- Hajn, V., Komenda, S.: Changes in the Seasonal Distribution of Births and Deaths in 1750–1984 in Central Moravia. *Antropologie* XXV/2, 1987, s. 155 - 164.
- Hajn, V.: Vícečetné porody v Olomouci v letech 1661–1900. *Demografie* 30, 1988, s. 271 - 275.
- Havránek, J.: Česká, polská a slovenská inteligence v Rakousku - Uhersku (srovnávací studie). *Studie Muzea Kroměřížska* 90, Kroměříž 1990, s. 137-149.
- Henry, L., Fleury, M.: *Des registres paroissiaux a l'histoire de la population. Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. Paris 1956.
- Henry, L.: *Techniques d'analyse en démographie historique*. Éditions de INED. Paris 1980.
- Heroldová, I.: Uzavírání sňatků a svatební obyčeje v Čechách ve 2. pol. 18. a v 1. pol. 19. století. *Český lid* 62, 1975, s. 129 - 139.
- Hlošek, J.: *Židé na Moravě*. Brno 1925.
- Horská, P., Kučera, M., Maur, E., Stloukal, M.: *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha 1990.
- Horská, P.: K otázce vlivu nemanželských porodů na vývoj plodnosti z hlediska historické demografie. *Demografie* 22, 1980, s. 343 - 350.

- Horská, P.: Rozdíl v úmrtnosti mužů a žen z hlediska historické demografie. *Demografie* 27, 1985, s. 321 - 328.
- Horský, J., Seligová, M.: *Rodina našich předků*. Praha 1996.
- Horský, J.: Historická demografie a nové metodické pohledy na sociální dějiny. *Historická demografie* 19, 1995, s. 135 - 154.
- Hurt, R.: Nový pramen k dějinám města Vracova. *Jižní Morava* 10, 1974 - I, s. 172 - 175.
- Chlumská, E. a kol.: *Dějiny československého lékařství*. Praha 1965.
- Janák, J.: *Dějiny Moravy, díl 3/1 Hospodářský rozmach Moravy 1740 - 1918*. Nová řada, sv. 7, Brno 1999.
- Janák, J.: Dělníci, mistři a úředníci továrny na jemná sukna v Telči 1807-1861. *Vlastivědný sborník Vysočiny*, Oddíl věd spol., IX, 1994, s. 133-149.
- Janovský, R.: Domácí průmysl na Holešovsku. *Český lid* XXIX, Praha 1929, s. 209-221.
- Jašek, Al.: Kuriosní opatření proti šíření moru r. 1738. *VVM* 2, Brno 1947, s. 202.
- Johnson, P.: *Dějiny židovského národa*. Praha 1995.
- Just, K.: O těžkém životě zchudlého řemeslníka. *Český lid*, 4, 1949, s. 38 - 39.
- Kalibová, K., Pavlík, Z., Vodáková, A.: *Demografie (nejen) pro demografy*. Praha 1993.
- Karníková, L.: Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 - 1914. Praha 1965.
- Kessler, J.: Nešťastní dnové v roce. *Český lid* IV, 1895, s. 525 - 526.
- Klein, F.: Židlochovická závěť z r. 1804 ve formě dialogu. *VVM* 1, Brno 1946, s. 160 - 161.
- Klenovský, J.: *Plány separace židovského osídlení na Moravě z let 1727-1728. Židé a Morava. Sborník z konference konané v listopadu 1995 v Kroměříži*. Kroměříž 1996, s. 54-62.
- Klenovský, J.: *Židovské památky Mikulova*. Mikulov 1994.
- Konečný, J.: K demografii Konice a okolí v době třicetileté války. *VVM* XLIV, Brno 1992, s. 479 - 485.
- Kordiovský, E.: Jihomoravská liechtenštejnská panství v lánových rejstřících a tereziánském katastru. *Jižní Morava* 32, 1993, s. 207 - 240.
- Kordiovský, E.: Počet obyvatel na území nynějšího okresu Břeclav v roce 1763. *Jižní Morava* 29, 1990, s. 167 - 190.
- Kratinová, V., Samek, B., Stehlík, M.: *Telč*. Praha 1992.
- Kratochvíl, A.: *Ivančice, bývalé královské město na Moravě*. Ivančice, Muzejní spolek 1906.
- Kroupa, J.: *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost 1770 - 1810*. Brno Kroměříž 1987.
- Kruta, V.: K počátkům očkování proti neštovicím na Moravě. *Dějiny věd a techniky* 1971, 4, s. 228 - 244.
- Křivka, J.: Čeled' v poddanském hospodářství po třicetileté válce a její podíl na celkovém počtu vesnického obyvatelstva. *Historická demografie* 2, 1968, s. 2 - 8.
- Kubačák, A.: *Dějiny zemědělství v českých zemích*. I. díl, Praha 1994.
- Kuča, K.: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha 1996.
- Kukánová, Z., Matušíková, L.: Matriky židovských náboženských obcí v Čechách a na Moravě z let 1784 až 1949. *Paginae historiae. Sborník SÚA v Praze*, Praha 1992, s. 103-127.
- Kukulka, J.: Zhoubné požáry na Uherskobrodsku. *Malovaný kraj*, 23, 1987, s. 7 - 8.
- Langer, J.: Forma rodiny mezi dvěma typy domácností předindustriální společnosti v západních Karpatech. *Historická demografie* 16, 1992, s. 87 - 98.

- Lapáček, J.: *Pokusy o separaci, translokaci a permutaci Židů na Přerovsku v letech 1726–1730. Židé a Morava. Sborník z konference konané v říjnu 1994 v Kroměříži.* Kroměříž 1995, s. 23–29.
- Lašťovková, B.: Vývoj úmrtnosti ve farnosti Hostivař v první polovině 18.století. *Historická demografie* 19, 1995, s. 59 - 86.
- Lázníčka, Z.: *Moravská města.* Brno 1948.
- Lenderová, M.: ...Bůh nás obdařil malou Pepičkou (Několik poznámek o mateřství v Čechách 18.-19.století). *Historický obzor*, r.8, č.11/12, s. 264 - 268.
- Malý, K., Sivák, F.: *Dějiny státu a práva v českých zemích a na Slovensku.* Praha 1992.
- Marada, M.: Kodifikace právního postavení židovského obyvatelstva na Moravě v Generálním řádu Marie Terezie z roku 1754. *Časopis Matice moravské* 106, 1987, s. 94 - 107.
- Marada, M.: Několik pohledů na sociální a populační vývoj holešovské židovské obce v 19. století. *Zpravodaj Kroměřížského muzea* 1, 1989, s. 5–13.
- Marada, M.: Rodná jména v holešovské a kroměřížské židovské obci v 1.polovině 19.století. *Studie Muzea Kroměřížska '91*, Kroměříž 1992, s. 99 - 105.
- Marada, M.: *Židovské obce na Moravě. Židé a Morava. Sborník z konference konané v říjnu 1994 v Kroměříži.* Kroměříž 1995, s. 7–13.
- Marek, J.: *Dramata města.* Uherský Brod, 1991.
- Marek, J.: O velikosti moravských měst v minulosti. *VVM*, 15/1960, s.293-300.
- Matějek, Fr.: Feudální velkostatek a poddaný na Moravě. In: *Studie a prameny*, sv. 18, Praha 1959.
- Matějek, Fr.: *Morava za třicetileté války. Monographia*, sv. 6, Praha 1992.
- Matějek, Fr.: Osídlení Moravy a třicetiletá válka. *Sborník historický* 24, Praha 1976, s. 53 - 101.
- Matějek, Fr.: Řemesla v moravských městečkách a městech za 30.leté války a po ní. *Časopis Matice moravské*, 109/1990, s. 255 - 274.
- Mattmüller, M.: *Bevölkerungsgeschichte der Schweiz. Die frühe Neuzeit, 1500–1700*, 2 Bde. Basel, Frankfurt a.M., 1987.
- Matušíková, L.: Kanskription der Juden in der Herrschaft Veselí nad Moravou (Wessely a.d. March) im Jahr 1727. *Judaica Bohemiae XXXII*, 1996, s. 104 - 114.
- Maur, E., Horská, P.: Zemědělské obyvatelstvo v českých zemích v 17. - 19.století. *Historická demografie* 10, 1986, s. 177 - 190.
- Maur, E.: Člověk a mor v dějinách. *Demografie* 37, 1995, s. 36 - 41.
- Maur, E.: K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví. *Historická demografie* 8, 1983, s.7 - 43.
- Maur, E.: O počátcích a vývoji církevních matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům. *Historická demografie* 3, 1969, s. 4 - 19.
- Maur, E.: Populační důsledky třicetileté války. *Historická demografie* 12, 1987, s. 137 - 152.
- Maur, E.: Problémy demografické struktury Čech v polovině 17.století. *ČSČH* 19, 1971, s. 854 - 856.
- Maur, E.: *Základy historické demografie.* 2. vyd. Praha 1983.
- Mikulc, J.: Dějiny venkovského poddaného lidu v 17. a 18.století a česká historiografie posledních 20 let. *ČČH*, 88, 1990, s. 119 - 130.

- Mrkos, J.: *Hospodářská dynamika země Moravskoslezské v zrcadle jejího populačního vývoje a fluktuace obyvatelstva let 1790-1930*. Brno 1948.
- Mrkývka, P., Veselá, R.: *Vybrané otázky z dějin kanonického práva*. Brno 1992.
- Mužik, K.: Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1651 až 1830. *Sborník archivních prací* 38, 1986, s. 103 - 207.
- Náplavová, M.: Koutní plachty ve sbírkách Slovákého muzea v Uherském Hradišti. *Slovácko*, XXXI, 1989, s. 61 - 65.
- Náplavová, M.: Úvodní plachty ve sbírkách Slovákého muzea v Uherském Hradišti. *Slovácko*, XXX, 1988, 1989, s. 83 - 88.
- Němec, P.: Ekonomická a sociální struktura Moravských Budějovic ve druhé polovině 16. a v 17. století. *Časopis Matice moravské* 104, 1985, s. 91 - 107.
- Nesládková, L., Dokoupil, L.: Obyvatelstvo rakousko-moravského pomezí od třicetileté války do poloviny 19. století. *Sborník prací FF OU, Historica* 5, OU, Ostrava 1997, s. 63–88.
- Nesládková, L.: Obyvatelstvo Hradištského kraje od třicetileté války do poloviny 19. století. *Wieki stare i nowe. Práce Naukowe Uniwersytetu Śląskiego*, Nr 1991, Katowice 2001, s. 72–91.
- Nesládková, L.: Přirozená měna obyvatelstva vybraných měst jižní Moravy od třicetileté války do poloviny 19. století. *Wieki stare i nowe. Práce Naukowe Uniwersytetu Śląskiego*, Nr 1916, Katowice 2000, s. 110–123.
- Nesládková, L.: Přirozená reprodukce židovského obyvatelstva Moravy v éře familiantů. *Židé a Morava. Sborník z konference konané v listopadu 1999 v Muzeu Kroměřížska. Kroměříž 2000*, s.33–41.
- Nesládková, L.: Obyvatelstvo střední Moravy od třicetileté války do poloviny 19. století. *Sborník prací FF OU, Historica* 6, OU, Ostrava 1998, s. 39–70.
- Niklíček, L., Štein, K.: *Dějiny medicíny v datech a faktech*. Praha 1985.
- Niklíček, L.: *Přehled dějin českého lékařství a zdravotnictví*. Brno 1989.
- Nováček, S.: Z dějin Židů v Ivančicích na Moravě se zvláštním zaměřením na jejich sblížení s Čechy po vzniku ČSR. *Židé a Morava. Sborník z konference konané v listopadu 1996 v Kroměříži*. Kroměříž 1997, s. 64–79.
- Novotný, J.: Sociální skladba venkovského lidu na Moravě v druhé polovici 17. století. *VVM XIX*, Brno 1967, s. 187 - 201.
- Pánek, J.: Zločin "zahubení plodu" v Maršovicích roku 1682. *Český lid* 66, 1979, s. 45 - 46.
- Pavlík, Z. a kol.: *Sňatečnost a rodina*. Praha 1992.
- Pěkný, T.: *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha 1993.
- Peterka, M.: Prostějovské ghetto a jeho vzestup, soumrak a zánik. *Židé a Morava. Sborník z konference konané v říjnu 1994 v Kroměříži*. Kroměříž 1995, s. 67–79.
- Petráň, J. a kol.: *Dějiny hmotné kultury II/1*. Praha 1995.
- Petráňová, L.: Nové historickoantropologické proudy evropského národopisu (k problému integrované "historické sociální vědy"). *Český lid* 78, 1991, s. 21 - 29.
- Pfister, Ch.: *Bevölkerungsgeschichte und Historische Demografie*. München 1994.
- Placht, O.: *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16-18.století*. Praha 1957.
- Poláčková, Z.: *Formování vztahu města a zemědělského předměstí v 19. a 20.století (Na příkladě zemědělského hospodaření v Komíně)*. *Venkovské město*, sv. 2, Slováké muzeum Uherské Hradiště, 1987, s. 133 - 137.
- Polišenský, J.: *Kniha o bolesti a smutku (výbor z moravských kronik XVII.století)*. Praha 1948.

- Poloczková, B.: Mravnostní normy na Těšínském Slezsku v XVI.-XVIII.století. *Těšínsko* 4, 1992, s. 1 -6.
- Popelka, P.: Rodičovská autorita a uzavírání manželství v agrární komunitě na Uhersko-brodsku (od 2.poloviny 18.století). *Národopisné aktuality* 16, 1979, č. 1, s. 13 - 21.
- Popelka, P.: Tradiční morální normy vesnického společenství ve vztahu k svatbě a manželství. *Studia comeniana et historica* X, 1985, č. 30, s. 81 - 94.
- Pospíšilová, M.: Textilní manufaktura v Letovicích v 18. století. *VVM*, roč. XXXIII, 1981, s. 12-24.
- Rabušic, L.: *Česká společnost stárne*. Brno, MU, 1995.
- Radimský, J.: Hospodářské poměry moravské v době předbřeznové. *Český lid* 4, 1949, s. 102 - 107, 137 - 141.
- Radimský, J.: Jihlavský kraj roku 1716. *Vlastivědný sborník Vysočiny, Oddíl věd spol., III.*, 1959, s. 107 - 115.
- Radimský, J.: První statistika moravských řemesel z let 1732-1733. *Sborník Matice moravské LXXX*, Brno 1961, s. 238 - 247.
- Radimský, J.: Sčítání lidu na Moravě r. 1763. *Sborník archivních prací* IV, 1954.
- Radimský, J.: Vývoj obyvatelstva na Moravě do r. 1857. *VVM* I, Brno 1946, s. 72 - 110.
- Řehořovský, J. M.: Cestopis císaře Josefa II. z r. 1771. *Naše doba* XI, 1904, s. 9 - 16, 103 - 111, 171 - 176, 265 - 271.
- Sármányová, J.: Náčrt vzniku a vývoja židovských mien a priezvisk. *Slovenská archivistika*, XXIX, č. 2, 1994, s. 54 - 63.
- Sedlář, J., Sedlářová, J.: *Slavonice*. Praha 1973.
- Seligová, M.: Obyvatelstvo děčínského panství v polovině 17.století podle věku a rodinného stavu. *Historická demografie* 19, 1995, s. 23 - 37.
- Schelleová, I., Schelle, K.: *Civilní kodexy 1811 - 1950 - 1964*. Brno 1993.
- Schlumbohm, J.: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jahrhundert. In: V. Eckart (Hrsg.), *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiel*. Frankfurt a. M., 1992, s. 322-346.
- Sinkulová, L.: *Dějiny československého lékařství*. Praha 1965.
- Sinkulová, L.: *Stát, lékaři a zdraví lidu*. Praha 1959.
- Slavík, Fr.: *Morava a její obvody ve Slezsku po třicetileté válce. Dějepisně - statistický pohled*. Telč 1898.
- Srb, Vl.: *Tisíc let obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998.
- Střítecký, J.: *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*. Praha 1971.
- Svobodný, P., Kuděla, J.: Matriky zemřelých Vlašského špitálu v Praze (1719 - 1789). *Historická demografie* 15, 1991, s. 47 - 75.
- Štindl, M.: Almužníci 17. století na cestě do Bíteše a Meziříčí (pokus o zachycení pohybu na okraji barokní společnosti). *Západní Morava. Vlastivědný sborník*, roč. II., 1998.
- Štindl, M.: *K počátkům židovského osídlení ve Velkém Meziříčí. Židé a Morava. Sborník z konference konané v listopadu 1996 v Kroměříži*. Kroměříž 1997, s. 3 - 13.
- Šubrtová, A.: Kontracepce, aborty a infanticida v pramenech k předstatistickému období. *Historická demografie* 15/1991, s. 9 - 46.
- Šujan, Fr.: *Dějepis Brna*. Brno, Muzejní spolek 1928.
- Tarcalová, L.: Tradice a její proměny v časovém a obyčejovém průběhu předsvatebního období na Slovácku. *Slovácko*, XXXI, 1990, U.Hradiště 1991, s. 99 - 104.

- Tarcalová, L.: Tradice výběru partnerů na Slovácku. *Národopisné aktuality* 16, 1979, s. 25-29.
- Teufel, H.: *Židé mezi zeměpánem a stavy. Vztahy Židů ke králi (markrabímu) v době Ferdinanda I. XXIII. Mikulovské sympozium 1993*, Brno 1995, s. 157 - 167.
- Uhlíř, D.: *Moravští Židé mezi sabatiánstvím a frankismem. Brněnská židovská obec v 18. století a sekta Jakuba Franka. Židé a Morava. Sborník z konference konané v listopadu 1997 v Kroměříži*. Kroměříž 1998, s. 3–11.
- Urbánková, L.: K situaci poddaných na Blanensku a Boskovicku po Bílé Hoře. *VVM*, roč. XIV, 1959, s. 85–98.
- Valensiová, L., Wachtel, A.: Historická antropologie. *Český lid* 85, 1998, s. 193 - 207.
- Válka, J.: "Zrušení nevolnictví" roku 1781. *Jižní Morava* 17, 1981, s. 110–121.
- Válka, J.: *Dějiny Moravy, díl 2 Morava reformace renesance a baroka*. Nová řada, sv. 6, Brno 1995.
- Válka, J.: Sociální poměry na uherskobrodském panství v 17. století. *Časopis Matice moravské* LXXI, 1952, s. 217 - 247.
- Vaněček, V.: *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945*. Praha 1973.
- Vereš, P.: Sezónnost sňatků v českých zemích v letech 1851 až 1984. *Český lid* 74, 1987, s. 32 - 36.
- Veverková, St.: *Populace Vracova od konce 17. století do poloviny 19. století*. Diplomová práce, katedra historie FF OU v Ostravě v r. 1999.
- Vinař, J.: *Obrázky z minulosti českého lékařství*. Praha 1959.
- Vojtová, M. a kol.: *Dějiny československého lékařství*. I., Praha 1970.
- Vozar, Vl.: K otázce moravsko - slovenských styků v 16. a 17. století. *Slovácko*, 5, 1960, s. 25-32.
- Winter, Zd.: *Z rodiny a domácnosti staročeské*. Praha 1911.
- Wondrák, E.: *Historie moru v českých zemích*. Praha 1999.
- Wrigley, E. A., Schofield, R. S.: *The Population History of England, 1541–1871. A Reconstruction*. London 1981, 2. vyd. 1993.
- Yalomová, M.: *Dějiny nádra. Kulturní a sociální dějiny prsou od starověku až po současnost*. Praha 1999.
- Zemek, M., Novák, Vl.: Sirotci na Hodonínsku v letech 1643 - 1656. *Jižní Morava*, sv. 14, 1978, s. 149 - 157.
- Zemek, M., Skutil, J., Štarha, I., Kuchař, L.: Vývoj města Bzence od druhé poloviny 17. století až do roku 1918. *Jižní Morava*, 22, sv. 25, 1986, s. 117 - 158.
- Zemek, M., Zimáková, A.: Mortalita v letech 1654 - 1830 v Mikulově. *Jižní Morava* 16, 1980, s. 158 - 172.
- Zemek, M. a kol.: *Uherský Brod, minulost i současnost slováckého města*. Brno 1971.
- Zíbrt, Č.: Tištěné formuláře lidových pozvání na svatbu a na křtiny. *Česlý lid*, III, 1894, s. 337-339.
- Zuber, *Osudy moravské církve v 18. století. I. díl Dějin olomoucké arcidiecéze*. Praha 1987.
- Zuber, R.: Lidová zbožnost a poutě na Moravě v 18. století. *Studie Muzea Kroměřížska '91*, Kroměříž 1992, s. 74 - 86.

8.3. Seznam zkratek

AČ – Archivní časopis

ČČH – Český časopis historický

ČSČH – Československý časopis historický

ČMM – Časopis Matice moravské

ČL – Český lid

HD – Historická demografie

JM – Jižní Morava

JSH – Jihočeský sborník historický

SAP – Sborník archivních prací

VVM – Vlastivědný věstník moravský

SM – Severní Morava

SMM – Sborník Matice moravské

SPFFOU – Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity

SPPFO – Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě

9. Příloha

<i>Graf č. 1. Sezonní pohyb sňatků na jižní Moravě v letech 1790-1799.</i>	<i>235</i>
<i>Graf č. 2. Sezonní pohyb narozených na jižní Moravě v letech 1790-1799 ..</i>	<i>235</i>
<i>Graf č. 3. Sezonní pohyb zemřelých na jižní Moravě v letech 1790-1799</i>	<i>235</i>
<i>Graf č. 4. Morava – rekonstruované počty narozených, zemřelých a sňatků v letech 1641-1850</i>	<i>237</i>
<i>Graf č. 5 Jižní Morava – rekonstruované počty narozených, zemřelých a sňatků v letech 1641-1850</i>	<i>239</i>
<i>Graf č. 6. Brněnský kraj - rekonstruované počty narozených, zemřelých a sňatků v letech 1641-1850</i>	<i>241</i>
<i>Graf č. 7. Znojemský kraj - rekonstruované počty narozených, zemřelých a sňatků v letech 1641-1850</i>	<i>243</i>
<i>Graf č. 8. Hradištský kraj - rekonstruované počty narozených, zemřelých a sňatků v letech 1660-1850</i>	<i>245</i>
<i>Graf č. 9. Jihlavský kraj - rekonstruované počty narozených, zemřelých a sňatků v letech 1659-1850</i>	<i>247</i>
<i>Mapa rozdělení Moravy na kraje k roku 1740.....</i>	<i>249</i>

Mapa rozdělení Moravy na kraje k roku 1740

— hranice Markrabství moravského

— hranice krajů

1 Jihlavský kraj

2 Znojemský kraj

3 Brněnský kraj

4 Hradčický kraj

5 Přerovský kraj (do roku 1735 spojen s Olomouckým krajem a označován jako Přerovsko-brunšíšská čtvrť)

6 Olomoucký kraj (do roku 1735 spojen s Přerovským krajem a označován jako Kolářsko-třebovská čtvrť)

● královské město

..... hranice části slezských knížectví, dnes součástí českého státu

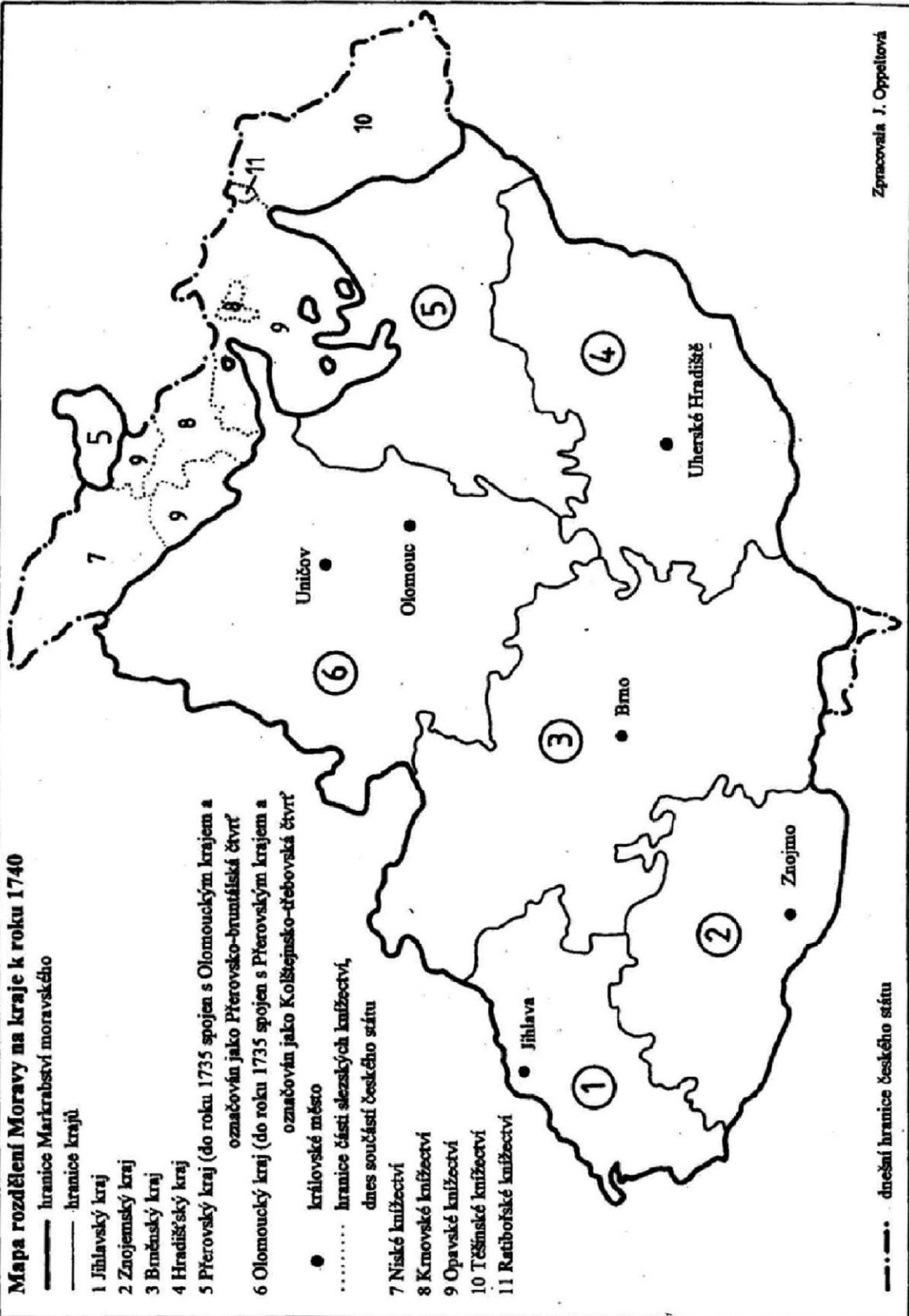
7 Niské knížectví

8 Krmovské knížectví

9 Opavské knížectví

10 Těšínské knížectví

11 Ratibořské knížectví

Zpracovala J. Oppeltová

— · — · — dnešní hranice českého státu

Autor: Ludmila Nesládková
Název: Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva
jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a židů
Obálka: Vladimír Prudič
Technická redakce: Ludmila Fialová
Místo a rok vydání: Praha 2003
Počet stran: 256
Náklad: 400

Vydala Česká demografická společnost